

Keményfi Róbert

A magyar nemzeti tér megszerkesztése

Fogalomtár

A kötet az OTKA T 046185, T 049349 és az NKFP 5/025.
számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi
Kutatócsoport tudományos programja keretében.

Debrecen, 2006

Tartalom

Előszó	3
A magyar nemzeti tér megszerkesztése 1.	5
A magyar nemzeti tér megszerkesztése 2.	19
A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről	33
A szakrális táj	43
Az etnikai táj fogalma	63
A szórvány fogalma	75
Tér és etnicitás	87
Az etnikai csoport, etnikum, nemzetiség fogalma, mérése és térbeli megjelenítése	97
Az etnikai hovatartozás felvételezésének lehetősége. <i>A cigányság példája</i>	107
A vallási hovatartozás felvételezésének lehetősége. <i>A zsidóság példája</i>	117
A „térszerkesztés” elvi keretei	131
Térképek mint színes térképzetek	136
Irodalom	155
Szójegyzet	179

Előszó

A XIX. század második felétől olyan törekvés bontakozott ki a honi tudományos palettán, amely – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – az egységes nemzeti és államtér ideáját igyekezett megfogalmazni. Több, egymást hol kiegészítő, hol egymásra épülő szál térképzetei mozaikszerűen, hol konkrét politikai elvárásokra, „megrendelésekre” született, hol pedig a tudományos alap kutatások eredményeit aknázták ki politikai döntéshozók. A huszadik század első felében a magyar néprajz, földrajz és a velük szorosan együttműködő statisztikatudomány, kartográfia olyan érvrendszerrel szállított a politikai döntéshozók számára, amely természettudományi szigorúsággal igyekezett legitimálni a magyar etnikai területek és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát. Ha végigtekintjük a kor „nemzeti tudományainak” szakirodalmát, kirajzolódik *a magyar nemzeti tér „megszervezésének”, megszerkesztésének egyes szálai*. Mindez annak a törekvésnek a következménye, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségekből (elsődlegesen az etnikai, nyelvi hovatartozásból) igyekezett *reális* tereket szerkeszteni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel” a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját etnikai tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát, a nacionalizmus keretei között pedig kezdetét vette e tér mitologizálása, szakralizálása is. Az eddigi kutatásaim alapján úgy látom, hogy a kormányzati dokumentumokból, illetve a tudományos érvrendszerekből összeálló kép közelebb visz a trianoni döntést megelőző időszak megértéséhez: hogyan látta, és láttatta a magyar politikai és kulturális elit a magyarság „térbeli szerepét” a Kárpát-medencében? Ezzel összefüggésben pedig kirajzolódik az is, hogy a honi tudományosság milyen módon adott ugyanerre a szerepre választ a békeszerződés után. Sőt. Úgy látom, hogy napjaink politikai térfolyamatainak értelmezéséhez is közelebb visz a száz évvel ezelőtti érvrendszerek elemzése, mert azok közül számos napjainkban ismét felbukkan. Hiszen az elmúlt évtizedben azt láthattuk, hogy térségünkben a társadalmi rendszer összeomlása után egy régi reflex, az etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit éledt újjá egy olyan feléledő nacionalizmus kere-

tében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti közösség etnikailag–kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedését (és egyben etnikai szeparációját) állítja előtérbe. A saját etnikai tér szerepének túlhangsúlyozása következőképp a nacionalizmus egyik *forrásává* lett. Ennélfogva a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem jelent mást, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet (l. pl. a volt jugoszláv népek háborúját, etnikai népir-tásait). *Természetes, hogy ez „a térképzési folyamat” megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is.* A jelen kötet arra vállalkozik, hogy eddigi kutatásaim alapján e terminológiai hálóból az egyetemi hallgatók számára, tudománytörténeti háttérbe ágyazottan mutasson be elemeket, illetve értékelje a legfontosabb eszközt (etnikai térképek szerkesztését) az említett metodikai rendszerből.

A magyar nemzeti tér megszerkesztése 1.

*

Politikai „megrendelés”: a századfordulás példa

A múlt század fordulója magyar nemzetiségi politikájának eszmei hátterét, a jogi alapokat tekintve, „elvileg” még mindig az 1868. évi nemzetiségi törvényben megfogalmazott politikai nemzetfelfogás („oszthatatlan, egységes magyar nemzet”) határozta meg: „[...] a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismeretnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítottak”.¹

Habár a „kisebbségi magyar variáns”²: a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák–Eötvös-elmélet érvényesül a nemzetiségi törvényben, az állam- (vagy politikai) nemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai viszont pontos láttelepet adnak a nemzetiségi együttélést szabályozó törvénykezés bonyolultságáról, a ’68-as alapelveknek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar), nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról.³ A dualizmus kormányainak nemzetiségi fel- és leirataiból, törvényeiből, rendeleteiből kirajzolódó háló árnyalt képet ad a kor nemzetiségi politikájának súlypontjairól. Nevezetesen arról, hogy az államigazgatás és a társadalmi szervezetek/élet különböző szálain a magyar uralkodó elit és az ország nemzetiségei között folyamatos érdekellentét feszült. A (nemzetiségi) pénzügyeket, oktatást, sajtót, kivándorlást, egyházakat, egyesületeket, választásokat, választójogot, politikai mozgalmakat, pártokat, kereskedelmet, nyelvhasználatot, demográfiát, katonaságot érintő intézkedések, parlamenti, kormányzati viták azt mutatják, hogy a fő politikai irányvonalat tekintve a magyarág a huszadik század első évtizedére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi

¹ Shlett I. 2002. 191. A törvény vitáját lásd Shlett I. (szerk.) 2002. A politikai háttérrel: Arató E. 1960. 444–448; Szarka L. 1995. 16–27; A. Gergely A. 1997.

² Szarka L. 1995. 27.

³ L. Kemény G. G. (szerk.) 1952–1985. I–VI; Kemény G. G. – Szarka L. – Szász Z. (szerk.) 1999. Különös tekintettel lásd az egyes kötetekhez írt, az iratokat összképében értékelő bevezető fejezeteket. LÁSD még Balogh S. (főszerk.) 2002.

törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepciót, és helyette kultúr-
nemzeti elgondolások léptek határozottan előtérbe. Ebből a koncepció-
váltásból/változásból logikusan következik, hogy a („most már alapvető-
en”) magyar nemzetállam területén élő nem magyar nyelvű kisebbségek –
az 1868-as államnemzeti elgondolással szemben, amely a kisebbségeket ép-
pen az államalkotó nép részévé „emelte” – elvi egyenjogúságukat elvesztve
nemzeti kisebbségi státusba „süllyedtek”.⁴ Ezt a társadalmi/nemzetiségi fo-
lyamatot számos, a fent felsorolt területeket érintő dokumentumból tudjuk
rekonstruálni. A kormányzat azonban a kisebbségeknek nem csak a kultú-
rában, a politikai, gazdasági életben betöltött szerepét igyekezett szabályoz-
ni, hanem „figyelt” a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimu-
tatható *térbeli mozgására*, változó térszerkezetére, az országon belüli „*térfoglaló
erejére*” is. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal és a Miniszterelnökség kö-
zötti levélváltások, átiratok pontosan jelzik, hogy a statisztikai és geográfiai
(térképi) adatoktól egzakt indikátorként elvárták, hogy kövessék nyomon
Magyarország nemzetiségi térszerkezetének alakulását:

Magyar Királyi Ministerelnök

Tárgy: Vallás- és közoktatás-ügyi minister Tordán az oláhság tér-
foglalása tárgyában.

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. Központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A vallás- és közoktatás-ügyi minister úr m. é. december hó 4-én
4313. eln. Sz.a. kelt átiratával, Méltóságod adatai alapján, szóvá tette
hivatali elődömnél az Oláhságnak Tordán mutatkozó térfoglalását s
kérte, hogy a baj elhárítására szükséges teendőket esetleg Méltóságod
bevonásával, tétessenek meg.

A mutatkozó *nemzetiségi térfoglalások elhárításának eszközeivel* okvet-
lenül kell foglalkoznunk, de intézkedések csupán a helyzet teljes isme-
rete, az összes tekintetbejövő körülmények alapos felderítése és mér-
legelése után volnának tehetők.

Ha megfontoljuk, hogy a magyarság az összes népességnek

1880-ban	Mo-on	46,65%-a,	a Magyarbirodalomban	41.21%-a
1890-ben	„	48,61%-a,	„	42,81%-a
1900-ban	„	51,4 %-a	„	45,4 %-a

⁴ Hobsbawm, E. J. 1997. 23–61; A. Gergely A. 1997. 42–49.

volt: úgy a magyarság térvesztéséről komolyan beszélni nem lehet s az e tekintetben időnkint mégis fel-felmerülő aggodalmak csak a teljes tájékozatlanságnak, vagy a tulhajtott hazafias érzelmeknek kifo-lyásai lehetnek.

Hogyha tehát a nemzetiségek térfoglalásáról időről- időre mégis hallunk alapos panaszokat, mint a jelen esetben is, *úgy csak lokális természetű bajról, a nyelvhatárok kedvezőtlen eltolódásáról lehet szó*. Ezen elto-
lódások főleg abból a szempontból károsak, hogy az ország tegész te-
rületének *a magyarság részéről leendő, lebetőleg teljes megszállását hátráltatják*,
s mint ilyenek megakadályozandók.

Erre való tekintettel első sorban nem az elmélet, hanem a kor-
mányzás gyakorlati szükségleteinek megfelelő módon és a legutolsó
nép számlálás adatainak felhasználása mellett, megvolnának állapi-
tandók a magyar-nemzetiségi nyelvhatároknak azok pontjai:

1. a hol a magyarság térhódítása az országos átlagot meghaladta,
2. a hol a magyarság térfoglalása az országos átlagon alul maradt,
3. a hol a magyarság stagnált vagyis a státság nem változott,
4. a hol az egyes, külön-külön megnevezendő nemzetiségek cse-
kélyebb mértékben tért hódítottak. A „csekély mértékben” fogalom-
nak számban való megállapítását Méltóságod belátására kívánom
bizni,

5. a hol a nemzetiségek jelentékeny mértékben hódítottak tért.

E kategóriákban belül az egyes helyek vidékeinek megfelelő sor-
rendben volnának foglalandók.

Miután pedig a nemzetiségek a nyelvhatárokon kívül még egyéb
exponáltabb pontokon is terjedhetnek, az imént felsorolt 3., 4., és 5.
kategóriák szerint egy külön kimutatásban ezen utóbbi helyek is fel-
volnának sorolándók.

Annak megjegyzése mellett, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek
számokban való kimutatásán kívül szívesen venném annak graficus
kimutatását is, még kiválóan hangsúlyoznom kell jelent leiratomnak
különösen bizalmas természetét.

Fogadja stb.

Csatolandó az iktatmány, 1 db.

Budapest, 1903. évi július hó 31-én.⁵

A fenti dokumentum olvasata kettős.

1. Egyrészt utal arra, hogy gyakorlatilag az 1868-as kisebbségi törvény
alapelgondolásán túllépve, a „kultúr-nemzetivé” váló gondolatkörben, a ma-
gyar kormányzat tizenöt évvel az első világháborút lezáró békerendszer előtt

⁵ OL. K26 – 1909–XXV. 181. (4745/902.) Az összes dokumentumban a kiemelések mind tölem
– K. R.

már területvesztési veszélyt látott a Magyar Királyság területén élő nemzetiségek törekvéseiben.⁶

2. A leirat második olvasata viszont azt – a demográfiai adatok alapján – a korban uralkodó képzetet tükrözi, amely azt hirdette, hogy a magyarság magas természetes szaporodási mutatójával és asszimiláló erejével képes lesz kitölteni a rendelkezésére álló egész államteret. E folyamatból az következik, hogy „nincs ok félni” a nemzetiségek területi terjeszkedésétől, hiszen a magyarság számának növekedése geográfia értelemben is fel fogja tölteni a Kárpát-medencét.⁷ Ennek az elvnek megfelelően, jöllehet a leirat azt tudatja, hogy „nincs nagy (lokális természetű) baj”, a románság előretörése nem lesz átütő, nem veszélyezteti a magyar „etnikai térkitöltő erőt”, mégsem maradt e levél további intézkedések nélkül. A Khuen-Héderváry-kormány rövid regnálása alatt (1903. június 27–1903. november 3.) ugyanebben a tárgyban, azaz a nemzetiségek geográfiai előretöréséről kér a Magyar Királyi Statisztikai Hivaltól a kormányzati munka számára olyan anyagokat, amelyek a napi politikai döntéshozatalt, és egyben a magyar (tehát nem össznemzeti) „területvédő” érdekeket szolgálják (1903. augusztus 22.⁸). A leiratra már Fejérváry Géza (1905. június 18–1906. április 8.) kapta meg a választ.

Az etnikai térképezés története a huszadik század első felében számos újonnan, egyre finomabb ábrázolási módszerekkel készült nemzetiségi térkép elkészüléséről tudósít.⁹ Jöllehet az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, a statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század első évtizedeiben, a politikai döntések előkészítésénél, majd alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok sikerrel) a döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek ábrázolása – az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig – a kartográfia és a földrajz tudományain belül, nem utolsósorban a nemzeti törekvések kiszolgálójaként, az anyanyelvi/nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a XIX. század végén, a XX. század elején vált. Tudjuk, hiszen maga Teleki Pál írta le, hogy az első világháborút lezáró bé-

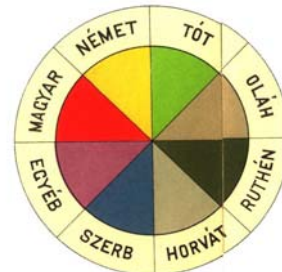
⁶ A magyar kultúrmezeti elgondolás kialakulását, és a rá adott nemzetiségi válasz részletes bemutatását lásd Katus L. 1988. 1003–1063. – Nemzetközi keretekbe ágyazva: Altermatt, U. 2000. 139–143.

⁷ LÁSD ehhez árnyalt háttérként Katus elemzéseit: Katus L. 1980. 270–289; uő. 1995. 13–21; Nagy I. 1997. 295–307; Szarka L. 1997. 397–407; uő. 1998. 263–267.

⁸ A levelet lásd Keményfi R. 2001. 63–70.

⁹ Kocsis K. 1996. 167–180; uő. 1998. 279–301; Sebők L. 1994. 85–91.

keszerződéshez kifejezetten politikai érdekek miatt készítettek nemzetiségi térképeket¹⁰, ugyancsak *politikai „megrendelés” készítette már a századfordulón a Statisztikai Hivatal* arra, hogy etnikai kartográfiával is foglalkozzanak. A nemzetiségi kartográfia történetében rövid említésként, „ártatlanul meghúzódo” 1908-as közigazgatási térkép elkészítése érdekében nagy anyagi erők mozdultak meg és maga – pártállástól függetlenül – a mindenkori miniszterelnök állt a háttérben (1. és 2. ábra).

1. ábra. Részlet a *Magyar Állam...* című térképről

¹⁰ Teleki P. 1937. 60–70.

Magyar Királyi Ministerelnök.

3350. szám érkezett 1905. Ezzel elintéztve
M. E.

Határidő: 1905. évi
Munka: *[Handwritten signature]*
Összevétel: *[Handwritten signature]*
Kiadta: *[Handwritten signature]*
Kivétel: *[Handwritten signature]*

A beadvány száma: 4661. eln.
Kelt: 1905. július 7-én

Tárgy: Központi statisztikai hivatal igazgatójának jelentése a nyelvhatárokról.

Előírat: 445-902
Utóírat: 5753-905
4697-906

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A nyelvhatárokról szóló vizsgálatok állásáról f. é. július hó 7-én 4661. eln. sz. a. tett becses jelentésre válaszul, értesítem Méltóságodat, hogy az abban előadott munkatervet a magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából tervezett actió szempontjából ezennel jóváhagyom és a munkát megindítását kérem. Együttal utasítottam dr. gróf Klebelsberg Kuno, keb. ministeri titkárt, szakelőadót, hogy a további részletek megbeszélése iránt lépjen Méltóságoddal érintkezésbe.

A felyé évi költségekre 1.000 K.-t idézárva, tudomására hozom Méltóságodnak, hogy a jövő évi állami költségvetésbe

1. a jövő évi munkaköltségekre 4.000 K.-t,
2. az éthnographiai térképeknek előállítására pedig 23.000 K.-t állítottam be a ministerelnökség jövő évi költségvetésbe

426-1909-XXV-121
3350 1905
Tétel: *[Handwritten signature]*
Alapszám: *[Handwritten signature]*
426-1909-XXV-121

2. ábra. A nyelvhatárokról szóló vizsgálatok tárgyában írt ministerelnöki leírás (1905)

Magyar Királyi Ministerelnök

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A nyelvhatárokról szóló vizsgálatok állásáról f. é. július hó 7-én 4661. eln. sz. a. tett becses jelentésre válaszul, értesítem Méltóságodat, hogy az abban előadott munkatervet a magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából tervezett actió szempontjából ezennel jóváhagyom és a munkát megindítását kérem. Együttal utasítottam dr. gróf Klebelsberg Kuno, keb. ministeri titkárt, szakelőadót, hogy a további részletek megbeszélése iránt lépjen Méltóságoddal érintkezésbe.

A folyó évi költségekre 1.000 k.-t idezárva, tudomására hozom Méltóságodnak, hogy a jövő évi állami költségvetésben

1. a jövő évi munkaköltségekre 5.000 K.-t,
2. az ethnographiai térképeknek előállítására pedig 13.000 K.-t állítottam be a miniszerelnökség budgetjébe.

A 2. pont alatt említett 13.000 K. természetesen egyszersmindkorra adatik, holott az 1. pont alatt említett 5.000 K. azon egynehány évig fog folyósíttatni, míg a munkát befejezést nem nyer.

Végül kérem Méltóságodat, hogy a most folyósított, valamint a jövőben folyósítandó összegekről legyen szives majd annak idején elszámolni.

Lássa Kazár Adolf főizgató úr a külföldi alapból 1.000 K.-nak csatolása végett.

Lássa Klebelsberg titkár Vargha Gyula ministeri tanácsos urral leendő jelentkezés és a részletek megbeszélése végett.

Budapest, 1905. évi november hó 27-én.¹¹

A munkálatok a Fejérváry-kormányzat is finanszírozta tehát. Az 1892-ben bevezetett (és 1925-ben megszűnt) aranykorona értéke 0,3048789 gramm aranyak felelt meg. Jelenleg egy gramm arany ára 2500 Ft körül mozog, tehát a mai értéke a koronának 833 Ft. Napjaink viszonyaira átszámítva a 13000 koronás előállítási költség majdnem 11 millió forintnak felel meg, illetve a munkaköltség évi 5000 koronája 4,2 millió forint körül mozog napjainkban. Ezeknek az összegeknek a jelzőértéke kettős. Egyrészt az, hogy az országos költségvetésbe a legfelsőbb szinten beépítették a nemzetiségi földabrosz előállítási összegét, a térkép elkészítésének államérdekű fontosságát bizonyítja. Másrészt – jóllehet napjaink értékére átszámított pénzösszeg egy ekkora vállalkozásra átlagos¹² – a pénznek a korabeli élet-színvonalhoz viszonyított nagysága azt is jelzi, hogy mindenképpen meg akarta a kormányzat teremteni a biztos, nyugodt anyagi háttérét a vállalkozásnak. Ha az adott kor bérvizonyaiba illesztjük a térkép előállítási költségeit, akkor szembetűnik az összegek nagysága. A századelőn például 14-16 korona volt száz liter bor, 15 fillér volt egy liter tej (1K=100 fillér), a nap-számbér (férfi) pedig 2 korona volt!¹³

¹¹ OL. K26 –1909–XXV. 181.

¹² A ma OTKA-költségvetéseiben egy ekkora összeg beállítása közepes finanszírozásnak mondható.

¹³ Új Magyar ... Lexikon. 4. 1961. 212; Budapest ... 1984.

A térkép kivitelezése az 1908. első felében jutott a végső szakaszához. A munka a Wekerle-kormány (1906. április 8–1910. január 17.) alatt fejeződött be.

M. kir. Központi
Statisztikai Hivatal

Nagyméltóságu Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 9-én 2667. szám alatt kelt nagybecsű leiratára, a következőket van szerencsém tisztelettel jelenteni:

A nemzetiségi térképek sokszorosítása az e célra rendelkezésre bocsátott 13.000 korona hitelből feltétlenül fedezhető lesz, sőt ez összeg erejéig a térképeknek nem 200, hanem 300 példánya készíthető el, és pedig 200 példány a nemzetiségi térképekből, 100 példány pedig a magyarul tudást feltüntető térképekből.

A térképek eredeti lapjait a m. kir. államnyomda fogja szállítani és pedig a tisztelettel idecsatolt ajánlat szerint összesen 1660.91 korona árban. /: A sokszorosításhoz szükséges 300 példányon kívül 10 példány az előkészítés céljaira, 50 példány pedig a sokszorosítás közben előfordulható elrontás pótlására szükséges:/.

A térképek sokszorosítását /: a községek nagyságát jelző karikáknak s a nemzetiségeket, illetve a magyar nyelvismeretet jelző különböző színeknek az államnyomda által szállított térképlapokra való átvitelét:/ a tisztelettel alulírt hivatalnak grafikai munkákra szerződéses vállalkozója, Klösz György és fia cég fogja végezni, a ././. Alatt idecsatolt ajánlata szerint részben szerződéses áron, részben azok tetemes mérséklésével, összesen 10.000 koronáért.

A 13.000 koronából ilyképen fenmaradó 1339 korona 9 fillér nem lesz ugyan elegendő a sokszorosítás körül a tisztelettel alulírt hivatalnál végzendő munkákra, mert a sokszorosítás céljaira az összes községi köröket újra kell szerkeszteni s a térképek korrekturáját is végezni, de igyekezni fogok e munkákat oly takarékosággal intéztetni, hogy a hivatal térképésze munkaerejének felhasználásával, az említett maradványösszegeből s esetleg a nyelvhatári munkákra rendelkezésre álló hitel némi töredékéből azok költségei fedezhetők legyenek.

E számítás szerint a 13.000 korona összköltségből egy nemzetiségi térképre esik /: a felragasztás és vászonra huzás költségei nélkül:/ 45 korona 50 fillér, a magyarul tudás térképeiből pedig egy példányra 39 korona.

Ha azonban a nemzetiségi térképből 50 példányt, a magyarul tudás térképeiből pedig 25 példányt a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökség s a mély tisztelettel alulírt hivatal házi szükségletére leszámítunk, s a 13.000 korona költséget a ministeriumoknak adandó többi példányszám közt /: 150 nemzetiségi térkép s

75 térkép a magyar nyelvismeretről:/ osztjuk szét, ez esetben nemzetiségi térképek egy példányára 60 korona 60 fillér, a magyarul tudás térképeinek egy példányára pedig 52 korona jut.

Midőn még tisztelettel megemlítem, hogy a statisztikai hivatal térképészeti osztálya ez idő szerint ugyan még a vallás- és közoktatásügyi, továbbá a kereskedelemügyi miniszter utak megbízásából a londoni magyar kiállítás céljaira szükséges grafikonok előállításával van elfoglalva, de május hó első felében már a nemzetiségi térképek sokszorosításához szükséges munkához kezdhet s az egész térkép sokszorosítása a folyó év őszén elkészülhet, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék eddigi intézkedéseimet jóváhagyólag tudomásul venni, a tisztelettel alulírt hivatalnál felmerült költségekre 1339 korona 9 fillér összeget, továbbá a nyelvhatári munkáknál most szintén felmerülő költségekre 1000 korona előleget utólagos elszámolás kötelezettsége mellett utalványozni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1908. évi április hó 15-én

ministeri tanácsos,
igazgató.

Nagyméltóságu Wekerle Sándor, b. t. tanácsos, m. kir.
ministerelnök urnak.¹⁴

A Statisztikai Hivatal által készülő nemzetiségi és a vele párhuzamosan szerkesztett magyarul tudókat feltűntető térképek hasznáról, illetve az ország nemzetiségi/anyanyelvi térbeli helyzetét megjelenítő módszerekről – igaz, igen bizalmasan – a Miniszterelnöki Hivatal részletesen tájékoztatja az állami hivatalok vezetőit, hogy azokat a gyakorlati államigazgatási munkához – titkos, eligazító háttéranyagként – megrendeljék (2. ábra).¹⁵

M. E. I.
Bizalmas

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelme ügyében itt folyamatban lévő actió helyes és czélszerű irányítása szükségesé tette azt, hogy az ország határain belől folyó e nemű munkálatok részére, megfelelő segédeszközökről is gondoskodjunk.

¹⁴ OL. K26 –1909–XXV. 181. (1757/908.)

¹⁵ A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve. (1: 360 000), Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

Ily segédeszköznek tekinthetők azon térképek, melyeknek a m. kir. központi statisztikai hivatal által utmutatásom mellett való elkészítése most van folyamatban s a melyek az 1900. évi általános népszámlálást vévén alapul, az anyaország lakosságát, graphikai uton, kétféle szempontból tüntetik fel.

E most készülő térképek egyik fajtája ugyanis azt leendő hivatva szemléltethetővé tenni, hogy az ország különböző nemzetiségei, községeként miként vannak megoszolva, tehát a legkisebb közigazgatási alakulatokig lemenve, hogyan vannak a magyarság között elhelyezve. Ugy a magyarság, mint a különböző nemzetiségek más és más színekkel lesznek e térképen megjelölve és pedig minden községet egy-egy kör fog jelezni, mely természetesen a község lakóinak számához arányos lesz. Ha egy községben különböző nemzetiségek laknak, úgy annak a községnek a köre annyi szeletre lesz felosztva, a hányféle nemzetiség a községben van s minden szelet az illető nemzetiség színével lesz kifestve úgy, hogy a térképekre rajzolt mértékek alapján megállapítható lesz, hogy mennyi a község összlakóinak a száma, hányféle nemzetiség lakja az illető községet és hogy számarány szerint hogy oszlanak meg a nemzetiségek minden egyes községben.

Miután pedig a magyar birodalom ilyen egész térképét nehézkes volna egy papírlapon elkészíteni, azért az egész ország térképe kisebb szelvényekre fog oszlani, mely szelvények természetesen összeilleszthetők lesznek. Az ország térképnek összes szelvényei tesznek egy térképet, melynek ára 60 K. 60 fillér.

A statisztikai hivatalnál készülő térképek másik fajtája, ugyanezen rendszer szerint, azt van hivatva feltüntetni, hogy az ország lakói a magyarul tudás szempontjából – községeként – miként oszlanak meg.

A községeket e térképeken is a lakosság számarányához mért körök fogják jelezni, azonban e térképen csak kétféle színezés lesz és pedig az egyik szín a község lakóinak magyarul beszélő, a másik szín pedig a magyarul nem tudó részét fogja graphikai uton feltüntetni.

Természetesen e térkép is több szelvényből fog állani, a melyek egymással szinté összeegyeztethetők lesznek, ára pedig e térképnek 52 K.

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.

De nézetem szerint nagy jelentősége van e térképeknek nem csak az itteni actiók szempontjából, hanem az államigazgatás minden ágában kifejtett kormányzati tevékenység helyes irányíthatása szempontjából is, miért is szükségesnek tartottam – mielőtt a kétféle térképet megfelelő számban megrendelném – Nagyméltóságodhoz kérdést intézni, vajon nincs e a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministeriumnak, vagy az alárendelt hatóságoknak e térképek néhány példányára szüksége s ha igen, mindkét fajtából hány darabot óhajtana Nagyméltóságod megrendelni.

Van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel kérni, méltóztassék velem sürgősen közölni, hogy hajlandó-e a fent említett térképeket megrendelni s ha igen mindegyik fajtából hányat kívánna Nagyméltóságod átvenni.

Budapesten, 1908. évi május hó 8-án

A miniszterelnök helyett:

államtitkár.¹⁶

A nemzetiségi kartográfia térképekkel szembeni követelményeit a múlt század első évtizedeiben már pontosan megfogalmazta: világos képet nyújt-
sanak az egymás mellett élő nemzetiségek földrajzi elhelyezkedéséről, töme-
géről, települési helyzetéről:

1. adjanak tehát képet arról, hogy *hol* élnek az adott nemzetiséghez tar-
tozó lakosok;

2. adjanak a térképek információt azzal kapcsolatban, hogy *mekkora* az
adott nemzetiséghez tartozók száma a területen (és az egymás közötti
számarányról);

3. adjanak képet arról is, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozók
mennyire élnek egymás közelségében, és az etnikumok elhelyezkedése a
térben *mekkora keveredésre utal*;

4. szemléltessék a *népsűrűséget*.¹⁷

Maga a térkép a természetéből következően a kulturális jelrendszerek
hálójába is pontosan beilleszthető, sőt a térkép egyik plasztikus példája a
képmásszerű jelek típusának is. A jelelmélet szerint a térkép tehát *ikon*, azaz
képszerű jel, amely valamiképpen hasonlít tárgyára. Fontos tulajdonsága a
jelrendszeren belül a térképi (képszerű) jelnek, hogy a vevő nyelvektől füg-
getlenül az üzenetet dekódolni képes, hiszen ez a jeltípus vizuális módon,
egyetemes eszközkészlettel kódolja a közvetítendő üzenetet.¹⁸

„A kartográfia (mai értelmében térképszerkesztés,
- rajzolás folyamata), mint maga a megismerés is, szük-

¹⁶ OL. K26 –1909–XXV. 181. (1757/908.)

¹⁷ Jakabffy I. 1994: 7–12; Milleker 1935: 189–203. – Átfogó kritikát ad Milleker a nemzetiségi
térképek szerkesztési módjainak hiányosságairól. LÁSD még a nemzetiségi térképezés mód-
szertanáról átfogó írásként: Teleki, P. – Rónai, A. 1937.

¹⁸ Hoppál M. 1992. 16–23.

ségszerű leegyszerűsítés, amely lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, hol vagyunk és merre haladunk.”¹⁹

A térkép univerzális kódoltságából azonban az is adódik, hogy szükségszerűen a valóság leegyszerűsítése, ezért tehát a térkép csupán eszmei *modell*, absztrakció. Az ikonikus (képszerű) természete mellett szimbolikus (jelszerű) vonásai is vannak. A megismerés sajátos eszköze, konkrét és szemléletes, ám egyes célokra jobban, más célokra kevésbé alkalmazható. A térképi egyszerűsítés (generalizálás) jellegét a térkép rendeltetése dönti el. A térkép *szerkesztője határozza meg, hogy milyen adatokat milyen alaptérképre visz fel.*²⁰

Ám az intenzív generalizálás a kis méretárnyú térképeken megjelenített makroszintű etnikai folyamatoknak csak azon tulajdonságait emeli ki (egyszavas statisztikai válaszok alapján), amelyek csupán az adott térség legalapvetőbb etnikai összetevőiről (szerkezetéről) adnak felületes benyomást. Éppen e tulajdonsága miatt az európai modern nemzetállamok megalakulásának története azt mutatja, hogy a nemzetiségi/nyelvi térképek és statisztikák vagy eleve ideológiai megfontolások alapján készültek, vagy lehetőséget nyújtottak/nyújtanak a (nemzetállami) politikai érdekeknek megfelelő kihasználásra. Teleki Pál maga is elismeri, hogy hiába a legprecízebb tudományosság, egyszerűen nem készülhet Európa középső felében mindenki által elfogadott, „politikailag semleges” nemzetiségi térkép, hiszen éppen az etnikai és államhatárok egymásnak nem megfelelése okozza a térség népei között feszülő alapvető ellentéteket.²¹

A fentebb közölt le- és feliratok pontosan tükrözik az előzőekben bemutatott törekvéseket, azaz hogy mind szerkesztésében (pl. az újszerű kördiagram-módszer) mind összhatasában (pl. színalkalmazás²²) az elkészült közigazgatási és egyben anyanyelvi térkép plasztikus képet adjon a magyarság „térkitöltő” képességéről, a kisebbségek pillanatnyi geográfiai helyzetéről. De ez igaz fordítva is. Egy „rossz, idegen kézbe” kerülő etnikai térkép a magyarság ellen is fordítható, hiszen e mappák olvasata meg is fordítható. Nem véletlen, hogy minden iratot „bizalmas” jelzettel láttak el, illetve a térképek elosztásánál is fokozott elővigyázatosságra szólítottak fel:

¹⁹ Huntington, S. P. 1998. 28; Csendes L. 1980. 16.

²⁰ Török Zs. 1987. 143–152.

²¹ A kérdésről részletesen lásd *A térképek mint színes térképzetek* című fejezetet.

²² A magyarság (természetesen) vörössel ábrázolva, a románság minőségi kontraszt-hatásnak megfelelően a telített vörös mellett tompa halvány barnával megjelenítve (és így eljelentéktelenítve...).

M. kir. központi
Statisztikai Hivatal

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi április hó 10-én 1617 szám alatt kelt nagybecsű rendeletére, tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy kellő időben megtettem az intézkedéseket az iránt, hogy a magyarul tudást feltüntető térképekből a tervezett 100 példány helyett 150 példány készüljön.

E térképek elkészítése július vagy augusztus hónapokban várható, minthogy azonban a nemzetiségi térképek már elkészülte, tiszteletteljes véleményem szerint kívánatos volna a térképek szétosztása tekintetében végelegesen dönteni, sőt a szétosztást mielőbb meg is kezdeni, hogy a nemzeti munka minden ágánál nélkülözhetetlen nemzetiségi térképeket már most használhassák az érdekeltek.

A Nagyméltóságod folyó évi 688 szám alatt kelt magas rendeletével leküldött szétosztási jegyzéket tehát a tisztelettel alulírt hivatal javaslataival kiegészítve, a következő észrevételekkel vagyok bátor Nagyméltóságod magas döntése elé terjeszteni.

A Nagyméltóságod által megküldött jegyzékből a budapesti és kolozsvári tud. Egyetemek könyvtárának, valamint a magyar földrajzi társaságnak törlését vagyok bátor javasolni. Mindhárom helyen olyan nagy publicitásnak lenne kiszolgáltatva a szigorúan bizalmas jellegű térkép, a mi könnyen nemzeti érdekeink veszélyeztetésével járhatna. Ugyanezen okból a Magyar Nemzeti Muzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának adandó példányszámot is kettőről egyre vélném leszállítandónak, hogy a térkép mindkét helyen ne közhasználatra álljon, hanem bizalmas megőrzés végett helyeztessék el.

Nem vettem fel a jegyzékbe az aktív államférfiakat /: minisztereket és államtitkárokat:/ abban a föltevésben, hogy az egyes ministeriumok által rendelt példányszámból ez a szükséglet fedeztetni fog. Ugyanezen okból nem vettem föl állami hivatalokat sem; egyetlen kivétel az országos levéltár, a mely közhitelességű helyen kívánatos volna a térképeket – idővel beálló történeti becsük miatt is – elhelyezni. A belügyi és a közoktatásügyi tárcza által rendelt példányokból hihetőleg fedeztetni fog a főispánok és tanfelügyelők szükséglete is, a kiket saját vármegyéjük s azok közvetlen környékének térképével kellene ellátni. Néhány, a nemzetiségi kérdéssel érdemlegesen foglalkozó főispán részére azonban nem ártana az egész ország térképét megküldeni; ezek neveit voltam bátor a jegyzékbe fölvenni. A jegyzékben szereplő többi közeleti kitűnőség fölvetelét talán nem szükséges bővebben indokolnom. A tisztelettel alulírt hivatal a jegyzékben foglalt részletezés szerint bátorkodik még további szétosztásra is 5 példányt kérni, a jövőben fölmerülhető szükséglet fedezésére.

Minthogy a nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti czélokra van bízva szolgálni, s batározottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák,

bátor vagyok azszal a tiszteletteljes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban, a melylyel a térképeket szétküldetni méltóztatik, méltóztatásuk különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigoruan bizalmas kézirat gyanánt használandó s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1909. évi junius hó 17-én

ministeri tanácsos,
igazgató.

Nagyméltóságú Wekerle Sándor, b. t. tanácsos, m. kir.
ministerelnök urnak.²³

Az 1868-as kisebbségi törvényből „elvileg” az következne, hogy az államtér nemzetiségektől függetlenül csak összefogja az ugyanazon jogi-politikai kerethez tartozó polgárokat. A területi határok csak politikai kereteket jelölnek ki, a térbeli etnikai határoknak tehát nincs jelentőségük. A magyar kisebbségi politika és törvényalkotás a XIX. század közepén is ezen államnemzeti típus gondolati körében indult, ám a kölcsönös, vélt vagy való etnikai sérelmek oda vezették a Monarchia népeit, hogy azonos jogi-politikai keretben, azaz önálló, etnikai alapon szerveződött nemzetállami keretek nélkül már nem tudták elképzelni a mindennapjaikat. Amint a fent bemutatott dokumentumok is jelzik, az 1920-as esztendő területi döntése nem érte egészen váratlanul a magyar politikai elitet, hiszen már több évtizedes bizalmas „etnikai feltáró munka” folyt a háttérben.

A dokumentumok másik olvasata viszont egy sokkal összetettebb cselekménysor egyik állomását jelzi, nevezetesen – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – a *magyar nemzeti tér tudatos megszerkesztési folyamatának* egyik száláról ad áttekintést. A XIX. század második, a XX. század első felében a statisztikatudomány, a kartográfia és a geográfia is megfelelt annak az elvárásának, hogy hozzáadják a maguk szakterületein születő eredményeket a magyar politikai elit és a magyar nemzeti vezető szerep legitimációjához. Ennek a szerepnek csak egyik oldala az etnikai térképezés. Az elemenként is nagylélegzetű értelmezést kívánó fogalmak a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálává összeállva azonos célt szolgáltak.

²³ OL. K26 – 1909–XXV. 181.

A magyar nemzeti tér megszerkesztése 2.

Tér, térszerkesztés, ideológia

Tudjuk, hogy az előző fejezetben bemutatott leiratok nem maradtak hatástalanok. A század első évtizedeiben Balogh Pál 1902-es nagyszabású munkája nyomán Cholnoky Jenőtől Teleki Pál is a legkülönbözőbb ábrázolási módszerrel készítették a földrajzkutatók, kartográfusok az akkori Magyarország nemzetiségi térszerkezetét minél plasztikusabban és meggyőzőbben ábrázoló térképeket. Egy 1908-as, a minisztériumokhoz intézett miniszterelnöki körlevél az előbb említett leiratban foglaltak megvalósulásáról tudósít. A Statisztikai Hivatal által készülő közigazgatási térképről szól, amely azonban az 1900-as népszámlálás alapján az ország anyanyelvi viszonyait is tükrözni fogja, sőt ez a térkép elsőként kördiagramos ábrázolással nem csupán a hol, hanem a mennyi kérdésére is válaszolni tud majd.²⁴ A miniszterelnökség figyelmébe ajánlja a készülő térképet minden minisztérium számára, mert:

„A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térkép nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.”²⁵

A huszadik századi, az „etnikai területet védő”, a szomszédos országokban született nemzetiségi térképeket éles kritikával illető magyar munkák pszichológiai háttere azonban pontosan értelmezhető.²⁶ A trianoni döntés hamis tanulsága szülte e tanulmányokat, füzeteket: az az illúzió, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és plasztikus etnikai térképek a magyar tárgyalóköldöttségnek rendelkezésére álltak már 1918/20-ban, azaz a béketárgyalásokon is, ezek a nemzetiségi mappák nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat.

²⁴ A térkép meg is jelent: A Magyar Állam...

²⁵ OL. K26 – 1909 – XXV – 181. (1757/908) 226.

²⁶ [Jakabffy I.] 1942.

Ilyen horderejű területi döntésnél – amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – pár négyzetkilométer etnikai alapú hovatarozása szóba sem jött. A határok előre eldöntött futását és az etnikai viszonyok figyelmen kívül hagyását támasztják alá a békekötést megelőző antant háttérmegbeszélések, és a békekonferencián Apponyi felszólalásának hiábavalósága is.²⁷

A húszas években Teleki Pál meg is fogalmazza félelmét. Aggodalma megszüntetésére, vagy legalábbis csökkentésére 1926-ban létrehozta az Államtudományi Intézetet. Földrajztudósi, de elsősorban politikusi szorongása abból adódott, hogy felismerte: az első világháborút követő döntésekben semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek, statisztikák. Telekit az attól való félelem mozgatta, hogy az „egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokon” sem fogják figyelembe venni az etnikai térszerkezeteket. Ezért az Államtudományi Intézet vezérgondolatát abban jelölte meg, hogy a „majdani határmódosításokhoz” minél pontosabb, minél többféle szerkesztési módon és minél korábbi időszak adataiból rekonstruált etnikai térképek álljanak a magyar és az európai döntéshozók számára készenlétben, és célként tűzte ki, hogy ezek a térképek be is töltsék a politikai feladatukat. (El kell viszont ismerni, hogy Teleki vágya az első bécsi döntésnél beteljesedett, bár az etnikai választóvonalak országhatárként való meghúzása ennél a döntésnél *nem* maga a *cél* volt, csupán jó, ismét külső, nagyhatalmi, politikai eszköz.²⁸)

Ebben a gondolkodásban az etnikai határok helyzetének egészen a közép-európai népek letelepedésének időszakáig való visszavezetése *megadta a „saját nemzeti/állam térnek” a történeti folytonosság általi legitimitációt.* Így a XIX. század végén, a XX. század első felében a „saját etnikai tér” fokozatosan *a nemzeti mitológia egyik fontos részévé vált:* a nemzeti lét elidegeníthetetlen része az egykor birtokba vett terület (l. lentebb Rónai András híres határállandóság-térképét). A XIX. század második, a XX. század első felében a nemzetiségi térképek Európa középső felén élő népek nemzetállami törekvéseiben „grafikai ikonokká”, a nemzeti-területi egység jelképévé váltak.²⁹

Az előzőekben leírtak pontosan tükrözik a huszadik század első évtizedeiben Magyarország kisebbségeinek stratégiáit a térségünkben: a meglévő nemzetállam (Magyarország) egyértelmű elutasítása, és kísérlet a saját ál-

²⁷ A magyar béketárgyalások... 1920; Litván Gy. (szerk.) 1998.

²⁸ Rónai A. 1989. – A trianoni döntés részletes, etnikai szempontú elemzését a történeti Gömör megyére: Keményfi R. 1998. 124–130.

²⁹ Schippers, T. K. 2001. 173–182.

lam megteremtésre. De a trianoni döntést követő első évtizedben a gyakorlati politika szintjén azonnal körvonalazódott a nacionalizmus paradoxonja: Jóllehet a kisebbségek, proto-nemzetek (például a szlovákság) el kívánnak szakadni, mert nem akarnak az adott nemzetállammal azonosulni, a leválásuk más szinten hoz létre kisebbségi problémákat. Az új nemzetállamok kialakulása nem garancia arra, hogy az emberi jogok helyzete javulni fog az új állami keretekben (például az önálló nyugati-szláv Csehszlovákiában a kisebbségi magyaroké).³⁰

Meg kell azonban azt is jegyezni (és ezt a nyugat-európai kutatók is elismerik), hogy bár a XIX. század végének és a XX. század első felének magyar politikai gondolkodását etnocentrizmus jellemezte³¹, etnikai-rasszista elgondolások alig-alig bukkantak fel. Az országban élő kisebbségek törekvései ellenére a magyar döntéshozók igyekeztek az 1868-as nemzetiségi törvény szellemében továbbra is az államnemzeti elgondolásnak eleget tenni.³²

A magyarországi etnikai térkutatásokat nagymértékben befolyásoló német földrajzban a hazai, inkább egy-egy kutatóhoz, műhöz kapcsolható, politikai indíttatású „elhajlásnál” sokkal súlyosabb következményekkel járó ideológiai szál mentén határozták meg az etnikai földrajz kutatási céljait, sőt e tudományág oktatásban betöltendő feladatait. (Csak két kiragadott példaként: A trianoni döntés közvetlen sokkjában, elvesztett középhatalmi státuszunk látens folytonosságáért Magyarország „tömegéről”, „tömörségéről”, „létterünkről”, „lätterünkről” értekezett a földrajztudomány.³³ Vagy a trianoni békét az „alacsonyabb rendű organizáció” nyugati kultúrkör feletti győzelmeiként értékelte a geográfia.³⁴)

A huszadik század elejétől fokozatosan megjelentek azok a geo- és etnopolitikai területi teóriák, amelyeket egyrészt a politika, a saját körükből kiforgatva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták már úgy meg vagy át ezeket az elméleteket, hogy azokkal a német politikai törekvéseknek „valamilyen” tudományos ideológiai keretet adjanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai *nemzetiségi* törekvések tehát geográfiai alátámasztást is kaptak. A térkutatásokhoz az ideológiai pilléreket a „Vér (Nép) és Talaj (Föld)” (Blut und Boden), az „élettér-elmélet” (Lebensraum) és a „Nép tér nélkül” (Volk ohne Raum) elgondolások jelentették. E radikális nézetek alapjaikban határozták meg a korabeli földrajz fő

³⁰ Hjärpe, J. 1993. 207–223. – lásd még ehhez Taylor, P. J. 1991. 8–11.

³¹ LÁSD az előző fejezetben említett, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatalhoz küldött leiratokat.

³² Arató E. 1960. 444–448.

³³ Stömpl G. 1922. 27–32.

³⁴ Szabó P. Z. 1929. 36.

kérdésköreit (Geopolitika, Rassenkunde [rassztudomány], Heimatkunde³⁵, völkische Lebensraumkunde, Wehrgeographie [védelmi földrajz], Kolonialgeographie [gyarmati földrajz]). A nemzetiszocialista földrajz ezen ágai majd mindegyikében felbukkan az a gondolat, hogy az államnak kötelessége az idegen országokban élő népcsoportjait saját, területileg is elidegeníthetetlen részeinek tekinteni. Az egyesítés politikai feladatának megvalósításához – sokszor a néprajzzal (l. a már említett nyelvszigetnéprajzot), a Volkstumskunde-val, Deutschtumskunde-val egybefonódva –, a „megőrizendő németiség” területi bemutatásával, szétszóródásának térképre vitelével az etnikai térképezés és a nemzetiségi tértudomány adta meg a kereteket, olyan híres-hírhedt intézetek védelmi ernyője alatt, mint a Publikationsstelle–Berlin–Dahlem és a Publikationsstelle–Wien.

Ennek a korszaknak „köszönhetjük” a nyelvsziget fogalmához hasonló, a néha még a napjaink nemzetiségi konfliktusainak politikai elemzéseiben is előforduló, a területiségre utaló rosszízű, szélsőséges kifejezéseket, mint például: „etnikai bástya”, „etnikai védelmi sáv”, „etnikai frontharcos”, „etnikai túszhelyzet”, „etnikai szellemi fegyver”, „belemarkolni, aprítani, morzsolni az etnikai tengert”.

A negatív emlékü etnikai kutatások tudománytörténeti helyét kritikai élel több kutató is elemezte.³⁶ Nem véletlen tehát, hogy Nyugat-Európában az etnikai tértudomány a második világháború után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt.

Közép-Európa nyugati felén tehát a nemzetiszocializmus negatív tapasztalata akadályozta, keleten egyrészt a békerendszerekben játszott szerepe, másrészt az „internacionalista szocializmus” ideológiája fojtotta el az etnikai feszültségek térszerkezeti elemzését, a kisebbségekkel foglalkozó tudományos intézmények szerves kiépülését.

Noha a nemzetiségi problémák térszerkezeti irányú vizsgálata a fenti okok miatt lejárátódott, napjainkban – párhuzamosan Közép-Kelet- és Délkelet-Európa etnikai konfliktusainak újjáéledésével – a nemzetiségi térké-

³⁵ A szó magyarra lefordíthatatlan. Jelentése a hazával, hazafias érzéssel, de a szűkebb környezethez kötődő érzelmi megnyilvánulásokkal, ezen érzelmek megjelenési formáival, kifejezési eszközhasználatával foglalkozik.

³⁶ A témakörre vonatkozó hatalmas, 1945 előtti és 1945 utáni bontásban közölt szakirodalmi háttérrel lásd Heske, H. 1988. – táblázatok és példatérképeket ui. 171–173, 211–238. – Sanke, H. 1955. 127–135; Weber–Kellermann, I. 1959. 19–47. (magyarul: 1986. 107–126); Bausinger, H. 1965. 177–204; Weber–Kellermann, I. – Bimmer, A. 1985. 103–113; Kost, K. 1988. 385–395; Corni, G. – Gies, H. 1994; Ebeling, F. 1994; Gerndt, H. 1995. 53–75; Becker, S. 1996. 131–142; Keményfi R. 1996. 120–132; Hoffmann T. 1998. 9–26; Fata, M. 1999.; Kaschuba, W. 2004. 63–64.

pek és nemzetiségi térfolyamatok bemutatásának ismételt magára találását tapasztalhatjuk. De mi indokolja térségünkben az etnikai vizsgálatok meg erősödését? Miért nem hagyható figyelmen kívül napjaink etnikai konfliktusainak elemzésénél a térszemléleti megközelítés (az etnikai tér jelentése)?

Mert – sok egyéb szempont és folyamat mellett – ez is magában hordoz egyfajta választ az interkulturális kommunikáció Kelet és Nyugat közötti eltérő jelentésére. Hiszen ha a kelet-európai társadalmi rendszer összeomlása utáni helyzetre tekintünk, azt láthatjuk, hogy keleten a régi reflex, *az etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit éledt újjá* egy olyan feléledő nacionalizmus keretében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti kollektívum szabadságát és az etnikailag–kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedést (és egyben etnikai szeparációt) állítja előtérbe.³⁷

Az 1998-as SIEF-konferencia a mérésről szóló fejezetben idézett motójában az etnikai határ csak szimbolikus értelmű (Köstlin), csak a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ám Európa középső és délkeleti felének országaiban ezeknek az egymást elválasztó határoknak a *térbeli vetületére* is törekszenek.

A történeti etnikai tér gondolatának *gyökereit* a Közép-Kelet- és Délkelet-Európában feléledő nacionalizmus alapvető jellemvonásában kell keresnünk: abban a törekvésben, *hogy az államhatároknak egybe kell esniük az etnikai határokkal*.³⁸ Ennek a célnak mindent – például gazdasági megfontolásokat is – alárendelnek. Olyan nyílt vagy rejtett törekvéseket figyelhetünk meg, melyek a szimbolikus etnikai határokat térbeli vetületként, vagy akár államhatárként igyekeznek értelmezni. Európa nyugati felével szemben Keleten tehát nem a köstlini új, individuális identitás „teremtésével” találkozunk, hanem „régit”, *államiak* feléledésével szembesülünk. Ugyanebből a megközelítésből kiindulva azt is láthatjuk, hogy Európa keleti felén a gazdasági és az etnikai kérdéseket éles határok mentén igyekeznek szétválasztani. *Míg gazdasági téren a nyugat-európai mintát szeretnék követni, a gyors gazdasági integrációt elérni, addig az etnikai együttélés uniós modelljei (például etnikai alapú autonómia) szóba sem jöhetnek*. Sőt a gazdasági és etnikai integráció mesterséges szétválasztása az etnikai konfliktusokat tovább erősíti, ugyanis a poszt-szocialista, kis nemzetállamokban a rossz gazdasági helyzetben az etnikai összeütközé-

³⁷ Romsics I. 1998. 11. LÁSD még a kérdéshez: Hannonen, P – Lönnqvist, B – Barna, G. (ed.): 2001; Lahdelma, T. – Jankovics, J. – Nyerges, J. – Laihonen, P. 2002.

³⁸ „A ‚nacionalizmus’ terminust a Gellner által adott definíció értelmében használom, azaz e fogalom elsődlegesen olyan princípium, mely a politikai és nemzeti egység kongruenciáját tartja szükségesnek” – Hobsbawm, E. 1997. 17.”

sek valószínűsége növekszik. Ha azonban két népcsoport terei ugyanazon lehetőségek kiaknázására fedik egymást, akkor bekövetkezik a verseny. Az egymás kiszorításában való törekvés elősegíti az etnikai konfliktusok kiéleződését.³⁹

A modern nemzetté válás két útja – államnemzet, kultúrnemzet – is magában hordoz, bár más-más hangsúllyal térszerkezeti kérdéseket⁴⁰: Az első típus (Staatsnation) alapja az ugyanazon jogi-politikai kerethez való tartozás és a *közös terület*, de a terület csupán mint egy adott államkeret. A másodikonál (kultúrnemzet) a közös nyelv, kultúra, a közös származás mítosza játssza a döntő szerepet. A „közös származási mítoszba” azok is beleértendőek, akik bár az adott állam keretein *kívül* élnek, de ugyanazon nyelvet beszélik, kultúrárt birtokolják. A kultúrnemzet ismérvei között – az államnemzettel ellentétben – nem játszott döntő szerepet sem a terület, sem az állam. A területiség csak később, a XIX. század közepe után kap komoly hangsúlyt, abban az értelemben, hogy a nemzetnek joga van nemzetállamba egyesülni, sőt ezt meg is kell tennie. A két nemzettípus földrajzi elterjedése alapján elkülöníthető egy nyugati (Egyesült Államok, Nyugat-Európa) nemzetmodell és egy keleti vagy *etnikai* modell.⁴¹

A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedez fel”, a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját etnikai tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát, a nacionalizmus keretei között pedig kezdetét veszi – mint fentebb említettem – e tér mitologizálása is. Napjainkban azonban ez a folyamat a nemzeti mozgalmak újjászületésével párhuzamosan *megfordult*: az „etnikai tér mítosza”⁴² a Közép-Kelet- és Délkelet-Európában feléledt nacionalizmus egyik fontos, magát a nacionalizmust gerjesztő, erősítő részévé vált. Az etnikai térhez kapcsolódik – többek között – a nacionalizmus. Napjainkban a saját etnikai tér szerepének túlhangsúlyozása következtésképp a nacionalizmus egyik *forrásává* lett. Ennélfogva a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionaliz-

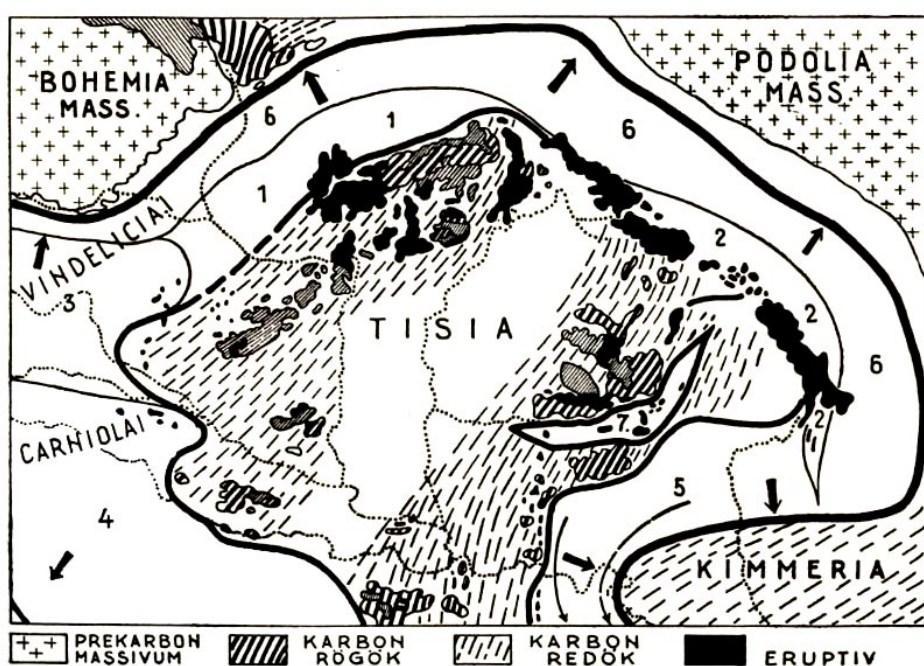
³⁹ A versenyelmélet a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban is magában foglalja az új bevándorlókkal, gazdasági menekültekkel való hasonló bánásmódot, mint Európa nyugati felén (pl. toloncegyezmények). Ekkor a térbeli etnikai határok helyett a szimbolikus határok lépnek előtérbe. – Barth, F. 1969; Olzak, S. 1993. 159–182.

⁴⁰ A nacionalizmussal foglalkozó elméletek teljes összefoglalása túlmutat e munka célkitűzésein. Csupán a nacionalizmus térszerkezeti, államterületi vonatkozásaira hívom fel a figyelmet – Smith, A. D. 1995a. 11.

⁴¹ Smith, A. D. 1991. 8–15.

⁴² A saját etnikai tér is felsorakozik tehát az etnikum fennmaradását biztosító mítoszok közé: Smith, A. D. 1995b. 30.

mus ismét nem más jelent, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet.⁴³ Ez a törekvés akkor erősödik fel igazán, ha olyan, idegen népcsoport által lakott területről van szó, amely egy nemzet mitologikus eredetéhez tartozik⁴⁴ (pl. a szerb–koszovói válság kapcsán), vagy hosszú, évszázados „véres” védőharcok színtere volt (pl. Erdély: magyar–román burkolt/nyílt konfliktus). Századunk végén tehát az etnikai tér az új nemzetállamok konstruálásának részévé válik.

A magyar föld történelmi képe. 1 = A Felföld maghegységeinek redőzeti sávja. 2 = Erdély keleti redőzete. 3 = Az Alpoknak az alaptömegre rátolódott takaróredőzete. 4 = A Dinárák redőzete. 5 = Erdély déli (balkáni) redőzete. 6 = A legfiatalabb, az Alpokat és Kárpátokat ismét összefonó redőzet. 7 = A Maros-menti kis redőzet. A karbon-rögöket elborító mészkőtáblákat a legfinomabb vonalkázás jelzi.

3. ábra. A magyar föld történelmi képe

Prinç Tisia-képzete

⁴³ Conversi, D. 1998. 45.

⁴⁴ Bartha E. 1993. 46–57.

Téryszerkesztés

TÉRKÉPEK

A huszadik század első felében a magyar földrajz és a vele szorosan együttműködő statisztikatudomány, kartográfia olyan érvrendszert szállított a politikai döntéshozók számára, amely természettudományi szigorúsággal igyekezett legitimálni a magyar etnikai területek és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát.

Több, egymást hol kiegészítő, hol egymásra épülő szál térkonstrukciói mozaikszerűen, hol konkrét politikai elvárásokra, „megrendelésekre” születtek, hol pedig tudományos alapkutatások eredményeit aknázták ki a politikai döntéshozók. Példaként említhető erre az összefonódásra maga Teleki Pál, aki egy személyben volt többször miniszterelnöki döntéshozói pozícióban és vezette mindemellett azokat a térképészeti munkálatokat, amelyek eredményeit kifejezetten politikai céljai számára igyekezett felhasználni.

A kultúrnemzeti törekvések közép-európai kuszaságában a térségnek pusztán népszámlálási adatokon nyugvó etnikai térszerkezeti bemutatása már *magában politikai állásfoglalás*, hiszen az Európa ezen részét képező államok számára a legplasztikusabban azonnal jelzi, hogy az államalkotó népek legfőbb nemzetállami törekvései nem sikeresek, nevezetesen, hogy az államhatárok még csak megközelítőleg sem esnek egybe az etnikai határokkal. *Nem etnikai határok, hanem egészen más módon megfoghatóan kulturális kontaktzónák vannak.* Ez az a hiány, amit Holger Fischer német kutató, aki áttekintette a Magyarországon készült egykori és mai etnikai térképeket, tanulmányában kritikával illet. Bírálja az olyan térképeket, melyek még a földrajzkutató szemével is túl statikusak és amelyeken a „köztességet”, „eldönthetetlenséget” egy „pici bizonytalanságot”: – pl. *kontaktzónát, kontaktzónákat* – sem vél felfedezni. Valamint nem látja az etnikai térszerkezet állandó változásának megjelenítését.⁴⁵

A hazai térképtárak magyar és nem magyar etnikai térképeit, illetve a koblenzi, berlini szövetségi archívumokban, valamint a Bécsben fellelhető, a nemzetiszocializmus időszakában német intézményekben szerkesztett nemzetiségi térképlapokat átnézve úgy látom, hogy ezek alapvetően kiesnek a szigorú kartográfiai tudományosságból.

⁴⁵ Fischer, H. 1995b. 5–23.

Az etnikai kartográfia az Otto Neurath, osztrák társadalomteoretikus által megteremtett fogalommal csupán egy „képstatistikai metódus”. Olyan módszer,

„amelyet akkor akarunk használni, ha elképzelésünk, ideológiánk bemutatására a képi megjelenítés sokkal többet ígér, mint a szavak.”⁴⁶

Az etnikai térképek az Európa középső felén élő népek nemzetállami törekvéseiben „grafikai ikonokká”, a nemzeti-területi egység jelképévé váltak. Úgy vélem, hogy a Közép-Európa kultúrnemzetei által szerkesztett etnikai térképsorok erősen *sztuációfüggők*. Elsősorban itt most nem a tartalmát illetően, hiszen az is csak egy pillanatnyi helyzetképet rögzít, hanem a közegre utalnék, amelyben készülnek. Átfogó, egy-egy nagyobb térséget lefedő nemzetiségi térképnek napjainkban is a szimbolikus politikai/etnikai konfliktusokban jut szerep. Gondoljunk csak a térségünk országaiban lezajlott közigazgatási átalakításokra. Külön kellene elemezni tehát ebben a vonatkozásban azt, hogy hol és hogyan használják e térképeket. Néprajzосként a terepet járva, például kis felvidéki magyar falvak kulturális helységeiben, polgármesteri irodáiban (itt általában csupán „sub rosa” feltekerve eltéve, de mégis néha-néha előkerülve) találkoztam ma készült magyar etnikai térképekkel. Kocsis Károly el is mondta nekem, hogy sokszor kifejezetten politikai kisebbségi szervezetek megrendelésére készített etnikai térképeket, és a „megrendelő” döntötte el például a színek kódját is. De ez nem is titok, hiszen az MTA Földrajzi Kutatóintézet weblapján fel is vannak sorolva a direkt kormányzati és kisebbségi szervezetek által támogatott etnikai kartográfiai kutatások.⁴⁷

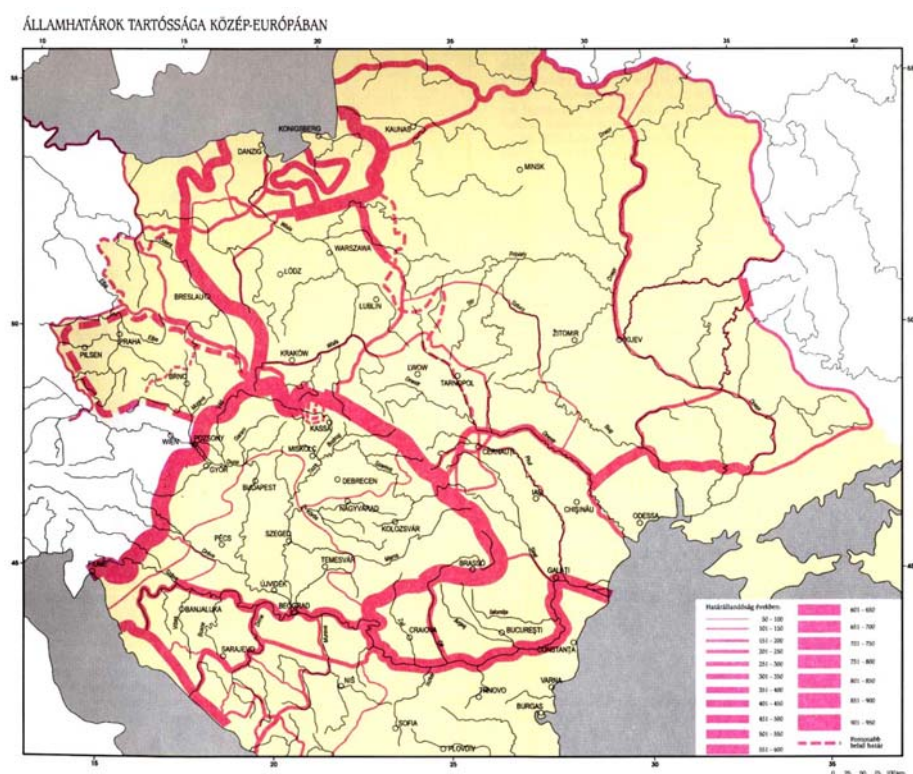
Azaz a nemzetiségi térképek a szimbolikus etnikai konfliktusok „képi csatornái”, az etnikumközi, hol csak jelképes, hol súlyos következményekkel járó „képi párbeszéd” eszközei, térkép*jellegr* kódolt üzenetei. Üzenet a szomszédos népek, üzenet akár az európai politikai döntéshozók felé, és persze üzenet saját magunk számára térségbeli számunkról, helyzetünkről. Hadd idézzem e „párbeszédre” a romániai etnikai térképek hamisításait feltáró, 1942-ben kiadott, Jakabffy Imre által szerkesztett, a nemzetközi porond számára német nyelven írt füzetet. Ha belenézünk ebbe a füzetbe, láthatjuk, hogy micsoda hatalmas energia mozdult meg a román térképek kiigazításá-

⁴⁶ Neurath, O. 1991. 423.

⁴⁷ http://www.mtafki.hu/projekt_tf.htm

ra, cáfolására.⁴⁸ (Miért vált ki ilyen indulatokat és mozgat meg ekkora módszertani apparátust egy térképészeti gyakorlat?)

Sőt. Még egy kicsit továbblépnék. A haditechnikai szakirodalmat figyelembe véve úgy látom, hogy a nemzetiségi térképek működésük alapján helyet kapnak a pszichológiai hadviselés rendszerében is (mint speciális technika).⁴⁹ Nem véletlen tehát, hogy Ute Schneider kartográfus a kötete címe-ként is a térképek hatalmáról beszél.⁵⁰

4. ábra. Közép-Európa batárállandóság-térképe In: Rónai A. 1993. 400–401.

⁴⁸ [Jakabffy I.] 1942.

⁴⁹ Watson, P. 1985. 364–377.

⁵⁰ Schneider, U. 2004.

TÉRKÉPZETEK

A leglátványosabb és leginkább elterjedt nemzetiségi térképek mellett a honi tudományosság más érvrendszer is felsorakoztatott a magyar nemzeti tér nagyságának és egységének hirdetésére.

Geográfiai térképzetek – három példa

1. Az 1920-as években fogalmazta meg Prinz Gyula a Tisia-elméletet. Ennek alapján az Alföld mélyére süllyedt ősi kristályos masszívum egyhangú felépítésű. Erre a tömbre kaptafaszerűen gyűrődött fel a Kárpátok vonulata. Nem szeretnék itt foglalkozni az elmélet földtani részével, mert jóllehet a mélyfúrások cáfolták a feltételezést, de a maga idejében plasztikusan tudta magyararazni térségünk medencejellegének kialakulását. Olyannyira, hogy ha természetesen nem is ebben a formában, de napjaink geológiájában ismét megjelent egy már lemeztectonikán alapuló és mélyfúrásokon álló „Tisia Nagyszerkezeti Egység” – „Tisia Unit” elgondolás. Szempontunkból sokkal érdekesebb az elmélet társadalmi vonatkozása, hiszen (mint Prinz megfogalmazta):

„Elvitathatatlan tény [...], hogy nemcsak a magyar föld lakói éltek mindig abban a tudatban, hogy ez az ország természettől adott tájegység földrajzi értelemben is, igazi ország, nem pedig hatalmi úton keletkezett birodalom. A világ összes népei úgy tudják, legalább a X. század óta, hogy Hungária a nagy Dunavölgy középső szakaszát elfoglaló ország [...]”⁵¹

A Tisia-elmélet megfogalmazásában Prinzt nagymértékben befolyásolta az egységes, oszthatatlan magyar államtér bizonyításának vágya. Mi sem legitimálja természeti oldalról jobban a Kárpát-medence államtéri egységét is, mint az egységes geológiai alap: egy államtér egyöntetű – érdekes módon a Székelyföldet is magában foglaló – földtani alapja (3. ábra).

2. Ugyanezt mondhatjuk el a részletes néprajzi kutatásokkal cáfolt Prinz-féle „kettős határvö” gondolatáról is, amely szerint a magyarság „nemzethatára” kettős. Van egy természetes vízválasztó, és egy előretolt, szurdokokra, legjobb határőrhelyekre kitolt határvonal, amely egyben nemzethatár is. Ez a

⁵¹ Prinz Gy. é. n. 17.

„széles tájhatár” elgondolás nem tartható, hiszen a legtöbb esetben a történelmi államhatár nem *tájhatáron*, hanem *tájban* fut. A „tájbeélési stratégiák” például a Székelyföld és Moldva között az azonos ökológiai adottságok miatt igen hasonló képet eredményeztek.⁵²

3. Ide sorolhatjuk a Rónai András által mesterfokra fejlesztett államhatár-tartóssági tanulmányokat („Közép-Európa határállandóság térkép”⁵³), amelyekben az etnikai területtől *független*, megbonthatatlan egységként kezeli a Kárpát-medencét (4. ábra). De ez a gondolat megfogant Györffy István azon elméletében is, amely a magyarság balkáni befolyását az etnikai elvnel magasabb szempontból, a geopolitikai, táji körülmények miatt véli szükségesnek, hiszen

„Néprajzi térkép alapján országfelosztást csinálni nem lehet. Bármilyen politikai változások jönnek is közbe, Bosznia örökre a magyar medencére lesz utalva, amerre folyói folynak, mert a földrajzi tényeken az embernek nincs módjában változtatni.”⁵⁴

4. A „tér egységes szervezésének” példaként említhetjük a természeti tájak beosztásának eltérését. Plasztikus esete ennek az eltérő látásmódnak Erdély:

„A román és magyar tájszemlélet néhány tekintetben határozottan elkülönül egymástól. Román szerzők általában a hegységektől a síkságok felé tartva, centrifugális rendszerben tárgyalják országukat, a Kárpátok két oldalának különbségeit elmoszák [...]. A magyar tájszemlélet a Kárpátok két oldala közötti különbségeket hangsúlyozza [...]. A két szemléletben egyaránt tetten érhető az állam-nemzeti eredet, nem fordítanak elegendő figyelmet a határokat átlépő kapcsolódásokra.”⁵⁵

⁵² Ilyés Z. 2004. 189–212.

⁵³ Rónai A. 1993. 400–401.

⁵⁴ Györffy I. 1916. 20. idézi: Makkai B. 2001. 101–122.

⁵⁵ Hajdú-Moharos J. – Sasi A. – Erős L. 1993. 16.

Azaz a román és a magyar tájszemlélet egyértelműen államhatár-centrikus. A magyarság számára a Kárpátok keleti vonulata a trianoni döntésig (1920) egyben „érinthetetlen” állam- és egyben tájhatár, míg a román tudományosság számára a Kárpátok vonulata csupán egy természeti objektum, amelynek két oldalán (1920 óta az egységes országon belül) nem különbségek vannak, hanem természeti párhuzamok.

Térképzetek a geográfia és a néprajz határán

Mivel e kötet elsősorban a néprajzi képzésben résztvevő hallgatóknak készült, a könyv következő fejezeteiben azokat a fogalmakat mutatja be, amelyek tartalmi „megtöltésében”, mai értelmezésében a geográfia mellett komoly szerepet játszott és játszik a néprajztudomány is. A *nyelvsziget* (→ 3. fejezet), a *szakrális táj* (→ 4. fejezet), az *etnikai táj* (→ 5. fejezet) képzete, a *szórvány fogalma* (→ 6. fejezet), az *etnicitás és a térbeliség kapcsolata* (→ 7. fejezet), az *etnikai csoport, etnikum, nemzetiség fogalma* (→ 8. fejezet), a *cigányság* (→ 9. fejezet), illetve a *zsidóság* (→ 10. fejezet) meghatározásában a honi néprajztudomány – nem csupán a térbeliségére irányuló ágai – a mai napig hangsúlyos szerepet játszik. De nem csupán napjainkban van ez így, hanem a fogalmak eredeti, első értelmezési kísérleteinél is jelen volt a néprajz, hol fogalomteremtő tudományként (→ nyelv-sziget, → szakrális táj), hol átvevőként, az eredeti kifejezést árnyaló diszciplínaként (→ szórvány). Éppen ezért elengedhetetlen része e terminusok tudománytörténetének kritikai elemzése is, hiszen többször olyan ideológiai felhangok kapcsolódtak az adott fogalomhoz, amelyek annak mai használatát is alapvetően befolyásolják (→ nyelv-sziget, → etnikai táj).

Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni majd száz éve született tudományos elméleteket, fogalmakat. Meg kell vizsgálni minden esetben az adott kifejezés megszületésének körülményeit, és azt, hogy milyen indítékok vezérelték egy-egy elmélet megfogalmazását, ám mégis fontosnak vélem a kritikai szál kibontását, mert napjaink néprajzi szakirodalmában még mindig fel-felbukkan a nemzeti/etnikai kultúrák táji kötöttsége, és ezáltal az adott kultúra „életrevalóságának” hirdetése, asszimilációs erejének hangsúlyozása. Jóllehet átfogó esztétörténeti kép felvázolására nem ad lehetőséget sem a kötet alapvető célkitűzése, sem terjedelme, ennek ellenére az egyes fogalmak bemutatásánál – ahol ez elengedhetetlen és meghatározza jelenlegi alkalma-

zását – az ideológiai háttér értelmezése sem maradhat el, illetve a kötet zárópéldaként arról szól, hogy milyen „térleképzési elvi keretekkel” (→ A „térszerkesztés” elvi keretei – 11. fejezet), milyen fő ábrázolási módszerekkel (→ Térképek mint színes térképzetek – 12. fejezet) igyekezett a néprajz és a geográfia határán tevékenykedő nemzetiségi kartográfia az említett eszmei/ideológiai célokat megjeleníttetni.

A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről

*„Ha egy szót bepiszkoltak, vagyis
piszkos fráterek elhasználtak,
akkor ez a használat is hozzátartozik a szóhoz. Ha akarjuk,
ha nem. Ez nem döntés, nem elhatározás kérdése.”
(Esterházy Péter)*

Victor Klemperer a német nemzetiszocializmus nyelvi képződményeiről írt híres napló-kötetében elemzi a Harmadik Birodalom nyelvi kulcsszimbólumait.⁵⁶ Heinz Paechter, Bertha Hellman, Hedwig Peachter és Karl O. Paetel *Náci-német. A mai német nyelvhasználat szótára* címen adott közre egy munkát, melyben a szerzők gondosan felsorolják azokat a kifejezéseket, amelyeket a náci rendszer teremtett.⁵⁷ Azokat a fogalmakat, amelyek többsége ugyan a német összeomlást nem élte túl, de esetleges mai felidézésük a történelmi kor megértését segítik. Ha azonban ezeket a fogalmakat – példaként csak a legismertebbek közül: Lebensraum, Germanisierung, Sonderbehandlung, Besatzungspolitik, völkisch – a történelmi terheltség pontos megvilágítása nélkül, más (tudományos vagy akár politikai) nyelvi környezetben használjuk, akkor helytelenül olyan kifejezéseket alkalmazunk, melyek egyértelműen a nemzetiszocialista uralmi törekvések kiszolgálására „lettek kitalálva”, és az ezektől a fogalmaktól való elhatárolódás elmulasztását – szándékunktól eltérően – súlyosan félreérthetik.⁵⁸

Úgy vélem, hogy a néprajzi nyelvsziget terminus a két világháború között ideológiai hangokkal terbelt fogalommá vált, amely kifejezést végezetül a nemzetiszocializmus uralma lejáratos, így a mai használata nem szerencsés (a magyar nyelvi környezetben sem) és kerülendő.

Gyökerek

A nyelvsziget szó első bizonyítható (írott) előfordulását a Grimm-fivérek által írt „Deutsches Wörterbuch” forrásközlő kötete szerint 847-re tehetjük. A Karl Albin Schwegler által kiadott „Jahrbücher der Gegenwart”

⁵⁶ Klemperer, V. 1984.

⁵⁷ A kötetet idézi: Cassirer, E. 1997. 41.

⁵⁸ Olyan teremtett szavak ezek, melyek a tudomány és a politikai bűnözés összefonódására emlékeztetnek. – Nem szó szerinti idézet Ralph Giordanótól. Giordano, R. 1991. 162.

című sorozatban fordul elő „Sprachinsel um Königsberg” összetételben.⁵⁹ Jelentése: „valamely nyelv leszakadt kis (reliktum-) területe idegen nyelvi környezetben”.⁶⁰ A nyelvsziget kifejezés a 19. század végén az „Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde” és a „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde” című sorozatok az anyaországon kívül élő németekre irányuló vizsgálatokat összegző kötetekben vált általános szóhasználatává a néprajzi, kultúrgeográfiai jellegű kisebbségi kutatásokban.

A magyar Pallas Lexikonban még csupán egyetlen helyen, de már előfordul a nyelvsziget szó. A Tátrában élő szláv lakosság közé nyelvszigetként beékelődött szászok megjelölésére szolgál (1897). Az első világháború előtt a nyelvsziget szóalak – hasonlóan a szórványhoz – „nemzetsemleges” volt.⁶¹ A szó az adott népcsoport „szigetszerű” helyzetét hangsúlyozza. Noha számomra a két szó (szórvány – nyelvsziget) jelentése az előző bekezdésekben leírt árnyalatnyi eltérést hordozza, a múlt század első évtizedeiben a két fogalmat általában szinonimaként használták. Sőt. Ez a „föltő-óvó” szemlélet, amely mégis (a magyarság) kultúramegtartó képességét hirdeti, a két szóalakból egy kifejezést is alkotott: szórvány, *szórványsziget*, népi sziget, nyelvsziget.⁶² Ez a szemlélet alapozta meg a korszakban a nyelvsziget egyoldalúvá váló használatát is. A „nemzetsemleges” előfordulások megmaradása mellett (pl. „oláh”, szász nyelvsziget) tendenciájában – hasonlóan a német kutatásokhoz – azt láthatjuk, hogy a terminus a saját (jelen esetben magyar) kisebbségi helyzetű „szigeteire” utaló szóalakká vált.⁶³ Olyan kifejezéssé, amely a maga „veszélyeztetettségi olvasatával” a határainkon kívüli, elsősorban más nemzetiségek által körülvevett „szigetmagyarokban” „etnikai védőbástyákat”, „etnikai frontharcosokat”, sőt etnikai túszerkezetet láttatott. Hirdette a magyarság kulturális zártságát, „érintetlenségét” (mi több, romlatlanságát). Ha használták is a kifejezést más nemzetiségekre, azokban az esetekben is ugyanarra a viszonyrendszerre utalt a szó, ugyanazt a magyarságra vonatkozó „veszélyeztetési” tartalmat hordozta: *a magyarág közé ékelődött eltérő (azaz „előretörő”) népelemek* megjelölésére szolgált.

⁵⁹ Grimm, J. – Grimm, W. 1971. 33. 840–841, 428.

⁶⁰ Grimm, J. – Grimm, W. 1905. 16. 2762.

⁶¹ LÁSD pl. Balogh P. 1902. 134–135.

⁶² L. Szabó I. 1937; uő. 1941; uő. é. n. (1939–1942.) IV. 109–136; Párdányi M. é. n. (1939–1942.) V. 129–162.

⁶³ LÁSD pl. Györffy István Fekete-Körös völgyi kutatásait. Györffy már határozottan *csak* a magyarságra érte a nyelvsziget (és a szórvány) fogalmát: Györffy I. 1913. 479–48, (451.)

A földrajztudományon belüli etnikai térszerkezeti vizsgálatok Európa közép-keleti és délkeleti felének történetében azt mutatják, hogy az etnikai térképezés az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig a kisnemzeti törekvések plasztikus megjelenítését szolgálta. Az etnikai földrajz tudományága éppen a politikai döntésekben játszott negatív szerepe és az ezekben szerzett keserű tapasztalatok miatt a második világháború után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt. Ez a veszély a feléledő, megújuló etnikai tértudományt is fenyegeti. Az alap kutatások eredményeit – főként a napi érdekeknek megfelelően – a politikai döntésekben gyakran kiforgatják. Jó példa erre a volt Jugoszlávia szétesett etnikai mozaikja. Az új országok megalakítását tisztázó béketárgyalásokon döntő szerephez jutottak az etnikai térképek.⁶⁴

Hasonló szerepet kapott (és kap ismét) az etnikai tértudomány többek között a közigazgatási változások alátámasztásánál is. A Szlovákia új közigazgatási felosztásához és végül kormányrendelettel megalkotott járáshatáraihoz kapcsolódó vitát éppen az etnikai térstruktúrák figyelembe nem vétele gerjesztette. Ám fontos kiegészítő térképek készülhetnek az etnikai földrajz keretében Közép-Európa tarka nemzetiségi viszonyai között, a hazánkban szintén nívumként megjelenő választási földrajz számára is. És bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai tértvületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban az említett kisnemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a XIX. század végén, a XX. század elején vált. A századfordulón ugyanis a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárássá és térképi megjelenítésére kezdték használni (sokszor éppen ezért a nyelvi, etnikai megoszlásokat mutató forrásokat a későbbiekben titkosították). Magyarország is igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta fennálló változatlanosságát, azaz stabilitását bizonyítják.*

⁶⁴ Kocsis K. 1993.

Az első világháborút lezáró békerendszer azonban egy hamis illúziótól fosztotta meg a magyar döntéshozókat: hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és plasztikus etnikai térképek már 1919/20-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóküldöttségnek a rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Az etnikai tömbtől leszakadó magyar területek nemzetiségi kutatásában a két világháború között sajátos irányt jelentett a Teleki Pál által 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézet, amely óriási szerepet játszott az etnikai térképezés módszereinek kidolgozásában, finomításában (több, később híressé vált etnikai térképszerkesztési metódust fejlesztettek ki ebben az intézetben) és a feltárt eredmények bemutatásában. A legkülönbözőbb statisztikák feldolgozásából összeállított térképek elsősorban a politikai döntések, revíziós törekvések alátámasztására szolgáltak, de meg kell azt is jegyeznünk, hogy ennek ellenére igyekeztek torzítások nélkül a lehető legpontosabb nemzetiségi megoszlási adatokat – a községek szintjén is – figyelembe venni és megjeleníteni.

A Közép-Európa geográfiai kutatásait meghatározó német etnikai tér-tudomány a negatív „tapasztalatait” több szálon szerezte. A század elejétől megjelentek egyrészt azok a geo- és etnopolitikai területi teóriák, amelyeket egyrészt a politika a saját körükből kiforgatva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták már úgy meg vagy át ezeket az elméleteket, hogy azokkal a politikai törekvéseknek „valamilyen” tudományos ideológiai keretet adjanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai *nemzetiségi* törekvések tehát geográfiai alátámasztást is kaptak. Ennek egyik ideológiai pillérét a német geopolitikában már a XIX. században is jelen lévő „Vér (Nép) és Talaj (Föld)” (Blut und Boden) elmélet (ennek többek között része, hogy az államnak kötelessége az idegen országokban élő népcsoportjait saját, *területileg* is elidegeníthetetlen részének tekinteni) a nemzetiszocialista uralom alatt terjedt szélesebb körben el, majd vált hírhedtté.⁶⁵ Ugyanide sorolható az egyértelmű politikai célokat szolgáló, a német kisebbségekre irányuló vizsgálatokat végző két híres-hírhedt intézet, a Publikationsstelle – Berlin-Dahlem és a Publikationsstelle – Wien.⁶⁶ Ez a

⁶⁵ Kost, K. 1988. 385–395; Corni, G.–Gies, H. 1994.

⁶⁶ Kosiński, L. A. 1976. 21–34. – Példaként említhető még Haushofer munkássága is, aki a nemzeti szocialista politikai törekvéseket földrajzi érvekkel támasztotta alá, és a megindított „Zeitschrift für Geopolitik” című folyóiratában a geopolitikát egyenesen államtudományként definiálta (Ebeling 1994).

történeti örökség azt eredményezte, hogy térségünkben az etnikai tértudomány a nemzetiszocialista időszak után nehezen talált magára. A második világháborút több évtizedes, hosszú csend követte.⁶⁷ Bár egy-egy település szintjén, a településtörténeti vagy a néprajzi kutatások számára etnikai adatok összegzésével, etnikai térképek megjelenítésével az etnikai földrajz az ötvenes, hatvanas években a háttérben jelen volt⁶⁸, a tudományág elméleti kérdéseinek (terminológia, módszertan) és tudománytörténetének kritikus számbavételét a német és a magyar geográfia az utóbbi másfél évtizedben végezte el, és írt ezzel párhuzamosan új szellemű tanulmányokat.⁶⁹ A mai etnikai térszerkezeti kutatások szemléleti és módszertani megújulásának keretében változott a tudomány fogalomrendszere is. Mivel az etnikai földrajz a nyelvszigetkutatásokban, a „népiségtan” (Volkstumkunde) és a „németiségtan” (Deutschtumskunde) területén a néprajzzal szoros kapcsolatokat alakított ki, és a nemzetiszocialista Németország hódításait etnikai térképekkel szolgálta⁷⁰, a második világháborút követően a negatív tartalommal feltöltődött fogalmak cseréjére is szükség volt. Ezért a *nyelvsziget* fogalmát a földrajz is *elvetette* és helyette – hasonlóan a néprajzhoz – az új tartalmat hordozó *szórvány* fogalmát (l. a kötetünkben *A szórvány fogalma* című fejezetet) vezette be.

Az etnikai földrajz a XX. század első felében szorosan összefonódott az akkori geopolitikával. Azzal a tudománnyal, amelyhez térségünkben a második világháborús szerepe miatt szintén rossz emlék fűződik. A német kutatók napjainkban ezt a kifejezést nem használják, sőt mind a tartalmát, mind a fogalmat magát teljesen elvetik, ugyanis úgy vélik, hogy a geopolitika a nemzetiszocializmus időszaka alatt menthetetlenül lejáratódott. Olyan politikai törekvéseket szolgált ki nyíltan, olyan negatív politikai szerepet játszott, hogy még a tudomány nevének az „átmentését” sem tartották lehetségesnek.⁷¹ Az új tartalom ebben a szituációban új elnevezést is kívánt.

⁶⁷ Egy-egy tanulmány, kötet a földrajztudomány területén azért még fel-felbukkant ezekben az évtizedekben a régi szemlélettel: Moser, H. 1955. 17–28; Gross, H. 1966. 205–211; Buchhofer, E. 1967; Sawatzky a tanulmányában már csupán idézőjelben használja az etnikai sziget fogalmát: Sawatzky, L. 1976. 111.

⁶⁸ Pl. Sick, W.-D. 1968. 12–22. Ennek a tanulmánynak az a jelentősége, hogy egy majd száz évvel korábbi írásra támaszkodik (Meitzen, A. 1897. 651–692.), így az eltelt évtizedek települési etnikai állapotának változását folyamatában tudja bemutatni. További települési példákat lásd Ilyés Z. 2000. 153–183.

⁶⁹ Aschauer, W.–Heller, W. 1989. 228–243; Fischer, H. 1993. 41–61; uő. 1995a. 19–28; uő. 1995b. 5–23; uő. 1997. 65–81; Keményfi R. 1996. 120–132; Kocsis K. 1996. 167–180; uő. 1998. 279–301; Vogelsang, R. 1983. 212–226; uő. 1984. 108–132; uő. 1985. 145–162.

⁷⁰ Kocsis K. 1998. 282.

⁷¹ Az elnevezés (geopolitika) részletes kritikáját lásd Gombár Cs. 1983. 561–568.

A geopolitika a természeti környezet politikára gyakorolt hatását túlértékelte. A kor kutatói Ratzel nyomán a politikai döntésekben a környezet teljes determináló erejét domborították ki: „A geopolitika – abban az értelemben, hogy a földrajzi tényezőknek fontos szerepe van a politikai kérdések alakulásában – valószínűleg egyidős a politikai gondolkodással. Ratzel azáltal vált a modern geopolitika megalapozójává, hogy ő a földrajznak determináns szerepet tulajdonított, s így válhatott munkássága azoknak a fasiszta eszméknek a hordozójává, amelyek a földrajzi adottságok, az élettér szűkös voltából agresszív, háborús tervekhez kövacsoltak.”⁷²

A második világháború után a földrajzi tér és a politikum összefüggéseinek kutatására és *elemzésére(!)* (tehát nem a politika szolgálatára) a geopolitika helyett a terhes tudománytörténeti örökség feldolgozása mellett ismét a *politikai földrajz* kifejezést alkalmazták.⁷³ Bár meg kell azt is jegyezni, hogy a francia és az angolszász területeken a geopolitika kifejezésnek nincsen negatív hangzása. A szó a földrajz és a politikai kérdések összefonódásának tudományát jelöli.⁷⁴

Az etnikai földrajz (és néprajz) tudományterületén a nyelvsziget terminussal párhuzamosan és ahhoz hasonlóan a magyar „geopolitikában” az eredeti értelmében „ártalmatlan” *gyepű* fogalma itatódott át negatív hanggal. A gyeptől és a gyeptől kettőse térségünkben a magyar honfoglalás időszakában és az államszervezet kiépülésének kora előtt a szomszédos népeket elválasztó biztonsági övezet, amolyan „senki földje” volt.⁷⁵ E térrész (védelmi) szerepét – amelyre ebben az esetben is igaz, hogy a társadalmon belüli konfliktusok lecsendesítője is – a fokozatosan megszilárduló területi vármegyerendszer, a szervezett katonaság, a kiépülő határvédelem (gyepűvédőhelyek, majd később várak) és a megszerveződő őrszolgálatok vették át, így eltorzultak a gyeptől.⁷⁶ A gyeptől – amely tehát elsősorban korai határvédelmi övezetet jelöl – nyilaskeresztes párt ideológiájában betöltött szerepe teljesen lejáratozott. Ennek az ideológiának egyik pillére: „Hun-

⁷² Pritz Pál találó összegzése. – Pritz P. 1999. 40.

⁷³ A geopolitikáról írt bevezető a következő munkák alapján állt össze: Ante, U. 1981. 7–46; A. Gergely A. 1997; Hajdú Z. 1997. 3–28. (részletes szakirodalommal); Galló B. 1998. 96–124; Mendöl T. 1999. 218–219; Pataki G. Zs. 1999. 277–281. – A fogalom magyarországi használhatóságáról, „örökségéről”: Hajdú Z. 1999. 61–65.

⁷⁴ Ossenbrügge, J. 1984. 24; Foucher, M. 1999. 17.

⁷⁵ Tagányi K. 1913. 97–104, 145–153, 201–206, 254–266; Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L. 1973. 639–660.

⁷⁶ Kristó Gy. 1988; Györffy Gy. 1977; Süli-Zakar I. 1996. 97–106.

gária” egyesített (földjeinek) magyarsága védi a kulturált nyugatot, hiszen Magyarország nem más, mint *gyepű* a germán és a szláv népek között.⁷⁷

Néprajztudomány

Századunk első felében a közép-európai *néprajztudomány* területén – szintén német hatásra – megjelent egy sajátos, etnikai térstruktúrákat, kartográfiákat is elemző, használó nemzetiség-kutatási irány, amely 1930-ban Gustav Jungbauer tanulmányával indult és Walter Kuhn munkájával teljessé vált ki.⁷⁸ A mesterségesen megalkotott úgynevezett *nyelvszigetkutatás* (Sprachinselforschung), *nyelvszigetnéprajz* (Sprachinselvölkskunde) az etnikai térképek felhasználása mellett más területeken is kapcsolódott a geográfiához (mint például nemzetiségi statisztikák elemzése, településkép felrajzolása, természeti, társadalmi környezet felvázolása), és így egy komplex – ma úgy mondanánk, – *interdiszciplináris* kutatási irányt jelentett.⁷⁹ Ennek a néprajzi ágnak a célterülete az anyaországon kívüli német kisebbség volt. Fő kérdése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, *amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat identitásuk megőrzésében.* A kérdéssel programot is adtak a nyelvshigetkutatónak. A legfőbb feladat tehát a „megtartó erő” kimutatása volt, amihez a „megőrizendő némettség” területi bemutatásával, szétosztódásának térképre vitelével az etnikai térképezés és a nemzetiségi térstudomány adta meg a vizsgálati kereteket. A fő vizsgálati terepet a Kelet- és Dél-Európában szóróványban élő németek kultúrája jelentette. Az Európa ezen részein élő németiségnél a nyelvshigetkutatások fő törekvése arra irányult, hogy kimutassa a népi tudásból azt a részt, amit az őshazából magukkal hoztak (Altgut), attól, amit már az új országban teremtettek vagy a felsőbb társadalmi rétegektől átvettek (Neugut), és elválasszák azoktól a javaktól, amelyek más német nyelvshigetekről, de legfőképp az idegen etnikai környezettől származnak (Lehngut). Legfőbb törekvése tehát az volt, hogy a tiszta, ősi, német népi kultúrát és életet rekonstruálja, bemutassa; és felvázolja, hogy a német etnikai tömbök az „idegen tenger által ostromolt szigek-

⁷⁷ Lackó M. 1966.

⁷⁸ Jungbauer, G. 1930. 143–150. és 196–204; Kuhn, W. 1934.

⁷⁹ Olyan szoros a két tudomány között ekkor a kapcsolat, hogy a nyelvshigetkutatások legintenzívebb időszakában Schlenger a kultúrgeográfusok néprajzi képzettségét is fontosnak tartja. – Schlenger, H. 1936. 186–197.

tek”⁸⁰-ként zárt, jól körülhatárolható egységben megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanépétől, hanem annak szerves részét képezi.

Még inkább félrecsúszott a harmincas évek végén a német nemzetiségek vizsgálata, és a zártságon, elszigeteltségen kívül annak a bizonyítása vette kezdetét, hogy a környezetétől eltérő, *magasabb minőségű(!)* kultúra segítette az identitásuk megőrzésében az anyaországon kívül élő németeket.⁸¹ A nyelvszigetek kutatásának tudománytörténeti helyét röviden azért kellett bemutatni, mert egyrészt a második világháború utáni német nemzetiségi néprajzi vizsgálatokat több évtizedre visszavetették, másrészt a hasonlóan komplex, több tudományágat felölelő hazai etnikai vizsgálatokra is hatással voltak.

A honi tudományos életben is szerephez jutott a század első felében egy, a némethez hasonló tudományos földrajzi irány, melyet az emberföldrajz elnevezés fémjelzett, és amely szakág sok vonatkozásában kapcsolatban állt a néprajztudománnyal is.⁸² Ám magának a *nyelvsziget* terminusnak a hazai néprajzon belüli használatát – hasonlóan a fent bemutatott etnikai földrajzhoz – *fenntartásokkal kell kezelniünk*. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségi, magyar szórványokat bemutató térképek nagy tudományos pontossággal való megszerkesztésének, az ideológiai felhangok kikerülésének és a német szélsőséges geopolitikától való elhatárolódásnak eredményeként nem tapad Magyarországon – a némettel ellentétben – a nyelvsziget fogalmához és jelentéséhez rossz, „kellemetlen” vizsgálati szemlélet, ám a fogalom hazai „tisztaságát” annak is köszönheti, hogy nem történt meg a honi szakirodalomban ennek a német nyelvből tükörfordított és átvett kifejezésnek – melyet a szülőhazájában negatív ítélet sújt – a valós értelmezése.

Az 1945 utáni nemzetiségi kutatásokban egyrészt a vele járó rossz emlékek, másrészt a kifejezés jelentésének nehézsége miatt (hogyan lehetne például a falvakban is széles körben elterjedt rádió, televízió korában mindentől elzárt nyelvszigetről beszélni)⁸³ már nem használják Közép-Európa

⁸⁰ Ez a szinte költői kifejezés: Kuhn, W. 1934. 13.

⁸¹ Fata M. 1999; Gerndt, H. 1995. 53–75; Ujváry Z. 1994. 165–176. – A nyelvsziget terminust a német nyelvészetben még napjainkban is használják, bár pontosan tisztában vannak azzal, hogy mit jelentettek ezek a kutatások a XX. század első felében: Berend, N. – Mattheier, K. 1994.

⁸² Kovács M. 1942; Varga A. 1940. – A hazai szociográfiai mozgalomban is szorosan összekapcsolódott a földrajz és a néprajz. Bodor kérdőíve alapján a vizsgálandó településnek szinte a teljes földrajzi hátterét is fel lehet mérni. – Bodor A. 1935.

⁸³ Saját tereptapasztalataim alapján is azt mondhatom, hogy a Kárpát-medence peremterületeinek legkisebb falvaiban is van televízió, és legalább a polgármesteri hivatalokban számítógép is. A hálózat kiépítése is folyamatos. A legszegényebb kárpátaljai községekben is tömegével vannak

német nyelvterületeinek kutatói a nyelvsziget terminust. Weber-Kellermann nyelvsziget-kritikája nyomán megjelenik egy új vizsgálati szempontrendszer. A hangsúly a néprajzi vizsgálatokban az addig teljesen nélkülözött *etnikum-közi szociális kapcsolatok elemzésére* helyeződik át, és ebből a szemszögből közelítik meg a saját-idegen etnikum viszonyát. A kutató a magyarra lefordíthatatlan *Interethnik* fogalmával nevezte el az új kutatások tartalmát.⁸⁴

Különösen érdekes az etnikumok közötti kapcsolatok (Interethnik) kérdése *multietnikus településeken*, ahol a mindennapi együttélés szintjén lehet megfigyelni és elemezni az eltérő nyelvű, kultúrájú közösségek egymáshoz való szociális (család, iskola, egyház, szabadidő) viszonyát. A Schenk–Weber-Kellermann szerzőpáros egy bánáti vegyes etnikumú (román–szerb–német) községben végzett kutatásokat. A munka eredményeként megszületett kötet a statikus nyelvsziget-kutatási modell nemcsak elméleti, hanem kimagasló gyakorlati kritikáját is nyújtja. A mű a továbbiakban lehetetlenné teszi az itt is már csak idézőjelben használt nyelvszigetnéprajz tartalmát és az abból született nemzeti kisebbségi kliséket (például a saját, ősi, „tisztá” mindenáron való megőrzése).⁸⁵

A Weber-Kellermann 1959-es vizsgálati modelljétől (Interethnik) megindult folyamat eredményeként napjainkra a német tudományos életben önálló egyetemi szakként is megjelent egy teljes kutatási-oktatási program, interkulturális kommunikáció (Interkulturelle Kommunikation) néven. A tárgya ennek az új kutatási iránynak, hogy a különböző kultúrák közötti interakciókat, a mindennapi és intézményes kommunikációs problémákat, a kulturális különbségeket elemezze.⁸⁶

A Weber-Kellermann-féle kritika óta a német néprajz–európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére, a *sziget* kifejezést elvetve, az angolszász szakirodalom nyomán a *diaszpóra* (és napjainkban ezzel szinonimaként a *szórvány*) terminust használja. Ez a fogalom eredeti értelmében valamely vallás követőinek szétszóródását jelenti más vallásúak között. E vallásföldrajzi kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre is átvéve azt jelenti (és érzékelteti), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem *a környezetükkel egymásra kölcsönösen ható kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn*. Ezzel az új szemléleti tar-

műholddevők. A külvilággal (magyar falvakban az anyaországgal) folyamatos a kapcsolatuk. Azért némi malíciával jegyzem meg: már ha éppen van a faluban áram...

⁸⁴ Weber-Kellermann, I. 1959. 19–47; uő. 1967. 218–231; Becker, S. 1996. 131–142.

⁸⁵ Schenk, A. – Weber-Kellermann, I. 1973.

⁸⁶ Roth, K. 1996. 11–27. Az Interkulturelle Kommunikation egyetemi szak részletes ismertetése: <http://www.fach12.uni-muenchen.de>

talommal a szórvány kifejezés hazánkban is fokozatosan teret nyer. Ez a fogalom egyben azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó néprajznak, a múlt terminológiai rendszere kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekednie, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), zártságát hirdesse, hanem azok környező többségi kultúrával való kapcsolatát feltárja, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szálon, árnyaltan elemezze.⁸⁷

⁸⁷ Részletesen lásd *A szórvány fogalma* című fejezetben.

A szakrális táj

„És monda: Ne jöjj ide közel, oldd
le a te saruidat lábaidról; mert a
hely, a melyen állasz, szent föld.”
(2Móz 3,5)⁸⁸

A *táj* mint fogalom a XV–XVI. századi németalföldi festőktől származik, és angolszász közvetítéssel terjedt el a kor útirajzait, megfigyeléseit összegző, és ezen észlelések eredményeként fokozatosan körvonalazódó földrajztudományban.⁸⁹ Tekintettel arra, hogy a tudományok fejlődésével párhuzamosan e kifejezésnek is egyre több igényt kellett kielégíteni, a 19. század közepe óta a táj jelentéstartama a kutatói viták középpontjában áll.

A természetföldrajzban, tájökológiában a táj a leggyakrabban használt fogalom, mivel e tudományágak a tájat tulajdonképpen kutatási *alapegységként* kezelik, olyan rendszerként, ahol a tájtényezők vagy geofaktorok (pl. talaj, éghajlat, domborzat) komplex, egymással szoros kapcsolatban álló hálót képeznek.⁹⁰ Ám a társadalom természetátalakítása miatt ma már csak elvétve akad az ember hatásától teljesen mentes természeti táj. Éppen ezért a természeti táj tartalmi „kiegészítésére”, a természet és a társadalom közötti kölcsönhatás eredményeit tükröző kifejezésként honosult meg a *kultúrtáj* fogalma is. A kultúrtájban a különböző természeti és társadalmi/kulturális elemek összefüggő térbeli rendszert alkotnak. Ez a terminus természetesen *nyitott* a társadalomtudományok felé is, hiszen a társadalmi jelenségek, térszervező képességek, kulturális megnyilvánulások állandóan *változnak*, így egy-egy kultúrtáj arculata folyamatosan alakul. Ezért tehát a mai geográfiában egyre inkább háttérbe szorul a természeti környezet szerepe a kultúrtáj értelmezésében, és a társadalmi hálók finomodó elemzése lehetőséget tették, hogy az ember által létrehozott szociális kapcsolati rendszereket „szinte önmagukban” is kultúrtájnak nevezzük. Hiszen *napjaink elsődleges térformáló tényezője a társadalom*. Azaz a nevek – jelen esetben a táj szó – fennmaradása a belső tartalom teljes átalakulását, megváltozását, sőt kiüresedését is takarhatja:

„[...] mert a mai néprajztudomány a maga tájfogalmát
csak akkor fogja föl helyesen, ha azt nemcsak történeti

⁸⁸ Az összes idézethez a Magyar Bibliai Tanács által 1988-ban kiadott Bibliát használtam.

⁸⁹ Részletesen LÁSD Új Művészet XVI. évf. 5. sz. „Tájképzetek” című tematikus blokkjának tanulmányaiban, illetve Szabó J. 2000.

⁹⁰ Mezösi G. 1993. 810.

produktumnak, vagyis egy fejlődés eredményének tekinti, hanem magát a produktumot is, mert csupán egy időszakban létezett, egyszer s mindenkorra múlt időbe teszi, mára érvénytelennek tartja vagy legfeljebb megszorításokkal, a változásokat hangsúlyozva ismeri el létezésüket a jelenünkben.”⁹¹

5. ábra. A kalagori kereszt a Kalagor melletti Kálvár dombon áll. Piüskösdkor van a búcsú napja, amikor virágokkal feldíszítik. Ha elhaladnak mellette, akkor a kalagoriak keresztet vetnek.

Fotó: Lajos Veronika, 2005.

Ha összefüggő és állandóan alakuló rendszerként kell tehát magára a tájra tekintelnünk, akkor megkérdőjelezhető az egyes tényezők dominanciája alapján kirajzolódó táj-típusok elkülönítése. Különösen kényes ez a terminológiai kérdés azokban az esetekben, ha szellemi jelenségek lenyomatát keressük egy-egy konkrét térfelületen. Ezért is érte bírálata a „szakrális táj” kifejezést az 1940-es évek közepén, szinte tehát azonnal, amint megjelent a magyar néprajzi szakirodalomban:

„Nem tartjuk szerencsésnek ezt a műszót. Magyarul inkább búcsújáróvidéket, vagy rövidebben búcsúvidéket mondanánk. Tájat semmi esetre sem, mert az már más fo-

⁹¹ Kósa L. 1990. 35.

galom megjelölésére van lefoglalva: táj a dombos-tavas Nyír, a mocsaras Hanság, tehát csak földrajzi egységre s nem szellemi, jelen esetben vallásos néprajzi egységre alkalmazható.”⁹²

Az idézett kritika a korszak kettős tükré. Egyrészt ez az az időszak, amelyben – főként Bálint Sándor (1904–1980) nevével fémjelezve – a néprajz vallási ága igyekszik (haszonlóan a társadalomnéprajzhoz!) a saját kutatási területét meghatározni, terminológiáját megteremteni. Egy ilyen időszak természetes velejárója, hogy akár még nem teljesen letisztult tartalmakkal alkalmaznak kifejezéseket, illetve próbálnak meg körülírni vallási jelenségeket. Ennek tudatában tekinthetünk a szakrális táj terminusra is, amely kifejezés a német szakirodalomból lépett át a magyar néprajzba.

Másrészt, igen, jóllehet a földrajzi/ökológiai, sőt néprajzi szakirodalom állandó jelleggel hangsúlyozta és hangsúlyozza ma is, hogy egy-egy tájtényezőt nem szabad a táj komplexitásából kiemelni és az alapján a tájat karakterizálni/megnevezni, a fent leírt kultúrtáj fogalma az egyre részletesebb kutatások eredményeként mégis tovább finomodott, és tájtényezőként megjelent a gazdasági, történeti sőt „tisztán” szellemi műveltségre utaló vallási, illetve (esetlegesen, nagyon szigorúan körülírt tartalommal) a nemzetiségi jelleg is⁹³. Éppen ezért felbukkantak és ma is megjelennek a nehezen definiálható, ám mindamellett az olvasóban egyértelmű képzetet keltő – pl. „barokk táj”, „népművészeti táj” – kifejezések.⁹⁴ Ez a folyamat ismét előtérbe helyezte a táj fogalmának *nyitottságát*. Ebben a megközelítésben az ember által alakított tájra alkalmazott kultúrtáj kifejezést gyűjtőfogalomnak tekint~~het~~jük, és az adott társadalmi jelenségre irányuló kutatási célnak megfelelően a kultúrtáj jellegét tovább árnyalhatjuk (l. fentebb, a kultúrtáj mint „szociális kapcsolati rendszer”). Így a vallási néprajzban és a vallásföldrajzban is megjelenhetett és – minden jogos kritika ellenére – meghonosodhatott(!) a kultúrtáj altípusaként felfogható *szakrális vagy szent táj* fogalma (a két szó nem teljesen szinonímája egymásnak, a megszorítást l. alább, a „sacrum” értelmezésénél).

Jóllehet ezek a kifejezések tehát nem takarnak szigorúan precíz természettudományos behatárolást, tércategóriákat, inkább csupán a táj „fő” karakterére utalnak. Az olvasó részére a saját előzetes ismeretei alapján a táj hangulatának felidézésre szolgálnak, azaz a táj megnevezésében nagy szere-

⁹² Vámos I. 1947. 274.

⁹³ A nemzetiségi jelleg mint „tájformáló erő” kritikáját lásd *Az etnikai táj* című fejezetben.

⁹⁴ Hofer T. 1980. 112; Mezösi G. i. m. 810.

pet játszik a „köznyelvi megérzés”⁹⁵. Kubinszky Mihály találó kifejezésével élve azonban úgy véltem, annak a magyarázó kulcsát, hogy a vallásosság mindazonáltal mégis elfogadtatta magát önállóan is tájalakító tényezőként, a vallás *tájteltető ereje hordozza*. A táj befogadóképességére utaló, nehezen meghatározható fogalom egyrészt a táj fizikai beépítettségét, másrészt az építészeti minőségét illeti. Nehéz törvényszerűen meghatározni a táj befogadóképességét, ám a vallásosság számtalan *elsődleges* építészeti megnyilvánulása és az ahhoz kapcsolódó *elsődleges* napi, heti és éves rítusok biztosítják az „elégséges” szintet, amelyek alapján szakrális tájról beszélhetünk.⁹⁶ Ez a bizonyos „elégséges” tájbeépítettségi szint (és a hozzá kötődő napi rítusok, pl. a mindennapok elhaladóinak keresztvetése), lehet akár egy magányos szakrális tájelem (kápolna, kereszt, feszület – 5. ábra), hiszen (a hozzá kapcsolódó szakrális kommunikációs formákkal⁹⁷) az építmény a tájképet elsődlegesen befolyásoló (karakterizáló) elemmé válik.⁹⁸ És hordozhatja természetes módon az „elégséges” tájteltettségét egy-egy, szakrális elemekkel/építményekkel sűrűn szőtt búcsújáróhely is, hiszen éppen a kegyhelyek táji jellegzetességeinek, a táji megjelenésének vizsgálata vezette el Georg Schreibert a kifejezés megalkotásáig. *És ebben igen következetesek voltak a korabeli magyar népi vallásosság kutatói az új terminus meghonosításakor: a szakrális táj fogalmát teljesen az eredeti értelmében emelik át a német szakirodalomból, nevezetesen egy-egy búcsújáróhely tájalakító szerepét, kisugárzási körzetét értették alatta.*⁹⁹

⁹⁵ Glatz F. (főszerk.) 2002. 22.

⁹⁶ Kubinszky M. 1995, 1997. 21–32.

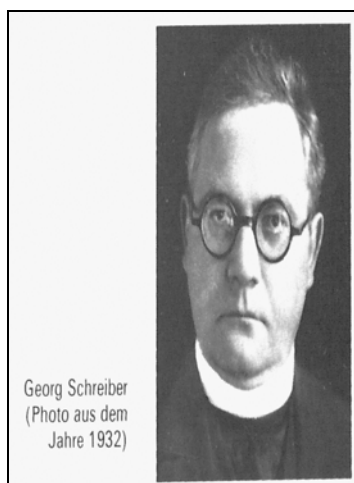
⁹⁷ Lovász I. 2002.

⁹⁸ Kubinszky M. 1995. 81, 160–163.

⁹⁹ L. Bálint S. é. n. 93, ugyanilyen értelemben lásd Pásztor L. 1943. 32, 39.

Georg Schreiber eredeti tájképzete

A) TÁJ MINT KISUGÁRZÁSI KÖRZET

Georg Schreiber 1932-ben

Georg Schreiber (1882–1963), a münsteri teológiai és a berlini filozófiai doktorátusa után, majd negyven éves korában politikusként (a Reichstag tagjaként [1920–33]) szociális kérdések tanulmányozásához háttérként fordul a néprajz felé, és természetes módon jut el alapképzettsége révén a németység vallási hagyományainak elemzéséhez, illetve ahhoz a véleményéhez, hogy a nép hitbeli kultuszaiból nyert erő segítheti a németek felemelkedését (6. ábra).¹⁰⁰ A népi vallásosság hagyományainak kiemelkedő „sűrűsödési” alkalmi a szentbúcsúk: maguk a kegyhelyek is és a hozzájuk kapcsolódó búcsús időszakok is. Ezek a terek és alkalmak mintegy „laboratórium” kö-

rülményeket biztosítanak azokhoz a vizsgálatokhoz, amelyek a vallási hagyományok szinte teljességéről igyekeznek keresztmetszetet nyújtani. Az egymásba fonódó rítusok helytálló értelmezésének igénye serkentően hat elméleti konstrukciók kidolgozására, terminusok megfogalmazására, amelyek segítetik a szokáskör rendszerezését.

Schreiber az általa szerkesztett könyvsorozat (Forschungen zur Volkskunde) egyik 1934-ben megjelent kötetéhez írt ajánlásában *lebegtet* meg először a „szakrális Európa” fogalmának körülírásában a szakrális táj *tartalmát* úgy, hogy magát az új terminust még nem írja le.¹⁰¹ A kifejezést az első *tényleges* megfogalmazása (Sakrallandschaft¹⁰²) után a néprajzi fogalomkörbe eltökélt tudatossággal igyekezett bevezetni. Bizonyítja ezt az is, hogy Schreiber a későbbi munkáiban lábjegyzetekben utal a szakrális táj *tartalmi* körülírásának első, fentebb már idézett helyére¹⁰³, illetve a harmincas évek

¹⁰⁰ Schreiber részletes életrajzát lásd http://www.geschichte-des-weines.de/personenAZ/schreiber_georg.html, illetve nem csupán könyveinek, hanem tanulmányainak felsorolásával lásd (Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon) http://www.bautz.de/bbkl/s/s1/schreiber_gs.html

¹⁰¹ Schreiber, G. 1934a. VII–XIII.

¹⁰² Schreiber, G. 1937b. 34.

¹⁰³ Schreiber, G. 1934b. 34. „Der Begriff des sakralen Europa und der Sakrallandschaft ist in meiner Einführung zu dem Buche von G. Schnürer und J. M. Ritz, St. Kümmernis und Volto

második felében megjelent művének főcímeként tovább nyomatékosítja a terminus létjogosultságát (Die Sakrallandschaft des Abendlandes¹⁰⁴ – 7. ábra). Az utóbbi idézett művében önálló, bevezető fejezetben először mutatja be részletesen az általa meghonosított fogalmat. Ebben a bevezető fejezetben a szerző végigtekint azokat a folyamatokat, kulturális lenyomatokat, amelyek egy helyet megszentelnek. A szakrális táj számos kulturális elem, történeti folyamat egybefűződő együttese. E tájtípus a hódolat, az áhítat és a tér egymással összefonódott szövete, amelyet átítatnak a nép életében gyökeröző, a vérközösségi, származási jellegzetességekből adódó lokális és honi (nemzeti) hagyományok. *A szakrális táj nem más, mint a népi (illetve népben gyökeröző [volksverwurzelte]) kultuszok szakadatlan jelenléte eredményeként keletkező lenyomat.* Schreiber a meghatározásában kitér azokra a megszentelő folyamatokra (legendákra, heroikus alakok passióira), amelyek az adott hely szentségét hordozzák. A szakrális táj megfogalmazója a kifejezés értelmét a kegyhelyre vezető útvonalakra, tehát a búcsújáróhely hatókörzetére is kiterjesztette:

Santo, S. 1 ff. dargelegt.” – illetve szintén ugyanígy lábjegyzetben a fogalom első körvonalázására vonatkozó saját utalást lásd Schreiber, G. 1937a. 4.

¹⁰⁴ Schreiber, G. 1937a.

„A történeti és néprajzi kutatásban a »szakrális táj« fogalma lassan alakult ki. [...] A szakralitás tudományán belül a szakrális tájat tárgyaló kutatás csak lassan terjed, még mindig a kezdeti fázisban van. [...]

A szakrális táj áhítatos és hódolatteljes arcot mutat, amennyiben a szentség egy szűkebb és egyidejűleg egy vele szoros kötődésben álló térben létezik: a helyi és a hazai, a népies és a népben élő, a vérségi és a törzsi ... körben. A szakrális táj népi-kultikus jelleget hordozó, szüntelenül fennálló történelmi táj. Azonban az idő változását nyomomon követhetjük benne, napjainkra olyan ragyogó hagyományok illantak el, mint mondjuk a felső-bajorországi Mária-falvak kultusza. A szakrális táj természeti táj, hiszen a benne található kegytemplom a magasba emelkedik vagy egy erdőben magányosan áll, azzal a szándékkal, hogy egyszerű, szerény, alázatos legyen. Mindez a népi kultúra sajátja, ez varázsolja a népi kultúrát olyan vonzóvá. A szakrális táj kulturális tájjá válik, hogyha azon egy kolónia él, [...] vagy ha egy közlekedési csomóponton található rajta, vagy ha egy olyan birodalmi város áll mögötte, mint Regensburg. [...] Olykor a szakrális táj ereje alábbhagy és észrevétlenül más kultikus helylé vagy kulturális motívummá alakul. [...]

Szakrális táj rajzolódik ki a vallási hősökben és a népi gyógyítóknak, a színes ünnepekben, a misztériumok népies megélésében, a kultikus történetekben, a kegyképekben, a zarándokhelyekben, a körmenetekben és a búcsújárásokban.

Nép és szentség: A szentség kisebb vagy nagyobb körzetekben bír uralkodó erővel. Ez a képesség egy jól azonosítható arculatot kölcsönöz a térnek, azaz »kisülést« ad az adott helynek. A hatótér terjedeleméről képet kaphatunk mindenekelőtt a mirákulumos könyvekből, amelyekben az egyik helytől a másikig dokumentálva van, hogy a betegek milyen módon gyógyultak meg. Gyakran csak néhány parasztgazdaságot vagy kis falvakat képes mozgásba hozni a hely. Ezekben az esetekben kockázatos dolog lenne kulturális centrumról beszélnünk. Olykor azonban [...] a szentség egész zarándokcsoportokat mozdit meg. Ilyen-

kor zarándokok lepik el már messziről az odavezető utakat. A szentség e megjelenési formája sok népi emlékeztető jelet ismer. A szentség észrevétlenül megy át a szentképbe, a medálba és a paraszti kerámiába. [...] A szentség a zene hullámaiba is áttérjed. A népdal mellé társul az egyházi ének. [...]

A legenda megjelenése: A legenda derűssé teszi a szakrális teret és melegséget kölcsönöz a helynek. A legenda a misztériumra, a hőszra, a szentségre és a helyre támaszkodik. A legenda szereti a népet, uralja a népet; kultúrát teremt és a néphez áhítatos. A legenda vándorol. A legenda a művészi élmény és a különböző irodalmi megformálások részévé válik. A legenda életerejé elpusztíthatatlan, értékálló módon megy előre évszázadokon keresztül. Mindezt a »legenda aurea« találó elnevezésén keresztül is érzékelhetjük. [...]

A népben gyökerező kultuszt az egyházi szenteknek különleges helyet nyújtó katedrálisokban ápolják. [...] Ám a népi kultuszt illetően a püspöki templom még messze másodlagosnak számít. A népi kultusz gyakorlásának fő helyei a plébániatemplomok. [...] De a szakrális sokszínűségben, a kultuszok gondozásában nem kevésbé maradnak alul a lazább szervezeti keretek között működő kápolnák sem.

[...] a passau-i Mária-kép – a mirákulumos könyvekhez hasonlóan – a kultuszt ápoló folyórendszer ágaiba torkollt. [...] A képen a régi „hierarchikus méltóság”-ot elnyomja a német polgári család finoman és mély érzelmeiket közvetítő, egyidejűleg nőként és anyaként szereplő Mária figurája. *Egyre gyakrabban kapcsolódik össze a szakrális helyeken a kultúrtáj a német világi összkultúrával* (kiemelés tőlem – K. R.).

[...] éppen a kápolna esetében mutatkoznak meg a természettel kapcsolatos elemek, pl. egy forrás, ami a meredek hegyoldalon folyik [...] Újabb természeti elemként lép be a kis templomnak árnyat adó fa. [...] Mindez a hegyek lankáin eresztett gyökeret és honosodott meg, mely meredélyeken fel lehet gyalogolni, így a csúcsokra épült

kegytemplomokat meglátogatni. [...] A szakrális hívójelek a hegyvidékeknek népies bájt kölcsönöznek.

[...] A szakralitás a parasztság életébe sem kevésbé szüremkedik be. A parasztság nagy bizalommal tiszteli a szántóföld és a mező, a ház és az udvar, a legelő és az istálló védőszentjét, az útszéli szentképes fákat és a szentek házait.

A népi kultúrában megörökített természetfölöttit és természetet a táj hordozza magában. Így a szakralitás szellemi/lelki szempontból földszerűen, röghöz kötöten, (fizikailag/vérszerűen) tájként jelenik meg, amely táj bizonyos jellegzetességet, saját arcélt és különleges közösséget mutat fel. [...] A házba, a településekbe és a szokásokba beszüremkedő szakrális táj a hitben és a népi hiedelemben, a művészetben és a népművészetben nem kevésbé élesen fejeződik ki.

[...] A szakrális tájban a szövetkezeti formák is folyamatos fejlődésen mentek keresztül. A céheknek és ipartestületeknek [...] saját oltárkompozíciójuk, körmenetük, ünnepi szokásaik és játékaik voltak.

[...] A testvéri közösségek alapszabályzatukkal és szavazataikkal, istentiszteleteikkel és zászlóikkal, szegényeket segítő szolgálatukkal, keresztény szeretetszolgálatukkal, beteglátogatásaikkal, halotti megemlékezéseikkel, kórházaiikkal és vallásosságukkal nemcsak az általánosabb helyi színezethez járultak hozzá. A testvéri közösségek ezeken felül tudatos szentségápolást folytattak. E tevékenység a kultikus helyek hírért és becsületéért, és ezzel együtt azok összehatását is megsokszorozta.

A szakrális táj ott, ahol jelentős uralkodó erővel bírt, nem maradt meg önmagában »stabilitas loci«-ként, ezzel nem volt elégedett. A szakrális táj ilyen hatóerő esetében vallásos elvándorlást váltott ki. Elküldte hőseit és azok interpretátorait, azaz lelkes prédikátorokat értékálló szokásaival más vidékekre. [...] Minden egyes szakrális tájnak megvoltak a népi küldöttei, a pompás sajátosságának tolmácsolói és anyai mivoltának leszármazottai.

A szakrális táj különös vonzerővel rendelkezett, ha zarándokok, vagy esetenként harcosok, művészek, kereskedők személye kapcsolódott a szentséghez.”¹⁰⁵

B) „BARNA” (VÖLKISCH) SZÁL

A terminust, illetve Schreiber tevékenységét a honi kritika kettős élel fogadta. Egyrészt a fentebb már idézett bírálat (Vámos István) a fogalmat elsősorban tartalmi pontatlansága miatt érte, ám a kifejezés elutasításában megjelent itthon is *a terminus ideológiai háttérének* bírálata:

„[...] Schreiber, aki mint a »Deutschtum und Ausland« című rendkívül értékes, de politikailag sok esetben erősen kifogásolható könyvsorozat alapítója és irányítója jelentősen előremozdította a hírhedt »Auschland-deutschtum«-mozgalmat [...]”¹⁰⁶

Schreiber ugyanis az első világháború után – amint azt fentebb már említettem – szociálpolitikusként kétségbe esve méri fel a megvert ország állapotát, a külföldre szakadt németiség helyzetét. Műveltsége, hite vezette el fokozatosan őt is a „völkisch” gondolatkörhöz, amelynek egyik szálaként adott annak a nézetének a münsteri prelátus hangot, hogy a „nép” (Volkstum) és a „szentség” között szoros összefüggés van.¹⁰⁷ A szakrális táj eredeti megfogalmazásába Schreiber fokozatosan beleszótta a „gigantikus nagycsalád”, azaz a *germánosság életerejét* is (l. ennek gyökereit a fenti idézetben kiemelve). A valóságosság és a nép viszonyát leginkább a szakrális tájban ismerhetjük fel, azaz a mély vallásossága segítette (és védte az idegen népekkel szemben) a németiséget abban, hogy *magas kulturális állapotát* megőrizhette, és a tájban e kultúra lenyomatát hagyta.¹⁰⁸ Schreiber már egy 1930-as kötetében (Nationale und internationale Volkskunde) az addig megjelent szakirodalomba ágyazva részletesen ismerteti programját, a néprajzi atlasz munkálatainak pontjait, amely felmérésnek a politikai határoktól függetlenül az össznémetiséget kell mindenképpen magában foglalnia. A feladat megvalósításához alapvető segítésé-

¹⁰⁵ Schreiber, G. 1937a. 4–10.

¹⁰⁶ Karsai G. 1937. 60–61.

¹⁰⁷ Pritz P. 1999. 89. – A kifejezés nem „népit”, hanem „népiséget” jelent, amely túlmutat a szó elsődleges jelentésén. Teljes gondolatkört jelent: a nemzetiszocialista kirekesztő faji eszme világára, a német felsőbbrendűsége utal.

¹⁰⁸ Schreiber elméletének kritikáját lásd Bausinger, H. 1987. 68.

get lát a külföldi németiség kutatására kidolgozott „nyelvszigetnéprajz”¹⁰⁹ elméleti elgondolásaiban módszertani készletében és a „Blut und Boden” ideájában, illetve jut el későbbi munkáiban fokozatosan ő is az *életér* kifejezéséhez.¹¹⁰

(Annak ellenére, hogy Georg Schreiber írásai táptalajt szolgáltattak a nemzetiszocialista ideológia számára, a prelátust a hitleri rezsim a münsteri egyetemről nyílt, rendszerellenes megnyilatkozásai miatt 1935-ben eltávolította: kényszernyugdíjazta. Jóllehet meggyőződése Schreibert is a Volkstum-kutatások területére vezette, ám a németiség nyomasztó gazdasági, politikai gondjainak megoldását nem a nemzetiszocialisták uralmában látta. Úgy vélem, hogy azt a „pici” lépést, amely kutatásaitól az új berendezkedés elfogadásáig vezette volna, személyes mély római katolikus hite miatt nem tette meg. Gondoljunk csak bele, itt egy olyan elkötelezett katolikus teológusról van szó, aki az észak-német protestáns területeket egyszerűen szekularizált térségekként jellemzi... Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a közéleti „belső” emigráció nem jelentett egyben sem kényszerű, sem önkéntes/tiltakozó publikációs csöndet. Még 1938-ban is jelent meg nagyobb lélegzetű „Volkstum”-jellegű kötete, illetve kötet-sorozatokat szerkesztett. Igen összetett és bonyolult tehát azért a kép.)

A fogalom magyar átvétele

A) NÉPRAJZ

Fentebb utaltam rá, hogy a népi vallásosság kutatói a szentbúcsúk helyei kisugárzási körzeteinek átfogó megnevezéseként alkalmazták a szent vagy szentségi táj kifejezést (nagyon tudatosan követhetjük nyomon a fogalom használatát szigorúan ebben az értelemben Pásztor Lajos írásában¹¹¹). Ám Bálint Sándor felismeri, hogy sokkal szélesebb felfogásban kell a szakrális táj terminust alkalmazni. Nem csupán a búcsújáróhelyek és hozzájuk köthető rítusok, hanem más vallási alkalmak és helyek is rendelkeznek erős térszervező képességgel: „Úgy gondoljuk azonban, hogy a földrajzi és a szellemi táj szintézise még nem tükrözi Szegednek teljes képét, lényegét. E totális megismerés érdekében egy még alig elemezett tájképző erőre, a szakrális energiák titokzatos, de éppen titokzatosságában annyira közvetlen és mély hatására, ka-

¹⁰⁹ LÁSD *A nyelv-sziget fogalmának...* című fejezetet.

¹¹⁰ Schreiber, G. 1930; 1937b. 14.

¹¹¹ Pásztor L. i. m. 32. szentségi táj: *ahonnan* a zarándokok jönnek a máriavölgyi kegyhelyre.

tolikus áhítatformák, jámborsági divatok, kultuszok, különleges szegedi életre szeretnénk a következőkben rámutatni.”¹¹²

A kezdeti, többnyire szórványos említések után a magyar néprajzban az 1980-as évekig kellett ahhoz várni, hogy a szakrális táj fogalma részletesen kimunkált, elfogadott terminusként beépüljön a honi néprajzi kánonba. A kifejezés jelentéstartalma egyre bővült, és ma már a vallási néprajz szakrális tájnak tekinti az emberi környezet mindazon tárgyi elemeit (objektivitás), amelyek valamilyen vallásos tartalommal rendelkeznek a hívő számára (szubjektivitás). E környezet a hívő egyént/közösséget vallásosságának gyakorlására készíteti, illetve pusztán emlékezetébe idézi a vallást.¹¹³

Figyelemre méltó viszont, hogy a harmincas és a negyvenes évek vallási néprajza *sem* kerülte a schreiberi fogalom „völkisch” tartalmát (l. a fentebb idézett, Karsai Gézától származó állásfoglalást¹¹⁴). Ennek ellenére a fogalom használatát a néprajz mégis igyekezett *tapintatosan*, azaz ideológiamentes, csupán szigorú szakkifejezésként alkalmazni. (Úgy vélem, hogy a terminus nemzetiszocialista tartalomtól történő elhatárolódásban, „nem átvételében” nagy szerepe volt Bálint Sándor mély hitének is.)

B) FÖLDRAJZ

Ám a geográfiának „köszönhetően” *mégis* megjelent hazánkban is – a magyar viszonyokra alkalmazott – „barna” eszmei tartalom. A földrajz a magyarság *térkitöltő erejét* bizonyító eszköztárba felvette a vallások térszervező képességét, a települések „szakrális táji elemét”.¹¹⁵ Úgy beszélt a magyarság többirányú vallási kötődéséről, mint amely letéteményese a magyarság nyugatias lelkiségének – a táji zártság, illetve kötöttség biztosítja a magyarság számára a keleti szláv hatás ellen a magyar életteret.¹¹⁶

E negatív tudománytörténeti epizódtól eltekintve a szakrális táj fogalmáról azt mondhatjuk, hogy egyrészt azonos, másrészt különbözik a vallási néprajzban meghonosodott tájértelmezéstől. A kérdés csupán az, hogy az eredeti földrajzi táj milyen viszonyrendszerben alkalmazhatja a „szent” jel-

¹¹² Bálint S. é. n. 55.

¹¹³ A fogalom bevezetését lásd Bartha E. 1992. 31–32; uő. 1995. 11–24; uő. 1998. 25–41; uő. 2000. 505–512; uő. 2003. 197–201. – újabban: Barna G. 2000. 137–145; Ilyés Z. 2003. 109–122; Füssi Nagy G. 2005. 36–45; Szilágyi O. 2005. 49–54; Gagy J. 2005. 55–61; Peti L. 2005. 62–67; Angi I. 2005. 70–75.

¹¹⁴ Karsai Géza (1905–1956) (1938-ig Kurzweil) irodalomtörténész, költő, bencés szerzetes. A vallásos néprajz kutatója, Szent István tiszteletét tanulmányozta.

¹¹⁵ L. Pete J. 2004. 6.

¹¹⁶ Prinz Gy. 1942. 129.

zót, azaz az eredetileg a társadalomtudományokban és a teológiában meghonosodott „szent” fogalma hogyan, milyen jelentéstartammal épülhetett be az (elvileg/eredetileg) kvantitatív földrajztudományba. Hiszen mára a *vallásföldrajz* is felfigyelt arra, hogy nem érthető meg a vallási terek, helyek térbeli működése, és kötődéseik nem értelmezhetők a többlettartalmuk figyelmen kívül hagyásával. Ez a felismerés a vallásföldrajzban is feltámasztotta az igényt a „szent” értelmének a minél árnyaltabb körülírására. Bár a teológia a néprajz és a földrajz részben hasonlóképpen értelmezi a „szent” kifejezést, mégis a tudományok jellegéből adódóan természetesen van *hangsúlyeltolódás* a fogalomhasználatban.

A szent fogalmához

A Szentírás ószövetségi héber „szent”-je (kadós) tulajdonságra vonatkozik. A szó gyökere élességre, *ehválasztásra* vezethető vissza. A szó az emberi, a profán világtól elkülönülő szférára utal, melyből hiányzik a profánság legkisebb hányada is, és csupán tisztasággal telített.¹¹⁷

„Az Ószövetségben a szentség fogalmának egyik alapvető eleme [...] az, hogy »valami vagy valaki, akit vagy amit Isten elkülönített.« Az Újszövetség leszűkíti a gondolatot, és szinte kizárólagosan a személyes szentségre korlátozza. Elutasítja a »szent helyek« és a »szent dolgok« gondolatát, és személyekre vonatkoztatja a fogalmat. Az emberek szentek, mert ők odaszánták magukat Istennek: isteni elhívásuk megkülönbözteti őket a világtól.”¹¹⁸

Az Újszövetség „szent” felfogása egyenesen következik Jézus szavaiból, hiszen kijelenti, hogy elutasít minden evilági szent helyet:

„[...] hidd el nékem, hogy, hogy eljő az óra, amikor sem nem ezen a hegyen, sem nem Jeruzsálemben imádjátok az Atyát.” (Ján 4,21)

Jézus maga az Örök Templom, nincs szüksége tehát tovább semmiféle, az abszolút térben létező szent helyre. (Ezért is hamis és megalapozatlan az a

¹¹⁷ Jólesz K. 1987. 101.

¹¹⁸ McGrath, A. E. 1995. 370.

várakozás, amely a Harmadik Templom tényleges fizikai felépülésére irányul.):

„Ő pedig az ő testének templomáról szól vala.” (Ján 2,21)

„És templomot nem láttam abban: mert az Úr, a mindenható Isten annak temploma, és a Bárány.” (Jel 21,22)¹¹⁹

A szent fogalmát napjaink *vallási néprajza* már a legnagyobb természetességgel használja. Veikko Anttonen önálló kötetben foglalkozik kimondottan a finn „pyhä” – „(meg)szent(elt)” – szóval, és a finn kultúra jelenségein keresztül mutatja be az e fogalommal összefoglalható jelentéstöbbletet.¹²⁰ A *kereszténység előtti* „pyhä” és a (keresztény) *vallási értelmű* „szent” fogalma között igen bonyolult a viszony. A két terminus csupán bizonyos jelentésrészeivel egymást átfedő, de nem egy az egyben megfeleltethető kategória, *azaz nem lehet a két kifejezést azonos tartalommal használni!* Ám a két szó összevetése a jelen kötet tárgya miatt mégis szükséges, mert az összehasonlítás érthetően körvonalazza, hogy a „szakrális” jelző milyen viszonyrendszerben utalhat a (keresztény) népi vallásosság *térbeli* dimenzióira.

Az alapján melléknévként használt „pyhä” etimológiai gyökere azt jelenti: „elválasztani”. A tartalmát leginkább a „környezetből kiemelt” kifejezéssel visszaadható „pyhä” olyan különleges természetes helyek (pl. folyók, tavak, dombok) jelölésére szolgál, amelyek a különböző népek (vadon) területeit elválasztják egymástól. A kérdés az, hogy ezeket a térszíneket miért kellett szentnek nevezni. Veikko Anttonen szerint a következő feltételeknek kellett teljesülniük a fogalom használatához: 1. a hely lakatlan, vadon terület; 2. ez legyen a terület *első* neve; 3. a hely különleges funkcióval bír a birtokló népesség számára; 4. a hely topográfiaiilag különleges, rendhagyó. Az e pontokban megfogalmazottak olyan tudatos cselekvésre utalnak, amellyel az ott lakók az adott helyet igyekeznek összhangba hozni mitikus helyszínekkel, abból a célból, hogy lokális identitásukat erősítsék.¹²¹ „Pyhä”: csak annyiban jelent *vallási* utalást, amennyiben „társadalmisághoz”, „területiséghez” kapcsolható:

¹¹⁹ LÁSD még Bartha T. – Vladár G. (szerk.) 1993. 296–297.

¹²⁰ Anttonen, V. 1996.

¹²¹ Gribben, A. 1990. 277–291; lásd még Koprics M. 1990. 168–170.

Társadalmi vonatkozás: A határok átlépése csak megfelelő, azaz társadalmilag előírt szertartások után tehető meg.

Térbeli vonatkozás: A térbeli határok mágikus vallásos természetűek. A „pyhä” a vallás melletti más szubjektív tényezők szerepére utal, amelyek szakralizálhatnak egy-egy térelemet, időpontot. Azaz a vallástól eltérő gondolkör is „szentté” avathat valamely helyet, objektumot.¹²²

A vallási értelmű szakrális – (meg)szent(elt) – egyszerre utal a folyamatra és a folyamat eredményére. A szakrális hatalom ambivalenciája fejeződik ki a latin *sacrum* kifejezésében, hiszen e szónak kettős – „szent” és „nem szent” – értelme van. A két ellenpólust képviselő értelem között mégis közös, hogy mindkét jelentésében különbözik a profántól. Azaz a „szakrális” jelzőt, amely segítő és *ártó* erőre mutathat, a közbeszéd szinte csak az első, „szent” értelmében használja.¹²³ Bár a szakrális jelenségeket más hitrendszerek is felismerik, a szent pontos jelentésének dekódolására csak azok képesek, akik az adott valláshoz tartoznak. A szent (szakrális) általános tartalmát három pontban lehet összegezni: 1. tudati működés; 2. a szent dolgok felismerése; 3. a profán környezettől eltérő minőségi másság.¹²⁴

De nem csupán állapotot, hanem, mint említettem, *folyamatot* is jelent a szent kifejezése. Jelenti egyrészt a vallási értelmű szentelési aktust, de utal egyben az ember társadalmi viselkedésére is. A „szent” ilyen dinamikus értelmezése („a szentség folyamatos termelődése”) tehát utat nyit a kifejezés vallási értelmétől a „szent” társadalmi felfogása felé (hasonlóan az etnikai állapottól az etnikai dinamika irányába az etnicitás fogalma). Hiszen az emberi viselkedés közfigyelemnek van kitéve, tehát a szent nem kizárólagosan vallási függvény, hanem társadalmi viszonyrendszer is (szabályozott, vizsgálható és megfigyelhető). Így a szent nem csupán a vallási, hanem a társadalmi élet kategóriája is. A szentet következésképpen mint szimbolikus határképző erőt/hatást értelmezhetjük. Olyan társadalmi helyzetekben lép működésbe, amelyekben a személy vagy a közösség érték-ként felfogott kategóriái (pl. házasság, igazság, személyi szabadság) válnak sérülékennyé, veszélyeztetetté. A szent következésképpen a társadalomban negatívnak vélt jelenségek elleni védelemre és egyben e jelenségek elleni támadásra utaló kategória.¹²⁵

Mivel a földrajzi kérdésfeltevés csak speciális, az emberi tevékenység térbeli vetületére irányul, a néprajztól (és a vallástudományoktól) eltérően, nincs szüksége a szent ilyen sokrétű értelmezésére, sőt a klasszikus földrajzi

¹²² Anttonen, V. 1999. 9–11.

¹²³ Sopher, E. S. 1967. 49; Voigt V. 2004. 76.

¹²⁴ Anttonen, V. 2000. 271–282.

¹²⁵ Anttonen, V. 2000. 271–282.

kérdésfeltevéstől – mérhetőség, „megfoghatóság”, térbeli valós jelenlét – idegen a spiritualitás. A földrajz hagyományos iránya tehát nem tud mit kezdeni a vallásosság személyes megnyilvánulásaival, lelki jelenségeivel. Az abszolút térre irányuló kutatások csak a vallási rendszerek intézményesített (azaz „valós”) struktúrájának térfolyamatait képesek elemezni¹²⁶:

„A felvilágosodás utáni földrajztudományban, mely a hangsúlyt a jelenségek megfigyelhető, megszámlálható és mérhető tartományaira helyezte, nem volt helye a spirituális dimenzióknak. [...] Úgy tűnik, az inga túlságosan átlengett a másik oldalra és az ún. »modern földrajztudomány« az embereket és motivációikat illetően olyan feltételezéseken alapul, mely nem biztosít teret a természetfeletti, a szembevetően irracionális jelenségeknek, vagy a hiedelemrendszerek normatív hatásának. Vannak jelei az egyensúly helyreállítására tett kísérleteknek. Ezek alapján pedig – még ha csak részben sikeresek is – remélhetjük, hogy a spirituális a jövőben visszakerül a földrajztudomány napi-rendjébe.”¹²⁷

Éppen ezért a klasszikus földrajz alapvetően kerüli a „szent” pontos geográfiai meghatározását, mert a „szent” igazi jelentése túlmutat a mindennapi (földrajzi) tapasztalatok szintjén. Jóllehet az ökológiai antropológia vallási térszerkezeteket, a vallásgyakorlás környezeti beágyazottságát vizsgáló, a személyes tereket fokozatosan a kutatási körébe emelő ága „felpuhította” a klasszikus földrajz előbb említett, a „szent” értelmezésétől való merev tartózkodását¹²⁸, ám a „szakrális” definiálásánál a tértudomány továbbra is nagyon óvatosan jár el, mert

*„ha a földrajztudományban szóba kerül a hely szentségének, megszenteltségének kérdése, az mindig a banalitás vagy a szemtelenség határát súrolja [...] (és ezzel fenyeget), hogy a teológia által uralt területekre tör be.”*¹²⁹

¹²⁶ Sopher, D. E. 1967. 1.

¹²⁷ Park, C. C. 1994. 26–27.

¹²⁸ Sopher, D. E. 1967. 49.

¹²⁹ A vallásosság térbeliségét kutató Erich Isaac nyomán idézi: Park, C. C. 1994. 250.

Fontos tehát, hogy földrajzusként is átérezzük a „szent” megtapasztalásában az áhítat és a csoda szerepét, jelentőségét. Attól függetlenül, hogy a szent hely valós kiterjedésű térelem a Földön (azaz a földrajz által vizsgálható), a szent helyek nem áthelyezhetőek, nem átvihetőek, mert az illető hely a szentségből ott, az adott ponton részesült.¹³⁰ Ebből viszont az is következik, hogy a vallásföldrajznak is el kell fogadnia, hogy a „szent” kétértelmű: mind az abszolút, mind a relatív (mentális) tartalom *együttesen* van jelen a fogalomban. Ha a teológiai, néprajzi, pszichológiai meghatározásoktól mégis eltérő „földrajzibb” definíciót akarunk adni, akkor azt írhatjuk, hogy a szent a megérthető földrajzi környezeten túlmutató, attól elválasztott transzcendens világ megnyilatkozását (misztériumát) jelenti. *Ám ez a többlettartalom befolyásolja az adott hely térszervező erejét, térszerkezeti helyét, azaz a spirituális esszencia nélkül a földrajz sem értheti meg, és nem elemezheti a vallási térfolyamatokat, mert nem tud megközelítőleg sem pontos képet adni a vizsgált szent hely térbeli működéséről. A tér felfogásától függően a jelző hol inkább az állapotra (abszolút tér: „megszentelt”), hol inkább a folyamatra (relatív tér: „megszentelődés”) utal:*

„Nem véletlen, hogy a szakrális építmények és más objektumok a tér, a településszerkezet mely pontjain helyezkednek el, hiszen már maga a létesítmény is jelentéssel bír, információkat közöl (adott állapot – K. R.). Ezek az információk az állandó ismétlődés, a napi tevékenységi rendszerben való állandó jelenlét révén erősödnek, s lélektani hatásuktól nem lehet eltekinteni („termelődesi” folyamat a mentális szinten – K. R.).”¹³¹

A szent tér fogalmához

A vallás és a tér szorosan összefonódó fogalmak.¹³² Tekintettel arra, hogy a földrajz kutatási tárgya a tér, teljes természetességgel jelent meg a vallásföldrajzban a fentebb már említett *szent tér* fogalma. A néprajz szintén figyelemmel fordul a vallásosság térbelisége felé, és a földrajzhoz hasonlóan a néprajzi kutatásokban is jelen van a tér abszolút és relatív felfogása. Ám a kitűzött *cél* mégis körvonalazza a két tudomány között a hangsúlybeli különbségeket.

¹³⁰ Park, C. C. 1994. 250.

¹³¹ Bartha E. 1992. 75. LÁSD még a „szent” bemutatásához lásd Voigt V. 2004. 70–76; Otto, R. 1997.

¹³² Eliade, M. 1996.

RELATÍV TÉR

A földrajzban a kognitív kutatások egyrészt az egyén (szent)térre vonatkozó *tapasztalatait* igyekeznek térképen megjeleníteni. Másrészt a „szent” a mentális térbeliség megjelenítésekor a *folyamatra*, a *megszentelődésre* utal, azaz azt a kérdést veti fel, hogy a hívő tudatában az adott szent tér milyen *térelményként* jelenik meg.

A néprajz viszont az egyén, a közösség szent helyekhez a valláson keresztül való *kötődését* szándékozik minél árnyaltabban elemezni. Éppen ezért igen kifinomult a néprajzban a szent terekhez való kötődés fogalomrendszerre is. A fő rendező pontok: 1. kötődés természeti tájakhoz; 2. kötődés városokhoz; 3. építészethez való kötődés (vallási épületek és az otthonok). Ezekre a keretpontokra alapozva elemezhetjük a vallás és érzelem térrel való kapcsolatát: magának a ragaszkodásnak a kialakulását. Összegezve úgy írhatnánk, hogy a néprajz a szent helyekhez való kötődésre úgy kérdez rá, mint a *vallási identitás* egyik szálára.¹³³

ABSZOLÚT TÉR

A földrajzi „szent” bemutatásánál utaltam arra, hogy a tér értelmezésének másik (abszolút) függvényében a szent jelző arra a helyre/térre utal, amelyben a szent megjelenik. Ezek az *állandó* szakrális helyek, amelyekben a szent rendszeresen vagy folytonosan jelen van. Ebben az esetben a vallásföldrajz elsősorban a szent hely *térbefolyásoló* szerepével foglalkozik. Milyen hatása van a szent helynek az adott térség gazdaságára, népességére? Például a zarándok- és a búcsújáróhelyekhez fűződő turizmus, közlekedés, kereskedelem térhálóját állítja a figyelmé középpontjába.

A szakrális tér abszolutista értelmezése a néprajzban: a legkisebb látószögben a szentség megjelenésében szerepet játszó, valóban jelenlévő objektumokat jelenti (templom, harang, keresztek, szobrok, kápolnák, lakóház, temető). Ebben a megközelítésben a térre irányuló kutatások az objektumok *vallásszervező erejére* irányulnak, és lényegében a vallási identitás egyik, az objektív térhez kötött szálának (pl. mozgáspályák, aktivitási terek) feltárását tűzik maguk elé.¹³⁴

¹³³ Mazumdar, S. – Mazumdar, S. 1993. 231–242.

¹³⁴ Bartha E. 1992. 39–74.

A kettős (abszolút és relatív) természetű *szakrális táj* fogalmát nem lehet a térfelfogás alapján meghatározni. Amint arról fentebb részletesen szó volt, Georg Schreiber, az általa teremtett szakrális táj kifejezése alatt egy-egy búcsújáróhely, szakrális központ kisugárzási területét értette. Majd a fogalom jelentéstartalma egyre bővült, és ma már a vallási néprajz szakrális tájnak tekintti az emberi környezet mindazon tárgyi elemeit (objektivitás), amelyek valamilyen vallásos tartalommal rendelkeznek a hívő számára (szubjektivitás). E környezet a hívő egyént/közösséget a vallásosságának gyakorlására készíti, illetve pusztán emlékezetébe idézi a vallást.¹³⁵ Úgy vélem, hogy a szakrális táj e Janus-arcának plasztikusabb ábrázolásához, fogalmának pontosításához itt kell visszatérni a „pyhä” jelentéséhez:

A kifejezés a fent már leírtaknak megfelelően elsődlegesen tehát nem is az épített, hanem a természeti *tájelemek*nek (folyó, patak, domb, erdő) a profán környezetből való elválasztására (kiemelésére) utal. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a „pyhä” elsősorban (de nem kizárólagosan) *tájhoz* (és egyben térhez) kötött fogalom. Éppen ezért a terminus alkalmas az ökológiai megközelítés jelölésére:

- utalhat a *valós*, az objektív környezetben létező tájelemek (ebben az esetben főként) határképző erejére, és
- vonatkozhat arra a *tudati* tartalomra is, amely „kiemeli” az adott elemet a térből.

Ennek alapján tehát az adott tájrész működése vizsgálható hagyományos földrajzi és/vagy (kulturális) ökológiai metódusokkal, illetve a mentális térre irányuló módszerekkel is. Jóllehet a „pyhä” csak igen korlátozott ételemben hordoz vallási utalást (l. fentebb), e melléknév értelme átültethető kimondottan a vallásosság kutatásába is, hiszen sok szempontból jól magyarázza a szent helyek, terek működését is. Ez esetben megvan tehát a vallásos „szent” és a „pyhä” között az összekötő kapocs: a *térbeliség*.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a „szent” kifejezésének egyre árnyaltabb vallásföldrajzi használatát az a szemléleti váltás tette lehetővé, amely az utóbbi években, a földrajztudományban lezajlott. A hagyományos földrajzi szemléletet, amely elsősorban az egzakt, objektív térre irányult, kiegészítette, és részben felváltotta a szubjektív tudat térérzékelésének, azaz az egyedi, relatív tereknek a vizsgálata. Megjelent tehát a társadalomföldrajzban egy új, minőségi fordulatot jelentő vizsgálati irány: a tér mint „tartály” helyett a tér mint *kulturális hatóerő* elgondolása. Ebben a kvalitatív szemléletben már helye lehet (sőt van) a *néprajznak*, amely tudomány a „kistérségi jelenségekre kon-

¹³⁵ Bartha E. 1992. 31–32.

centrál.”¹³⁶ Nem véletlen, hogy a magyarországi vallásföldrajz is az itthoni, a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológia vallási eredményeit is figyelembe véve tekint önmagára.¹³⁷ Következésképp a néprajz nyomán a földrajzban meghonosodott, az egyediségre irányuló szemlélet már nem csak „egyszerű”, leíró jellegű jelzőként használja a „szent” kifejezését (amint a tradicionális földrajz), hanem úgy, hogy azzal ténylegesen az adott hely egyéni karakterére, megismételhetetlen (pillanatnyi szituációtól függő) tartalmára utaljon. A fent bemutatott szakrális (szent) táj tehát napjainkra olyan komplex (néprajzi és földrajzi) térkategóriává vált, amelyben egyszerre „van jelen” a természeti környezethez igazodó, a vallásosságot szolgáló épített objektum (a hely), és a vallásosságon keresztül a hívőnek a helyhez való kötődése, azaz a táj belső individuális minősége.

¹³⁶ Kraas-Schneider, F. 1992. 178.

¹³⁷ Hunyadi 1998a. 325–347; uő. 1998b.

Az etnikai táj fogalma

A huszadik század első felében a kifejezés – „etnikai táj” – (többé-kevésbé) „*egy-egy nemzetiség tipikusan a saját etnikai jellegzetességeiben felismerhető tájformáló erő által alakított térfelcsín*” jelentéstartammal honosodott meg a német szakirodalomban. Úgy vélem azonban, hogy ebben az értelmében az „etnikai táj” „szakkifejezés” *félrevezető*. Hiszen nem biztos, hogy az etnikai vizsgálatokban a táj fogalmának a meghatározásánál ugyanazon az úton járhatunk, mint például a természetföldrajzban, a történelemben vagy akár a vallási néprajzban, mert ha mégis azonos módon, a tájtényező (éghajlat, csapadék, talaj) felől közelítünk a fogalomhoz (azaz etnikum mint tájtényező: „etnikai táj”), ezzel olyan jellegzetességét emeljük ki az adott tájnak, amely semmiképp sem fogható fel *elsődleges* térfelcsín-formáló hatóerőként. Ha az első sorban a huszadik század első felében keletkezett geográfiai szakirodalom az etnikai/nemzetiségi sajátosságok alapján mégis beszél „etnikai tájról”, akkor vagy tudatos (ideológiai célokhoz igazodó) következetességgel, vagy – bár kutatói semlegességgel – a fent említett meghatározás alapján az etnikai karaktert elsődleges tájformáló helyre emelve, az elemzett nemzetiség *adott tájhoz kötődő legitimitását, táji-történeti kontinuitását bizonyítja*.

A múlt század első felében, az emberföldrajz szellemi körében a fent leírt kultúrtáj fogalma tehát tovább finomodott, és tájtényezőként megjelent a gazdasági, a történelmi, a vallási, sőt a *nemzetiségi* jelleg is. A kultúrtáj hordozhat a nemzethez tartozást kifejező objektumokat is: a nemzeti emlékhelyek, emlékművek, a nemzet nagyjainak szobrai, szülőhelyei, iskolái, sírjai, orszá zászlók, egykori államhatárvölgyek, állami intézmények jellegzetes épületei kitüntetett pontjai a nemzeti emlékezetnek, és szerepet játszanak az etnikai identitás folyamatában.¹³⁸ Az ilyen nemzeti/etnikai jellegzetességek – a hasonló társadalmi jelenségek helytelen, de mégis meglévő tájnevező képességéhez (szakrális táj) – elméletileg utat nyithatnak az „önálló tájalkotó tényező” jogcímén az „etnikai táj” legitim alkalmazásához, úgy vélem, ezt *mégsem* tehetjük meg. Az elutasítás oka két fő összetevőben határozható meg:

¹³⁸ Bartha E. 1995. 11–24.

1. „ETNIKAI TÁJ” AZ ABSZOLÚT TÉRBEN

Bár a szakrális táj meghatározása is figyelmen kívül hagyja a táj komplexitását, hiszen a vallás a tájtényezők csupán egyik (humán) szála, és igazából a tájtényezők önmagukban nem alkotnak önálló tájat, a fogalom (szakrális táj) mégis biztos helyet kapott a vallásnéprajzban. Arra, hogy a vallásosság mindazonáltal elfogadtatta magát önállóan is tájalakító tényezőként, a magyarázó kulcs a vallás *tájtéltető ereje*. A táj befogadóképességére utaló, nehezen meghatározható fogalom egyrészt a táj fizikai beépítettségét, másrészt az építészeti minőségét illeti. Nehéz törvényszerűen meghatározni a táj befogadóképességét, ám a vallásosság számtalan *elsődleges* építészeti megnyilvánulása és az ahhoz kapcsolódó *elsődleges* napi, heti és éves rítusok biztosítják az „elég-séges” szintet, amelyek alapján a fenti értelmű szakrális tájról beszélhetünk.¹³⁹ Az „etnikai táj” fogalmához azonban a „tipikus” *elsődleges* nemzeti/etnikai építészeti objektumok (és a hozzájuk kötődő alkalmoszerű rítusok) *önmagukban* nem elegendők ahhoz, hogy önálló statikus tájat alkossanak. *Éppen ezért az „etnikai táj” fogalmának mesterséges fenntartására (a megfelelő tájtéltettség eléréséhez) az irodalom gyakran olyan tényezőket is beemel a terminus meghatározásába, amelyek nem etnikum-specifikusak, hanem „csak annak látszanak”, és csak másodlagos etnikai jellegként írhatunk (esetleg) le. Általában az életmódbeli sajátosságok tűnnek fel etnikus jegyekként.*

Az életmód térbeli megnyilvánulásai közül legtöbbször a gazdálkodás és az építkezés formáit hangsúlyozzák előszeretettel tipikus nemzetiségi módzatokként, holott ezeknél is elsősorban a *természeti környezethez való alkalmazkodás* és a lokális *adottságok* mutatkoznak meg.¹⁴⁰ Szabó László nagylélegzetű elemzésben mutatja ki, hogy a folyókat érintő XIX. századi nagy volumenű természetetalakító munkák mennyire egyveretűvé formálták az alföldi nemzetiségek gazdálkodását, életmódját, építkezését, ezáltal eltüntetve a betelepüléssel az anyaországból esetleg behozott „etnikailag sajátos” gazdálkodási, építkezési formákat.

„Így a helyi kultúra, az itt élő, olykor lényegesen kisebb számú népesség döntő jelentőségű volt. Hasonította a beszivárgó, spontán betelepülő népességet. S ekként alakulhatott ki az alföldi nagytáj egysége [...]”.¹⁴¹

¹³⁹ Részletesen lásd *A szakrális táj fogalma* című fejezetben.

¹⁴⁰ Kubinyi M. 1995. 162–163.

¹⁴¹ Szabó L. 1996. 147.

Ennek az alapelvnek megfelelően Szabó László több pontban összefoglalja azokat a kérdéseket, amelyeket a természeti táj és a nemzetiségi kultúra közötti kapcsolat felvet, és árnyaltan elemzi, hogy a táj formálódását nem lehet egyik vagy másik nemzetiség szemszögéből láttatni, ugyanis nem etnikai határok mentén, hanem a megélhetés szükségleteinek megfelelően alakul a táj arculata. Ha fel is fedezünk a táj képén „etnikus jelleget”, akkor az csak a döntő szerepű „életmód” *másodlagos* „hozádéka”, és mindig meg kell keresnünk a konkrét okát annak, hogy az a bizonyos jellemvonás felfedezhető. Ez lehet a betelepüléssel hozott eltérő vallás, földhasznosítás, de legtöbbször a mesterségesen kapott jogi kiváltságok maradványa.¹⁴²

8. ábra. Magyarok lakta „kék” ház! Köröstarcsány, Felszeg u. 173.
Fotó: Nebéz Andrea, 2002

A nagyobb, regionális szinthez hasonlóan a települési mikrokörnyezetben sem lehet tipikus etnikus tájelemeket találni. Például a Fekete-Körös völgyének vegyes etnikumú falvaiban az egyszerű közbeszéd pontosan meg tudja jelölni a román házakat, amelyek egyértelmű, az életmóddal össze nem függő etnikai jelet hordoznak. Nevezetesen kékre vannak festve, tehát mégis van „etnikai táj”. Ám ha a kutató figyelmesen tekint a falvak mai etnikai ar-

¹⁴² Szabó L. 1996. 93–104.

culatára, akkor megállapíthatja, hogy ennek a színbeli elkülönülésnek az alapja az etnikai hovatartozástól független egykori társadalmi berendezkedés. A kék házakat ugyanis a valamikori *jobbágyok*, majd *zsellérek* lakták (ún. »jobbágy- vagy zselléreké«). A jobbágyoknak meg kellett különböztetniük a házaikat a nemesi jogállásúakétól. Csak azért mosódott össze a kék szín a román-sággal, mert például a Fekete-Körös völgyében a többszöröse volt a román zsellérek száma a magyarokénak, de *voltak magyar zsellérek által lakott kék házak is* (8. ábra)! Hasonlóan a Székelyföldre, ahol az első jobbágyok szintén románok voltak (akik *jogállásuk* miatt jelölték késsel a házukat), ám később a szabadságjogaikat eladó székelyek is használták a kék színt.

Várasfenesen az is megfigyelhető, hogy a legrosszabb, magas talajvizű belső szigeten van a legtöbb kék ház, amelyekben főként zsellérek laktak: románok, magyarok vegyesen. Ma is ez az egyik kevert etnikumú része a falunak.¹⁴³

Nagyon érdekes lehetne annak a kérdésnek a felvetése, hogy esetleg a kék szín a színszimbolika alapján az ortodox vallásra mutat-e (ezért lennének kékek a román házak)? „A kék önmagába húzódo magatartása, csöndes alázata, mély hite gyakran jut kifejezésre az angyali üdvözlő ábrázoló képeken.”¹⁴⁴ Erdélyi Zsuzsanna fel is teszi a kérdést:

„[...] vajon nem az egyháztól jutott-e népünkhöz ez a kék-fehér színhasználat [...]?”

Majd egyszerű, a problémát megoldó záró válasz helyett olyan erdélyi példákat említ, amelyek a kék szín vallási tartalmára utalhatnak.¹⁴⁵ Az emberiség alapszíneire számtalan kulturális jelentésbeli réteg tapad. Az ortodox vallás gazdag színszimbolikája természetesen szintén óriási szerepet játszik az adott kultúrkörön belül. Nem véletlen talán, hogy például az orosz gondolkodók előszeretettel foglalkoznak a színek szimbolikájával: érdekes mitológikus elmélkedéseket olvashatunk egyes színek jelentéseiről.¹⁴⁶

Ám a kék szín vallási/felekezeti tartalma a házzínezésben mégsem igazolható. A Kárpát-medence keleti területein mind az evangélikus, mind a római katolikus szlovákok, mind a székelyek körében elterjedt a kék házfestés (tulajdonképpen) jogszokása. Nincs tehát szimbolikus jelentése a kék szín

¹⁴³ Szabó L. 1996. 105–106. – Hasonló a helyzet a Fekete-Körös völgyének más falvaiban is. Köröstárkányban több, mindig is magyarok lakta „kék ház” a mai napig áll.

¹⁴⁴ Itten, J. 2000. 88.

¹⁴⁵ Erdélyi Zs. 1961. 587.

¹⁴⁶ Florenszkij, P. 1922. 14–16. Idézi: Loszev, A. 2000. 68.

használatának. Azért ezt a színt használták, mert olcsó, és mert a fehérrel ellentétben védi is a falat a gyors koszolódástól. A kék szín alapanyaga könnyen hozzáférhető. A kékkő (rézgálic) oldatát egyszerűen mészsbe keverték. A színezőanyag mennyiségétől függően az oldat vagy sötétebbé, vagy világosabbá vált.¹⁴⁷

A magyar közbeszédben, főként mezo- és makroszinten, a táj építészete, gazdálkodása, területhasznosítási jellege alapján mégis jelen van az etnikumra utaló jelző (pl. sváb-táj, székely-táj). Az is igaz, hogy az elfogadott tájnevek között is vannak olyanok, amelyek az adott terület etnikai, nyelvi karakterére utalnak (pl. Vendvidék, Nagykunság, Palócföld). Ám ha elő is fordulnak ezek a kifejezések, inkább a svábsághoz, székelységhez köthető romantikus érzést keltenek, az adott etnikum „összkultúrájának”, „hangulatának” felidézésére alkalmasak, mintsem tudományos *etnikai* térkategóriákat jelentenek. Éppen ezért nem szabad az etnikumot/nemzetiséget elsődlegesen összekötni a táj fogalmával. Nem igazán szerencsés, sőt tévedés „multietnikus gyimesi kultúrtájról” beszélni,¹⁴⁸ vagy az abszolút térben leképezett etnikai határokat a fent leírtak alapján az értelmetlen etnikai *táj*határokkal összekeverni, a teret és a tájat helytelenül szinonimaként alkalmazni.¹⁴⁹

2. AZ „ETNIKAI TÁJ” ÉRTELMEZÉSÉNEK IDEOLÓGIAI GYÖKEREI

Bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok eredménnyel) döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban a kultúrnemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a XIX. század végén, a XX. század elején vált. Ugyanis a századfordulón a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdték használni (vagy éppen

¹⁴⁷ LÁSD ehhez még Vargha L. 1997. 45. – A színről szóló rész megírásában köszönöm Regéczi Ildikó és Szabó Árpád Tőhötöm értékes segítségét.

¹⁴⁸ Ilyés Z. 1998a. 294–299.

¹⁴⁹ Keményfi R. 1997. 165–170. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a címek pontatlansága után a tanulmányokban mind a két szerző helyesen életmódról, illetve statisztikai értelmű etnikai határról beszél.

ezért titkosítani). A magyar kutatók is igyekeztek olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta való változatlanosságát*, azaz stabilitását bizonyítják. Különösen nagy hangsúllyal történt ez az etnikailag bizonytalan hovatartozású vegyes nemzetiségű területek esetében:

„Nehézzé teszi a pontos elhatárolást [...] az a körülmény, hogy a nyelvhatáron legtöbbször vegyes lakosságú községeket találunk. [...] Általában úgy jártam el, hogy az illető községet a lakosság többsége szerint csatoltam a nyelvterületek egyikéhez vagy másikához. De előfordul az az eset is, hogy a községekben egy nemzetiség sincs abszolút többségben. Ilyen esetben több körülményt vettem figyelembe. Elsősorban a viszonylagos többséget, másodsorban a különböző nemzetiségeknek az illető helyen levő *kulturális súlyát*.¹⁵⁰ (Kiemelés tőlem – K. R.)

Ugyanebben az érdekkörben kezdődött az „etnikai táj” fogalmának bevezetése, tartalmának (nemzeti jellegzetességek mint tájformáló tényezők) egyre hangsúlyosabb tudatosítása. A földrajzi szakirodalom a trianoni döntés után olyan erőt látott e terminusban, amellyel az elcsatolt országrészek magyarságának megkérdőjelezhetetlenül az adott földhöz, tájhoz való kötöttségét tudta kifejezésre juttatni. A földrajzi, néprajzi műveltségű kutatók (elsősorban Teleki Pál, Rónai András, Milleker Rezső, Fodor Ferenc, Bátty Zsigmond) úgy vélték, hogy a huszadik század első felére a Monarchiában élő nemzeti kisebbségek területi törekvéseinek ellensúlyozására a fentebb említett statisztikai források mellett minden elérhető eszközt mozgósítani kell, amelyek az etnikai terek, határok több száz évre visszanyúló stabilitását, kontinuitását a történelem, a gazdaság, sőt egyáltalán az „életképesség” alapján igazolják.

Ebbe a gondolatkörbe sorolhatók azok a munkák is, amelyek a földrajzi tájegységek és az államhatárok pontos megfeleltetése alapján az egységes „államtáj” fogalmát hirdették (azaz a magyar állam szerves egészként kitöltötte a természetes táj adta kereteket).¹⁵¹ Ez az eszme Magyarország kapcsán például az első világháború előtti államkereteket meghatározó Kárpát-medencéről mint „nagyhatalmi táj”-ról, sőt „faj-táj”-ról (jóllehet a magyar közgon-

¹⁵⁰ M. Kiss L. 1915. 443.

¹⁵¹ Hajdú Z. 1996. 137–150.

dolgozásban ekkor még a „faj” szó csupán az etnikai/nemzeti jelző szinonimája) beszél (Teleki Pál):

„A faj (Rasse) földrajzi, tájalkotó tényező. De úgy, mint más – geológiai, klimatológiai, biológiai – tájalkotó tényezők, nem ipso fakto (magától) dominál, hanem csak *ezekkel küzdve juthat uralkodó szerephez*”¹⁵² (Kiemelés tőlem – K. R.)

Habár Teleki széles látókörű, érzékeny kutatóként pontosan felismerte, hogy nem lehet az építkezés, a gazdálkodás jellegét elsődleges etnikai jellemzőként felfogni, és önmagában az etnikai hovatartozásnak nincs befolyása például a község építkezési képére, megtelepülésére –

„A település módja mindig összefügg a mezőgazdaság és az ipar helyi rendszerével és típusával.”

– és felismerte a jogi, gazdasági kiváltságok etnikai megtartó erejét és településformáló képességét –

„A keleti és déli Erdély szászságának őseit a XI. században telepítették ide. *Privilegiumaik és önkormányzatuk* (kiemelés tőlem – K. R.) hosszú évszázadokon át védelmezték őket a más nemzetiségekkel való versenyben és a közöttük való elkeveredéstől.”¹⁵³

–, mégis a nemzetközi szakirodalom alapján, a német földrajz (August Meitzen – l. alább) eredményeit elfogadva – a környezeti, életmódbeli meghatározottságtól független – *elsődleges* etnikai jegyként tipikus germán, szláv megtelepülési formákról beszél –

„A kelta tanyaszerűen települ; s germán falvakban [...] A szlávok a germán szórványfaluval [...] szemben körösfalvakba [...] és út menti falvakba [...] települt házközösségben éltek. [...]”¹⁵⁴

¹⁵² Teleki P. 2000a. 14–26.

¹⁵³ Idézetek: Teleki P. 2000b. 139, 140.

¹⁵⁴ Teleki P. 2000a. 23.

– igazolva a természetföldrajzi vidékek kultúrtájakká válásának nemzetiség-/fajfüggőségét, (Fodor Ferenc kifejezésével) „tájfajták”¹⁵⁵, és gyakran ki-
mondva: a magyar táji kultúrfölény létezését:

„Ezek után visszatérek saját – geográfiai – kutatásaim mezejére. Ezekből azt a következtetést szűrtem le, hogy minden területen, amelynek sajátos néprajzi települési típusa van, ez a típus együtt jár a településnek sajátos formáival, a falvak alaprajzának, építésének, jellegének sajátosságával; a földművelésnek, a földek felosztásának bizonyos sajátos típusával; [...] Mindezek a jellegzetességek [...] megadták a lehetőségét annak, hogy igen kifejezett egyéniségű népi tájakat rajzoljak meg.”¹⁵⁶

Teleki Pál *Táj és faj* című értekezésében egyértelműen előtérbe helyezi a népek/fajok tájalakító erejét. Az éghajlat, domborzat, víz, talaj mellett szintén elsődleges, fő szerepet tulajdonít a faj tájbefolyásoló képességének:

„A kelta tanyaszerűen települ; a germán falvakban, amelyek közül a művelt földet törzsszervezete alapján, házastelkek [...] szerint osztja fel. [...] A szlávok a germán szórványfaluval [...] szemben körösfalvakba [...] és úment falvakba települt házközösségben éltek. [...]”¹⁵⁷

Éppen az idézett és ehhez hasonló állítása miatt a faj és táj szimbiózisáról értekező írás nagy vitát váltott ki a kor geográfusai körében.¹⁵⁸ Jóllehet Teleki is felismeri az életmód tájformáló hatását, de azt faji terméknek tekinti és ezért a tájalakításban a második, a faj/nép mögé sorolja, holott a tájformálásnál az életmód/gazdálkodás helyett etnikus szempontokat említeni nagyon megtévesztő.

Mendöl Tibor a települések földrajzi szempontú kutatásait összegző nagy ívű munkájában teljesen elhibázottnak tartja a települési alaprajzok formálódásában az etnikus tényezők keresését. A huszadik század első felének ilyen irányú törekvéseire éles kritikával tekint vissza:

¹⁵⁵ Fodor F. 1938. 153.

¹⁵⁶ Teleki P. 1934. 42.

¹⁵⁷ Teleki P. 2000a. 23.

¹⁵⁸ Fodor F. 1937. 155.

„Meitzen igen szívesen [...] az etnikum lényegének félreismerésével, tehát egészen tévesen, *etnikus tényezővel*, valamely néphez való tartozással magyarázza azt a körülményt, hogy valahol csoportos, illetőleg magános település uralkodik-e (kiemelés az eredetiben). [...] A tévedés forrása az a logikai hiba, hogy Meitzen két olyan jelenség (a településforma és etnikum – betoldás tőlem: K. R.) között, amelynek területi elterjedése valahol nagyjából megegyezik, mindjárt kimondja az okozati összefüggést. [...] Az etnikus hovatartozást tehát általánosságban nem lehet a magános vagy csoportos településforma előfordulására ki-elégítő magyarázatként elfogadni. Aki [...] mégis ilyesmit hirdet, valami *misztikus állandóságot* tulajdonít annak a *helynel és idővel folytonosan változó* valaminek, amit az etnikum valójában jelent (kiemelés tőlem – K. R.).”¹⁵⁹

De említhetjük Hézser Aurélt is, aki már az „etnikai táj” hamis illúziójának fő időszakában, a két világháború között megállapítja, hogy az etnikai és a vallásbeli eltérések táj alapú megítélésében

„a geográfusnak kellő óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni.”¹⁶⁰

A magyarországi etnikai térkutatásokat nagymértékben befolyásoló német földrajzban a hazai, inkább egy-egy kutatóhoz, műhöz kapcsolható politikai indíttatású „elhajlásnál” sokkal súlyosabb következményekkel járó ideológiai szál mentén határozták meg az „etnikai táj” fogalmát. A német kultúrgeográfiában, néprajzban a múlt század elején megjelent egy olyan irány, amely a német államterületen kívüli németek kutatását tűzte ki célul. Ám a huszadik század első felében a német kisebbségi területek vizsgálata fokról fokra ideológiailag terhelt tudományos iránnyá vált. Bár a kisebbségi kutatások erénye, hogy felismerték a természeti tájat kultúrtájá alakító társadalmi tényezők között a vallás és a nemzetiség szerepét (például emlékművek által), a nemzetiszocializmus időszakában egyre inkább előtérbe lépett az utóbbinak a *keizárolagos* tájalakító szerepe. Hugo Hassinger 1937-es kultúrtáj-

¹⁵⁹ Mendöl T. 1963. 207–208.

¹⁶⁰ Hézser A. 1930. 7.

meghatározásában egyértelműen dominál a nyelvi, nemzeti (szellemi) sajátosságok kiemelése.¹⁶¹

A XIX. század végén német kisebbségi terekre, „nemzeti tájakra” irányuló (kiemelkedő képviselője a már említett August Meitzen) kérdésekre adott válaszok fokozatosan vezettek el a mesterségesen megalkotott úgynevezett *nyelvszigetkutatásokhoz* (Sprachinselforschung), *nyelvszigetnéprajzhoz* (Sprachinselvolkskunde). A nyelvészigenéprajzban, a „völkisch” gondolkörben megjelent tehát a „német táj” kifejezése is. A fogalom alatt azokat a jellegzetességeket (építkezési, gazdálkodási) értették, amelyeket a németek az anyaországból hoztak magukkal, és amelyek segítették a kisebbséget az idegen környezetben identitásuk megőrzésében, azaz a helyi német (a hivatalos ideológiának megfelelően: „magasabb rendű”) nemzetiségi kultúrából pontosan levezethető az „elvárt települési, táji kép”.

A német földrajz és néprajz a rossz tudománytörténeti emlékek miatt a magyarnál még határozottabban elveti az „etnikai/etnikus tájkép” fogalmát, és az etnicitás mai szakirodalma az egykori etnikai tájban vagy etnotájban egyértelműen a nacionalizmus, a nemzeti mozgalmak gazdag talaját látja. Nem véletlen tehát, hogy Közép-Európában az „etnikai táj” fogalma a második világháború után a tudományos palettáról teljesen eltűnt, vagy ha mégis akad német geográfus, aki kutatásaiban életmódbeli/tájai jellegzetességek kapcsán etnikai térvetületekről beszél, „nem győz” a tanulmánya elején elhátárolódni a „barna földrajztól” és meghatározni, hogy mi a más, új szemlélet a munkájában a második világháború előtti időszakhoz képest:

„Az a néhány kultúrgeográfus által képviselt lelketlen felfogás, hogy az adott településen élő (kultur-)népek jellemző vonásai [...] a táj és többek között a település szerkezete alapján levezethetők, tudománytörténeti szempontból háttérbe szorult. Ezáltal a földrajz megszabadult a „völkisch” hagyományainak egy részétől. Mindenesetre egyértelművé vált, hogy a társadalom produktumai (itt: a települések) nem valamilyen nép („Volkstum”) kifejezésé-ként tekinthetők.”¹⁶²

¹⁶¹ Hassinger, H. 1937. idézi: Ilyés Z. 1998b. 11.

¹⁶² „Die unselige Auffassung einiger älterer Kulturlandschaftsgeographen, daß aus der sog. Landschaft und v.a. den Siedlungsstrukturen Wesensmerkmale des dort lebenden (Kultur-) Volkes [...] abzuleiten seien, hat sich disziplingeschichtlich inzwischen selbst marginalisiert. Dadurch hat sich die Geographie von einer Reihe ihrer völkischen Traditionen befreit. Zumindest explizit ist es selbstverständlich geworden, gesellschaftliche produkte (hier:

Az abszolút értelmű etnikai táj fogalmának használata tehát nem szerencsés. Ám az utóbbi években – hasonlóan a vallási jelenségek térbeli vizsgálataihoz – a társadalomtudományok felfigyeltek az etnikai megnyilvánulások *mentális*, a relatív térben zajló rétegeire. Megjelent az etnikai tájnak olyan meghatározása, amely – bár a fent leírtak alapján kedvezőtlen módon még mindig hordozza az „elsődleges etnikai tájformáló erőt” – a *tudati* folyamatokra koncentrál: „A tájnak egyrészt »tipikusnak« vagy felismerhetőnek (magyarnak, finnek, lengyelnek), és egyértelműen az általa képviselt térségből valónak kell lennie. Másfelől egyedinek: egyéni aurának kell körbevennie, amely a szóban forgó helyet elkülöníti a formátlan mindennapi tájtól.”¹⁶³

3. AZ ETNIKAI TÁJ A MENTÁLIS TÉRBEN

Az objektíven értelmezett tájak nem mutatják, nem mutathatják a finom társadalomtudományi kutatásokkal előhívható, egyedi helyekhez köthető etnikai identitási minták sokféle variációját, hiszen az így értelmezett terek, és lenyomataik, a térképek, táji kataszterek, fényképek szükségszerű béklyója, hogy a teret csupán abszolút jelleggel képesek megjeleníteni. Az utóbbi évtizedek pszichológiai, társadalomtudományi eredményei a kartográfiai tér jelentésének átértelmezésére kényszerítették a földrajztudományt is. A múlt század második felének geográfusai is fokról fokra felismerték, hogy az észlelésnek és a tapasztalatok megjelenítésnek is nagyon fontos a szerepe. Jóllehet a kartográfiában a statikus (egy időpontra vonatkozó) állapot térképei mellett megjelentek dinamikus (az elemek térbeli változását ábrázoló¹⁶⁴) mappák is, az igazi áttörést ezen abszolút teret leképező térképek után a relatív, belső (mentális) térképzetek elemzése jelentette.¹⁶⁵ Ez az a szféra, amely az etnicitás dinamikus felfogásának térvetületét is képes megközelíteni, és amely nézőpont az etnikai és vallási identitás működésének térbeli finom szálait is igyekszik értelmezni:

Siedlungen) nicht mehr als Ausdruck dieses oder jenen Volkstums zu sehen.” – Aschauer, W. – Heller, W. 1989. 228. – Az elhatárolódásra lásd még pl. Fischer, H. 1995a. 19; Vogelsang, R. 1985. 145.

¹⁶³ Häyrynen, Y-P. 2001. 107.

¹⁶⁴ Amelyek mégsem többek, mint különböző időpontra vonatkozó statikus térképek egybevetései. – Klinghammer I. – Papp-Váry Á. 1980. 10.

¹⁶⁵ Pápay Gy. 1980. 53–55.

„[...] a mentális teret egy bizonyos etnikai csoporthoz való kötöttségében sem lehet stabilnak tekinteni. Nem csupán abban az értelemben kell tehát dinamikusan kezelni a mentális teret, hogy a különböző etnikai csoportok csak relatív (kizárólag az adott etnikai csoport számára érvényes) mentális képpel rendelkezhetnek környezetükről. Abban az értelemben is, hogy mivel az etnikai csoportok határa és tartalma folyamatosan változik, a mentális térképek is csak egy meghatározott összefüggésben nyerik el jelentésüket.”¹⁶⁶

Ez a felismerés, azaz a tudati folyamatok fontosságának elismerése ismét előtérbe helyezte a táj fogalmának *nyitottságát, szimbolikus tartalmát*. Az „etnikai/nemzeti” objektumok – hasonlóan a szakrális építményekhez – kitüntetett pontjai a közösségi térnek, egy-egy nemzeti emlékhely az egész nyelvterületre kiterjedő kisugárzási körzettel is rendelkezhet (pl. csatahelyek), illetve felismerhetjük bizonyos (többnyire éves) ritmusban a helyhez rögzült viselkedési formákat is. Egy korábbi tanulmányban már utaltam arra, hogy az etnicitás és a tér kapcsolata csak mentális síkon értelmezhető.¹⁶⁷ Ebben a kvalitatív, a *tudatra* koncentráló szemléletben már *elsődlegesen* helye lehet (sőt van) a fentebb említett „etnikai/nemzeti” építményeknek, tárgyakkak, amelyek az abszolút térben csak *másodlagos* tájformáló tényezők lehetnek. Említhetjük itt a mesterségesen teremtettnemzeti emlékparkokat (pl. Ópusztaszer), vagy akár a szimbolikus „nemzeti táj”-ként értelmezett természeti jelenségeket, térfelszíneket (pl. magyar puszták, svájci Alpok, svéd Dalarna¹⁶⁸). Az adott *hely* értelmezésében már szerepe van az *etnológiának*, és helye van a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológiában meghonosodott etnikai pszichomilió fogalmának (amit egy bizonyos individuum érzékel). A tudati szférában, az individuális térérzékelésében, a szimbolikus térfoglalási eljárások elemzésében tehát lehet (pl. egymást átfedő) *etnikai terekről, sőt a tér (tudati!) „termelődése”, emlékezte* kapcsán a lokális „belső” környezetben (de csak itt!) *etnotájrról* értekezni.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Sztankó P. 2001. 14.

¹⁶⁷ Keményfi R. 1999b. 16–17.

¹⁶⁸ Albert R. 1997.

¹⁶⁹ Appadurai, A. 2001. 9; Smith, A. D. 2000. 104. Ugyanebben az értelemben újabban lásd Kovács É. 2003. 44–45. Gazdasági értelemben lásd Kovács É. (szerk.) 2004; Feischmidt M. 2005. 7–32.

A szórvány fogalma

A szórvány kifejezést napjainkban teljesen otthonosan használják a vallási és az etnikai kisebbségekre irányuló társadalomtudományi vizsgálatok. Az etnikus és a vallási folyamatok egyre árnyaltabb megközelítésével párhuzamosan egyre finomodik a szórvány jelentése, hiszen – gyűjtőfogalomként – egyszerre több elvárásnak kell ma már megfelelnie. Kicsit profán fogalmazással: a kutatási eredményeink, vizsgálati kiindulópontjaink igényei alapján „egyre többet igyekszünk belegyömöszölni” a terminus értelmezési kereteibe. A szórvány–konferenciát felvezető körlevél pontosan jelzi, hogy milyen szempontok érvényesülnek a kifejezés mai használatában.

A GYÖKEREK

A görög eredetű szó (διασπορά) *szétszórtságot*, *szórványt* jelent. A teológiai kánon szerint a szóalak e jelentéstartammal az Ószövetség görög fordításában (Septuaginta) nem adja vissza a héber eredeti sokkal keményebb, durvább kifejezéseit, amelyek a zsidóság elűzésére, kitaszítottságára utalnak. Illetve azt a félelmet, zaklatottságot sem, amely az üldözés velejárója volt¹⁷⁰:

„Akkor visszahozza az Úr, a te Istened a te foglyaidat, és könyörül rajtad, és visszahozván, összegyűjt majd téged minden nép közül, a kik közé oda szórt téged az Úr, a te Istened.

Ha az ég szélére volnál is taszítva, onnét is összegyűjt téged az Úr, a te Istened, és onnét is felvesz téged.”
(MTörv 30,3–4)

Az eredeti héber kifejezések érzelmi tartalmának elvételével a görög diaszpóra *egy adott állapotot* – a zsidóság pogányok közötti szétszórtságát – tényszerűen rögzítő szóvá vált. Ellentétben a héber szóalakokkal, amelyek a szétszóródásban *follyamatot* láttatnak. Azaz a szórvány kettős arca már a gyökereknél megjelenik: a görög fordítás „egyszerű” térbeliségre, kisebbsé-

¹⁷⁰ Részletesen lásd Haag, H. 1989. 258–259.

gi helyzetre utal, míg a forrás héber kifejezések *társadalmi* tartalomra, (alávetett) viszonyrendszerre céloznak („galut”)¹⁷¹ (amely fogságtól persze igyekezett a zsidóság megszabadulni).

Az Újszövetség korában a kifejezés értelme többszólamúvá vált. Egyrészt elsősorban a fogalmat továbbra is a zsidóságra vonatkoztathatjuk: A jeruzsálemi templom második pusztulása után (i. sz. 70) megszűnt a zsidó áldozati rítus lehetősége, azaz az istentiszteletek fő helyeivé – hasonlóan az első szentély pusztulása (i. e. 587) utáni időszakhoz – ismételten a szórványközösségek zsinagógái váltak. Abbamaradt tehát az áldozati „központ” működése, *minden diaszpórává* vált. Jóllehet a szórványosodásnak (elvileg) elengedhetetlen feltétele a migráció (l. alább), de a római megszállókkal vívott háború (i. sz. 66–70) következtében a *helyben maradt* (autochton) zsidóság is szórvánnyá vált abban az értelemben, hogy ugyanúgy, mint a templom megsemmisülése következtében ismét nagy hullámban idegen népek közé települő (allochton) zsidóság, a palesztinai zsidók sem rendelkeztek a vallásgyakorlás fő szakrális helyével (a templommal) és annak lehetőségeivel – csak a zsinagóga adta keretekkel. Nincs tehát templom, de szellemi központként a nagy szanhedrin újraszerveződött a tengerparti Javnéban.¹⁷²

Másképpen a kereszténység megjelenésével párhuzamosan a szórvány jelentése kibővül, hiszen a Krisztus követőivé váló közösségek megjelölésére is szolgál a kifejezés. Jelentése a kereszténység vonatkozásában kétarcú. Az egyik értelmezés szerint a szó a teljes keresztény közösségre utal Nagy Constantinus 313-as rendeletéig, amely államvallássá emelte a kereszténységet. Eddig az időpontig a keresztények diaszpóráként éltek a birodalomban. Ugyanebben az átfogó értelemben, de spirituális tartalommal az Újszövetség szintén teljes diaszpóráként kezeli a keresztényeket, akik a földi életben csak „szórványban” élnek, hiszen igazi hazájuk a mennyei Jeruzsálem. A diaszpóra másik, hagyományos (földrajzi) definíciója pedig – hasonlóan a zsidó közösségekhez – a pogány népek között élő zsidó–*keresztény* („szétszórta”) gyülekezetekre utal. A jelentés ilyen irányú átvételét megerősíti, hogy az apostolok tevékenysége is elsősorban a diaszpórában élő zsidóságra koncentrált, hiszen Jézussal Isten népe túljut a zsidóság zárt keretein és a pogány népek között szétszórva élő, már kereszténnyé váló zsidó közösségek feladata, hogy Isten szándékai szerint megtérítsék a világot (1Pét 1,1). Hozzájuk intézi levelét Jakab:

¹⁷¹ A zsidó diaszpóra fogalom jelentésrétegeiről részletesen lásd Komoróczy G. 1992. 230–304. különösen: 234–235; Barnava, É. (összeáll.) 1995. 36–37.

¹⁷² Az ismert világ zsidó diaszpóra körzetei megnevezését (illetve megszólítását) lásd ApCsel 2,11 és 1Pét 1,1. Térképen lásd Aharoni, Y. – Avi-Yonah, M. 1999. 180.

„Jakab, [...] az elszórtan levő tizenkét nemzetségnek
[...]” (Jak 1,1).¹⁷³

A diaszpóra kifejezése e bibliai többrétegű, alapjában vallási/felekezeti értelemmel (azonos jelentéssel tehát) meghonosodik görög eredetű szóként az európai nyelvekben. A kontinensen széttelepülő zsidó diaszpórák mellett a szórvány fogalma Európaszerte a reformáció térhódításával párhuzamosan nyeri el általános vallásföldrajzi értelmét, azaz utal az eltérő felekezetek között kisebbségben élő vallási közösségekre. Ezek lehetnek egyaránt (például) a német nyelvterület protestáns északi részén szétszórtan élő római katolikus, a Dunántúlon élő református, vagy akár lengyelországi görög katolikus gyülekezetek.¹⁷⁴

JELENTÉSBŐVÜLÉS

GONDOLATI HÁTTÉR

A diaszpóra/szórvány felekezeti értelmének kibővülését a nemzetállamok kialakulása hozza magával. A XVIII. század végéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek. A század összeírásaiban a nemzeti megoszlás helyett döntő szerepet a valamely (adózó, kiváltságos) réteghez való tartozás játszott, illetve társadalmi megosztottságot a vallás jelentett.¹⁷⁵ Európát a XVII. század első felére szigorú felekezeti határok, jól körülírható vallási *diaszpórák* és belső, társadalmi törésvonalak tagolják.¹⁷⁶ Nem csodálható tehát, hogy a korai, már etnikai szempontokat is megjelenítő kötetek csak éppen „felfedezik”, azaz említik a községek nyelvi/„népi” viszonyait, és sokkal árnyaltabb a felekezeti megközelítés. A vallási hovatartozás, így a szórványok pontos községi adatokkal való feltüntetése már a XIX. század elején is fontos volt¹⁷⁷, de a nemzetiségi adatok települési bontásban való megjelenítése egészen 1880-ig, tehát nem is az első, hanem a második hiva-

¹⁷³ Léon-Dufor, X. (főszerk.) 1986. 1210.

¹⁷⁴ Buchberger, M. (Hrsg.) 1931. 285–286.

¹⁷⁵ Arató E. 1972.

¹⁷⁶ Lásd Chaunu, P. 2001. 238–257; 320–360.

¹⁷⁷ Lásd pl. Nagy, L. 1828.

talos népszámlálásig váratott magára. (Hozzájárult ehhez a „késéshez” az is, hogy az európai népösszeírási gyakorlatnak etnikai összetételekre irányuló irányszabályát – az önkéntes nyelvi bevallás elvét – először az 1872-es szentpétervári konferencia határozta meg egyetemesen.)

A szórvány terminus elsődleges felekezeti és térbeli (vallásföldrajzi) tartalmát az államszerveződés német útját járó nemzetek megalakulásának folyamata bővítette: e nemzetkoncepció törvényszerűen emelt, majd mélyített el kulturális határokat egy-egy ország területén élő népcsoportok között.¹⁷⁸ Hiszen a nemzetegyesítő törekvéseket (német nyelvterület), vagy az adott államkereteket fenyegető, egymásnak feszülő nemzetiségi érdekeket felismerő (Magyarország) elitek a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás eszközrendszerével *zárt*, egységes társadalmi szerveződésként igyekeztek a saját népüket láttatni.

Egy felekezeti tagolt (pl. német vagy magyar) terület egységét természetesen nem lehet a vallási egység hirdetésével egyöntetű modern nemzetté formálni. Többek között ezért emelkedett az egységes nyelv, a közös vérségi kötelék a német nemzetet egyetemesen összefogó tényezővé, *ami megnyitotta az utat a diaszpóra/szórvány értelmének átformálásához*.

A kultúrnemzeti elgondolás úgy értelmezhető, hogy a nemzetiségek objektív szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösségek. Létüket nemcsak változatlan kulturális jegyei, hanem az adott területhez kötődő történeti kontinuitás is igazolja. Határai tehát (valamilyen szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban *megszámlálhatók*, térképen megjeleníthetők. E megközelítésből adódó mérhetősége erősíti magát az alapelgondolást is, hiszen a népcsoportok stabilitását maga az összeírás is biztosítja.

A magyar uralkodó elit a huszadik század kezdetére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepcióját, és helyette nálunk is a német nemzetelgondolások léptek előtérbe. A múlt század fordulójának magyar kormányaitól több megbízás is érkezik a Statisztikai Hivatalhoz, amelyek egyrészt elvárják, hogy a nemzetiségi felmérések minél pontosabbak, többoldalúak legyenek, másrészt szorgalmazzák ezen adatok térképi megjelenítését is annak érdekében, hogy minél plasztikusabban láthassák a nemzetiségek előretörését a magyarság rovására. *Ezekben a leíratokban már szerepel az etnikai értelmű szórványfogalom*: egy 1908-as, a minisztériumokhoz intézett mi-

¹⁷⁸ Lásd Meinecke, F. 1922.

niszterelnöki körlevél a tervek megvalósulásáról tudósít. A leirat a Statisztikai Hivatal által készülő közigazgatási térképről szól, amely azonban az 1900-as népszámlálás alapján az ország anyanyelvi viszonyait is tükrözni fogja, sőt ez a térkép elsőként kördiagramos ábrázolással nem csupán a hol, hanem a mennyi kérdésére is válaszolni tud majd.¹⁷⁹ A miniszterelnökség figyelmébe ajánlja a készülő térképet minden minisztériumnak, mert:

„A magyar nyelvhatárok, *nyelvszigetek* és *szórványok* nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térkép nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.” (kiemelés tőlem – K. R.)¹⁸⁰

A Péterváron megfogalmazott nemzetiségi felvételezési irányelvek az állami elvárásoknak megfelelően finomodtak tehát, az újabb és újabb népszámlálások egyre árnyaltabban kérdezték a nyelv–nemzetiség–vallás viszonyrendszerére.¹⁸¹ A statisztikai adatok részletes, települési bontásban megmutatták, felmérték az egész ország nemzetiségi képét („állapotát”). Az aprólékos összeírások megteremtették az alapot egyrészt a méréshez kapcsolódóan követelt (nemzetiségi) térképek szerkesztéséhez, és a vonatkozó kartográfiai módszerek kibontakozásához. Másrészt a pontosabb statisztika felsorakozott a történeti források sorába, amelyek lehetőséget adtak a történettudomány nemzetiségi ágának (is), az egyre egzaktabb elméleti és módszertani kibontakozáshoz, a tudományos terminológia bővüléséhez, illetve egyáltalán a szakszókincs megalkotásához.

TRIANON

Az első világháborút lezáró tárgyalásokon megfogalmazott békekötési feltételek a társadalom minden rétegét és területét sokkolták. A megrendülés alól nem mentesültek a „nemzeti tudományok” sem, amelyek szembe-sültek egyrészt a béketárgyalások előkészítésében játszott szerepük sikertelenségével: az első világháborút lezáró békerendszer a tudományos „felkészültség” hamisnak bizonyuló illúziójától fosztotta meg a magyar döntés-

¹⁷⁹ A térkép meg is jelent: A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve (1:360 000). Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

¹⁸⁰ A forrás megjelölését és a háttérrel lásd Keményfi R. 2004. 119–131.

¹⁸¹ E folyamatról lásd Klinger A. 1994. 22–41.

hozókat. Attól a reménytől, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzeti-ségi statisztikák, néprajzi adatok, helytörténeti források, feldolgozások alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett plasztikus etnikai térképek már 1919/20-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóküldöttségnek rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Ilyen horderejű területi döntésnél, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – a legprecízebb tudományos felkészültséggel elővezetett érvrendszer ellenére –, nagyobb térségek etnikai alapú hovatarozása szóba sem került.

Másrészt a honi tudományosságnak valahogy kezelnie kellett és valamilyen módon fel is dolgoznia a szétszakadt államteréből adódó, a magyarságot sújtó gazdasági, szociális, kulturális katasztrófát is. Az első világháborút lezáró békekötés a magyarságot végül is külső kényszerrel hosszú időszakra a kultúrnemzeti gondolkörbe zárta. *Minden más társadalmi rétegződésnél magasabb rendűvé vált a kisebbségi helyzetű magyarság etnikai hova- és összetartozása.* A hazai politikai gondolkodás végleg leszámolt a magyarországi nemzetiségeket egyenlő jogi és kulturális státuszban összekötő államnemzeti elképzelésekkel. A nemzetiségi közösségeket már nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamától való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett csoportoknak értékelhette. És ezzel nem az egyén, hanem a származás, a kultúra, a nyelv alapján a közösség kollektív kisebbségi jogait szorgalmazta:

„[...] az emberek nemcsak állampolgárok voltak, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is. [...] Az elszakított magyarság százezrei valamennyien hordozói egy sajátos, népivé lett kultúrának. [...]”¹⁸²

Sorban jelentek meg azok a történeti, földrajzi, néprajzi munkák, amelyek *visszatekintve*, több száz vagy akár ezer éves távlatokban igyekeztek képet adni a Kárpát-medence egy-egy területének nemzetiségi (elsősorban magyar) viszonyairól, akár a magyar honfoglalás időszakától kezdődően.¹⁸³

A trianoni döntést megelőző időszakban – a későbbi évtizedekben már „elvárt” – etnikai tartalom még nem rögzült következetes használatként a

¹⁸² Mályusz E. 1932. 238–239.

¹⁸³ Kniezsa I. 1938. 1941.

szórvány szóhoz. A nemzeti és az egyetemes kultúra kánonját jelentő összegző lexikonok és nagy ívű szintézisek a szórvány/diaszpóra kifejezését elsődlegesen még csupán felekezeti tartalommal határozzák meg (A *Pallas Nagy Lexikona* [1893] és a *Révai Nagy Lexikona* [1912]) vagy használják (pl. a Borovszky Samu szerkesztette vármegyei monográfiák [1896–1914], az *Oszt-rák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* [1898–1901] című könyvsorozatok¹⁸⁴). A szórvány szóalak ritka előfordulása a múlt század első felének e monográfiáiban, enciklopédiáiban mégis megalapozta azt a későbbi (helytelen) gyakorlatot, amely kettéválasztotta a tulajdonképpen szinonim diaszpóra/szórvány jelentését. A görög eredetű *diaszpóra* értelme megmaradt felekezeti körben. A „szórvány” viszont a vallási közösségekre utaló tartalma mellett fokozatosan felvette az etnikai értelmezési mezőt is.¹⁸⁵ Ez a típusú alkalmazás a két világháború közötti tudományosságban teljesedett ki.

A két világháború közötti időszak az, amelyben a szó értelme egyértelműen bővül. A történettudományban a Mályusz Elemér (1898–1989) nevével fémjelzett népiségtörténeti program, a geográfiában az emberföldrajzi irány, a néprajztudományban pedig a Györffy István (1884–1939) tevékenységét követő „nemzeti elkötelezettségű”, a történeti etnikai folyamatokat előtérbe helyező társadalomvizsgáló kutatások egyre finomabb elméleti és módszertani készlettel törekednek a Kárpát-medence nemzetiségeinek történeti, földrajzi, néprajzi viszonyait értelmezni. *Ezeken a tudományterületeken, azaz a nemzetiségi kutatások terminológiai rendszerében nyerte el véglegesen a nemzetiségi jelentését az eredetében vallási/felekezeti értelmű szórványfogalom.*¹⁸⁶ (Ha a szórvány bibliai gyökereinek bemutatásával indult írásom, akkor zárójelben megjegyezhetjük, hogy „elvileg” a szó – szórvány/diaszpóra – eredete megadja a lehetőséget etnikai jellegű használatára is. A zsidóság [ha szórványban él is] olyan nép, „akivel Isten szövetséget kötött” [héberül: „am”]. A kifejezésben a hit- vagy szellemi közösség hangsúlya mellett a mai nemzetfelfogások több változatának összetevője is benne van, azaz a közös származás, a vérközösség, sőt a nyelv összekötőerejének fontossága.)

Jóllehet a szórvány etnikai értelmezése „nemzet-semleges”, azaz vonatkozhat a statisztikai adatok és a geográfiai helyzet alapján sporadikus (zárt) körülmények között élő bármely nemzetiségre, a terminus a két világháború

¹⁸⁴ A Borovszky-féle monográfiákban csak egyetlen egyszer olvashatjuk nemzetiségekre vonatkozóan a szórvány kifejezését (Móricz Zsigmond használta Szatmár bemutatásánál). Számos esetben fordul elő viszont az akkor még egyértelmű felekezeti értelmében.

¹⁸⁵ Lásd pl. a Borovszky-féle vármegye-monográfiákban.

¹⁸⁶ A népiségtörténetről számos munkára támaszkodó összegzését lásd Csiki T. 2003. 93–123; lásd még: Egyed Á. 2000. 125–127; Orosz L. 2003.

között Magyarországon elsősorban az országterület-változás következtében idegen állam fennhatósága alá került *magyar kisebbségek térbeli, társadalmi, kulturális helyzetére* utaló fogalomként honosodott meg.¹⁸⁷

A trianoni döntést követő évtizedek nemzetiségi munkáinak két fő hangsúlya van: Egyrészt a magyarság veszélyeztetett helyzetének érzékelte-tése, másrészt kulturális zártságának hirdetése. Mind a két olvasat megtalálta a maga terminusát: Az első hangsúly eredményeként tapadt a szórvány fogalmához – Ilyés Zoltán találó kifejezésével – a mai napig velejáró *vesztettségolvasat*.¹⁸⁸ Erre a „sorstartalomra” vezethetjük vissza, hogy a kifejezés elvesztette elsődleges, kifejezetten a migrációhoz kötött jelentését: „Természetesen fel lehet tenni a kérdést: abban az esetben, ha a diaszpóra helyzet úgy jön létre, hogy a közösség tagjai nem szétszórás, szétszóródás következtében kerültek »szórványba«, lehet-e egyáltalán diaszpóráról, szórványról beszélni?»¹⁸⁹ – Tóth Pál Péter mai kérdését megfogalmazhatjuk több évtizedes távlatokban is. Amint arra az előző mondatban utaltam, jóllehet a szó értelme elengedhetetlenül feltételezné a migrációt, a *szórvány* mégsem csak kizárólagosan allochton etnikai közösségek megjelölésére gyökeresedett meg a XX. század első évtizedeiben. Tóth Pál Péter válasza:

„Felfogásom szerint igen. [...] a diaszpóráról/szórványról beszélhetünk akkor is, ha egy közösség tagjainak (leszármazottainak) *sorsa* helyben maradásuk ellenére vagy éppen annak következtében lesz »szétszórás«, »szétszóródás«, »szétszórás.«” (kiemelés tőlem – K. R.)

Ebben a megközelítésben a hangsúly a migrációról átkerül a társadalmi helyzetre, viszonyra, az adott (szórvány-) közösség kulturális rendszerére.¹⁹⁰ A szórvány fogalmi használatával párhuzamosan, a két világháború között teljesedett ki a magyar tudományos terminológiai rendszerben a 19. század végének német szóhasználatából átvett *nyelvsziget* kifejezés alkalmazása is.¹⁹¹

A szórvány fentebb bemutatott definíciólehetőségei az adott nemzeti kisebbségnek *elsősorban* nem a viszonyrendszerére (kisebbségi helyzet), társadalmi struktúrájára mutatnak (még ha fokozatosan töltődik a korszakban e

¹⁸⁷ Egyed Á. 2000. 125.

¹⁸⁸ Ilyés Z. 2005. 75.

¹⁸⁹ Tóth P. P. 2000. 257.

¹⁹⁰ Tóth P. P. 2000. 257.

¹⁹¹ Részletesen lásd a *A nyelv-sziget fogalmának ideológiai háttéréről* című fejezetben.

jelentéssel is), hanem *mindenekelőtt* a közép- és kelet-európai nemzetállamok számára fontos *tér szerkezeti*, geográfiai elemet foglalnak magukban. A szórvány kifejezéssel jelölt nemzetiség, etnikai közösség nagysága a kultúrnemzeti meghatározásaiból adódóan *mérhető*, tehát *térben leképezhető*. A két világháború között sorra jelentek meg azok a térkép-szerkesztési módszerek, amelyek igyekeztek e (nemzetiségi) szórványokat minél plasztikusabban megjeleníteni, vagy a más népek közé ékelődő saját (magyar) „szórványok” helyzetét a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként bemutatni. Gondoljunk csak azokra a kiadványokra, melyek éppen az etnikailag vegyes térségek ábrázolási módjait veszik a „kényes” (azaz egyértelműen ide vagy oda nem besorolható) térségekben sorra, vagy a nem magyar kutatók által készített térképekhez közelítenek elemző kritikával éppen a leszakadó „nyelvszigetek”, *szórványok* nem pontos megjelenítése miatt.¹⁹²

NAPJAINK

A szórvány terminus a rendszerváltás után, a kisebbségi kutatások terminológiai rendszerében a sokszínű értelmezési lehetőségek miatt ismételtelen reneszánszát éli. Igaz, a kifejezés nem utal az idegen nyelvterületre, sem a vallásfelekezeti környezetbe beékelődő csoport sem a nagyságára, sem területi kiterjedésére, ám éppen ezért, a szórvány *képlékeny* fogalomként működhet. Hiszen *a kutatási célnak megfelelő* jellemvonását (térbeli kiterjedését, számarányát, demográfiai képét, társadalmi helyzetét) *önmagunk* határozhatjuk meg. E dinamikus tulajdonságáért a szórvány kifejezés – a két világháború közötti időszak után, részben régi, részben megújult, részben kibővült értelemmel – hazánkban (is) ismételtelen teret nyer.¹⁹³ Éppen az előbb említett alakítható/változó jellemvonásai miatt hasonlóan más plasztikus terminusokhoz (lásd pl. az *etnicitás* kifejezését) a *szórvány* fogalmát napjainkban egyetlen mondattal lehetetlen definiálni. Hiszen lehet (továbbra is) térbeli rendként, illetve társadalmi kategóriaként, valamint statisztikai mutatószámként értelmezni. Sőt olyan jelentéstartamot is tulajdoníthatunk a kifejezésnek, amely a kisebbségi lét azon alesetére vonatkozik, amelyhez

¹⁹² Lásd [Jakabffy I.] 1942; Teleki, P. – Rónai, A. 1937.

¹⁹³ Az etnikai értelmű diaszpóra fogalmát bemutató és árnyaló tanulmányokat lásd a Regio. 1999. 3–4. számában, az Erdélyi Múzeum 2000. 3–4. füzetében, illetve a jelen írásban meghivatkozott és egyéb, itt nem idézett értekezéseket. Lásd még továbbá Dányi D. 1993. Részletes, szórványközösségekre vonatkozó „feladat-meghatározást” lásd Benkő S. 2000; Keszeg V. 2002. 159; Fejős Z. 1995. 467–472; uő. 2004. 9–24.

az adott léthelyzetben lévő személy azonosság-konstituáló elemei kötődnek. A szórvány mint társadalmi fogalomkör akár tehát *értékkonfliktusokra* utaló kategóriaként is előfordulhat.

A szórvány/diaszpóra „egyszerű” területi vonatkozású ismételt használatát viszont napjainkban egyre inkább *visszaszorítja* az a szemlélet, hogy nem lehet csupán a „kemény statisztikai adatokat” figyelembe venni egy-egy szórványterület kijelölésénél, hanem *elsődlegesen* ezekre a térszerkezeteket árnyaló, kialakító *társadalmi folyamatokra* kell figyelni. E paradigmaváltás eredménye, hogy a határ menti, „elvileg” etnikai tömbterületek közösségeire is kiterjesztik a szórvány fogalmát. Ebben a törekvésben nem a geográfiai, hanem egyértelműen a *mentális* tényezők játsszák a meghatározó szerepeket.¹⁹⁴

A szórvány fogalmának fent vázolt tartalmi átalakulását párhuzamba állíthatjuk a szintén szigorú geográfiai térelemként megjelent régió fogalommal. Napjainkra a régió már szinte elvesztette területi értelmezését és egyfajta cselekvési tervet, folyamatot, illetve az egybetartozás laza tudatát, élményét hordozza magában.

Sőt. Napjaink tudományos diaszpóravítái, párbeszédei a hangsúlyt már egyértelműen áttették az „egyszerű” (nemzetiségi) statisztikai adatok alapján kijelölhető szórványállapot felmutatásáról e kisebbségi közösségek etnikus/kulturális („szórványosodási”) folyamatainak értelmezésére.¹⁹⁵

Az ezredforduló fogalmi használatának másik jellegzetessége, hogy a szórvány/diaszpóra kettős értelmű alkalmazása tovább bonyolódott. Egyrészt összemosódott az (eddig is helytelen) kettős – diaszpóra (csak felekezeti értelem) szórvány (felekezeti és etnikai jelentés) – fogalomhasználat¹⁹⁶: Közép-Európa tarka etnikai és felekezeti rendszerében sokszor valamely *vallási „diaszpóra” egyben etnikai „szórvány” is*.

Az etnikai és a vallási identitás hasonlósága és találkozási pontjai mellett az e társadalmi dimenziók közötti lényegi különbségeket nem lehet elhanyagolni, például azt, hogy a vallásnak a nemzeti hovatartozás különbségeit konzerváló szerepe is van.¹⁹⁷ Az etnicitás és a vallásosság összefüggése kapcsán ezt a funkciót úgy lehetne árnyalni, hogy a vallásosság – főként etnikai ki-

¹⁹⁴ Lásd Puskás T. 2003. 114–115. – Lásd a kérdéshez még a *Néprajzi Látóhatár* 2002. XI. évf. 1–4. számának tanulmányait az 55–133. oldalakon.

¹⁹⁵ Lásd pl. a 2001. januárjában megrendezett szórványkonzultációhoz kapcsolódó írásokat a Magyar Kisebbségben 2000. 2. és 3. szám: www.hhrf.org/magyarkisebbség

¹⁹⁶ Moosmüller A. 2002; Lásd pl. ebben az értelemben történeti etnikai szórványokra: Petri E. 1996. 69–104.

¹⁹⁷ Részletesen lásd Bartha E. 1984. 100; uő. 1987a; uő. 1987b.

sebbségek esetében – *fékezheti* az etnicitás dinamikáját. Bár ma már nemcsak az etnikai identitást, hanem a vallásosságot is változóban, mozgásban lévő entitásként kell értelmeznünk, a vallási hovatartozás változása mégis hosszabb folyamat. Az ország- vagy nyelvváltást a legkevésbé követi felekezeti kiszakadás. Ezt a jelenséget általában mérési alapként szokták értelmezni, mellyel egy ország egykori nemzeti, etnikai kisebbségeinek számarányaira lehet következtetni. Vegyes házasságokban például a felekezeti statisztikai kontrollálja az etnikait. A vallás a szórványközösségekben (Erdély) a nemzeti identitás első számú bázisa.¹⁹⁸ De itt említhetjük térségünk tipikus átmeneti (etnikum → vallás) területeként Moldvát. Az ott élő magyarság asszimilációja („szórványosodása”) egyre finomabb és finomabb etnikai értelmezési hálót követelt meg addig, hogy napjainkra már az etnikai törésvonalakat elsődlegesen a vallási hovatartozás (római katolikus/ortodox) jelenítse meg és lehessen elkülöníteni egymástól a „magyar” és a román nemzetiséget, és érdemben szólni a „magyar” *etnikai/vallási diaszpóráról*. Azaz a vallás etnikai identitást konzerváló funkciója tulajdonképpen megalapozza az (eleve helytelenül szétválasztott) szóalakok (diaszpóra/szórvány) közös értelmű használatát.

Másrészt viszont mégis megjelent egy új geográfiai szín, amely nem a felekezet és nemzetiség, hanem a migráció/helyben maradás alapján továbbra is kettébontja a szinonímák használati körét: amint arról fentebb szó volt, a szórvány kifejezés etimológiai gyökere a szétszóródásra, (önkéntes vagy kényszerű) migrációra utal. A szórvány használatának tehát elengedhetetlen feltétele lenne a migráció, a terminus a két világháború között felvett autochton jellegét mégis napjainkig megtartotta. A „sorsközösségi” olvasatok egyrészt a tömörszerűen és migráció nélkül, azaz *helyben* kisebbséggé vált és az asszimiláció hatására tömörszerűségükből fokozatosan vesztő („széttöredező”, „lebomló”) vallási és/vagy etnikai közösségek jelölésére is használják a fogalmat.¹⁹⁹ Ez a második értelem a területi vonatkozású etnikai vizsgálatokat végző egyes kutatók gyakorlatába úgy épült be, hogy a két, egymásnak szinonimként megfelelő kifejezést (szórvány, diaszpóra) eltérő jelentéssel ruházzák fel. A szórvány terminust elsősorban a határváltozások következtében *helyben* kisebbséggé váló és fokozatosan szétmorzsolódó közösségek megjelölésére, míg a diaszpóra a vállalt *migráció* következtében idegen országban, kisebbségi csoportokként élők jelölésére alkalmazza a földrajztudomány.²⁰⁰ Habár „első ránézésre” az autochton (szórvány) –

¹⁹⁸ Tóth P. P. 1999.

¹⁹⁹ Tóth P. P. 1999. 29.; uő. 2000. 256–257.; Mirmics K. 2004. 25.

²⁰⁰ Vonatkozó szakirodalommal lásd Sebők L. 2002. 242–244.

allochton (diaszpóra) felosztás eligazít, sok esetben megkérdőjelezhető ez az elkülönítési elv. Gondoljunk csak arra, hogy másként szórvány egy mezősi magyar református, mint egy a XIX. században odatelepült katolikus magyar közösség. De példaként említhetjük a környező országok magyarságának napjainkban zajló elvándorlását/migrációját is, irányuljon az akár az anyaországba, akár Európa más országaiba.

A szórvány/diaszpóra mai alkalmazásánál röviden meg kell ismételni a szó tudománytörténeti gyökereit is. A második világháború után, főként Weber-Kellermann és kritikája nyomán a német néprajz/európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére, a *statikus* sziget kifejezést elvetve ismét előtérbe léptette a két világháború között is már „dinamikusabb”, *társadalmi folyamatokra* is utaló szórvány terminust. E váltás(földrajz)i kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre átvéve napjainkban azt jelenti (és érzékelteti), pontosabban azt *kellene* jelentenie(!), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem *a környezetükkel – egymásra kölcsönösen ható – kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn.*²⁰¹

A fogalom azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó tudományoknak, a múlt terminológiai rendszerének kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekedniük, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát) és zártságát hirdessék, sőt a szórványosodás folyamatát minden fórumon és eszközével elítéljék, hanem a kisebbségi csoportok környező, többségi kultúrával létező kapcsolatát feltárják, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szalon, árnyaltan elemezzék.²⁰²

²⁰¹ L. Puskás T. 2003. 104–124.

²⁰² A témakörhöz legújabban lásd Ilyés Z. – Papp R. (szerk.) 2005.

Tér és etnicitás

A 90-es évek második felében az alapjában kvantitatív adatokat elemző etnikai földrajz területén is megjelent az eredendően társadalomtudományokban alkalmazott „eticitás” kifejezés. Mivel egyrészt alap kutatásokat az etnicitás-konceptión belüli fő területekre, pl. az etnikai identitásra, nacionalizmusra vonatkozóan nem végeztem, másrészt hatalmas mennyiségű és szerteágazó a terminust értelmező szakirodalom, a következő oldalakon csak arra vállalkozom, hogy az általam is művelt etnikai tértudományok szempontjából, a magyarul is elérhető szakirodalmat is számba véve rövid áttekintést adjak az etnicitás fogalmának használhatóságáról, jelentéséről. Arra szeretnék rávilágítani, hogy egy alapjában kvantitatív (mérést, térben leképezést végző) tudomány (földrajz) hol, milyen jelentéstartammal alkalmazhatja az etnicitás kifejezést, és hogy a terminusnak mely értelmezése nyújthat egyáltalán lehetőséget a térbeli vizsgálatokra.

*

Az etnicitás (ethnicity) koncepciója az *Oxford English Dictionary* 1972-es kiadásában jelent meg először. A fogalom megalkotását David Riesmann amerikai szociológusnak tulajdonítják.²⁰³ A kifejezés először semleges fogalomként az angolszász kutatásokban jelent meg mindazon vizsgálatok jelölésére, amelyek az etnikai kérdésekre, az etnikai problémák megközelítésére irányultak. Az angolban nincs megfelelő szó az Európa más nyelvterületein használt etnikum terminusra. (Ezért is alkalmazza Anthony Smith az etnicitás fogalma helyett a mi etnikum kifejezésünk értelméhez nagyon hasonló francia terminust: „ethnie”, ha etnikai közösségek vélt vagy valós hosszabb távú stabilitását elemzi.²⁰⁴) Hiszen az Egyesült Államok nemzetfejlődése annyira eltért (időben és jellegében) az európai utaktól, hogy a klasszikus nemzetállami modellek kialakulásával párhuzamosan formálódó kontinentális terminológiai rend nem magyarázhatta és magyarázhatja az

²⁰³ Glazer, N. – Moynihan, D. P. 1975. 1; Altermatt, U. 2000. 51. A fogalom megszületésének körülményeit lásd uo.

²⁰⁴ Smith, A. D. 1999. 12–13.

Államokban végbement „nemzetté válási” folyamatot. Éppen ezért az etnicitás eredeti angolszász értelme és az etnikum terminus között óvatos párhuzamot vonhatunk abban az értelemben, hogy mindkettő hasonló témák kutatását lefedő gyűjtőfogalom volt.²⁰⁵ Majd az etnicitás fogalma az Amerikai Egyesült Államokban, a hatvanas évek második, a hetvenes évek első felében az addig egyeduralkodó „melting pot”-elméletet kiszorító új teória részévé vált. Az „olvasztótégely”-elgondolás ezekben az évtizedekben már nem tudta értelmezni az etnikai identitásukat megtartó kisebbségi csoportok Egyesült Államokbeli fennmaradását. A „melting pot”-teóriába nem férő sok kivétel ezért kikényszerített egy új etnikai/kulturális értelmezési hálót, amelyet „multikulturális diskurzusnak” neveznek.²⁰⁶ Éppen a bevándorló csoportok vizsgálata miatt ebben az új megközelítésben az egyik fontos elméleti mezővé az identitás vált. Az identitás különböző (makro-, mezo-, mikro-) szintjei, (etnikai, vallási, kulturális) típusai a multikulturalizmus gondolati körében (annak rugalmas, tág keretei között) nem statikusan (időtlenül), hanem mindennapi változásban, azaz folyamatos alakulásban értelmezhetők. Az új megközelítésben az etnicitás folyamata az etnikai identitás „működésének” fenntartója. Ebben az összefüggésben az etnicitás egyrészt tehát a kulturális különbségek („identitások”) állandó társadalmi szerveződését jelenti.²⁰⁷ Másrészt a kifejezés a cselekvés és a reprezentáció egyik módjává vált. Olyan döntésre utal, melyet az emberek azért hoznak, hogy magukat vagy a többieket szimbolikusan egy bizonyos kulturális identitás hordozóiként jelenítsék meg.²⁰⁸ Éppen ezért mondhatjuk, hogy az etnicitás semleges nevéből e paradigmaváltásra utaló terminus vált.²⁰⁹

Európában az alapvetően statikus államnemzet–kultúrnemzet fogalomháló a második világháború után egyre kevésbé volt alkalmas a kontinensen lezajlott nemzeti-etnikai/társadalmi változások értelmezésére.²¹⁰ A hatalmas méretű migráció (ki- és bevándorlók, vendégmunkások), az etni-

²⁰⁵ De csak ebben a viszonylatban érvényes az összevetés. Lásd az *Etnikum, etnikai csoport fogalma* című fejezetet.

²⁰⁶ E diskurzus szintjeinek nagy ívű összefoglalását és a témáról résztanulmányokat lásd Feischmidt M. 1997a. Van olyan kutató, aki a „melting pot”-elméletet „boiling pot”-teóriára módosította (pl. Kraas-Schneider, F. 1989. 57.). Az utóbbi megközelítés lényege, hogy bár a bevándorolt csoport kultúrája az amerikaival találkozáskor változik (akkulturáció), nem történik meg mégsem a teljes asszimiláció. – Steinberg, S. 1994. 50–54; Kiss G. 1997. 19–38.

²⁰⁷ Barth, F. 1996. 5.

²⁰⁸ Cohen, A. P. 1997. 102; Bendix, R. – Roodenburg, H. 2000. IX–XVIII.

²⁰⁹ Altermatt, U. 2000. 51.

²¹⁰ Altermatt, U. 2000. 52.

kai alapú szeparatista regionalizmus új kihívások elé állította a társadalomtudományokat. Így vált lehetségessé, hogy Fredrik Barth nyomán az európai kontinensen megjelent, majd használatában fokozatosan megerősödött az etnicitás fogalmi rendszere, hiszen a terminus alkalomhoz kötöttsége, szerkesztettsége megfelelő értelmezési kereteket nyújt az európai nemzetállamok dinamikus átalakulásának leírására. Majd a nyolcvanas évek végén a kifejezés fokozatosan teret nyert az angolszász nyelvterület után Európa német nyelvű országaiban (Ethnizität)²¹¹, illetve a kilencvenes évek elején – először fordítások révén – mint alkalmas fogalmi eszköz megjelent hazánkban is.²¹² Jelentése igen összetett, sokrétű („többszólamú”²¹³). A kutatók a saját kutatásaiknak megfelelően a legkülönbözőbb vonásait hangsúlyozzák.

Az antropológiai, néprajzi, szociológiai szakirodalom Európában az etnicitást két elkülönülő irányból közelíti meg.

Az egyik irányzat az etnicitást állandóan *változó dinamikus* jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés *társadalmi* gyökereinek (azaz a társadalmi szerveződésnek, társadalmi különbségek „megteremtődésének”) kimutatása. Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének [...] hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát*”.²¹⁴ Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.²¹⁵ Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekinti, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.²¹⁶ Ebben a szemléletben az etnikai identitás folyton áramlásban, „termelődőben” van. Az elgondolás nagyhatalmú részle-

²¹¹ Ditttrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1989. 11–40. A tanulmány az etnicitás fogalmának árnyalt megfogalmazását adja. Lásd még Reiterer, A. F. 1998. – A kötet az etnicitás legkülönbözőbb rétegeinek finom elemzését, a terminus kialakulásának történeti bemutatását tartalmazza.

²¹² Nagy szerepe volt Magyarországon az 1990–ben indult Regio című periodikában (lásd pl. a Regio 3. évfolyamának [1992] 2. számában) megjelent tanulmányoknak, melyek fokozatosan „lopták be” az „eticitás” fogalmát a magyar tudományos életbe.

²¹³ Cohen, A. P. 1997. 103. – Olyannyira „többszólamú” a kifejezés, hogy például Isajiw a tanulmányában 65 antropológiai és szociológiai tanulmányban vizsgálta, hogy tartalmaznak-e az „eticitásra” vonatkozó konkrét meghatározásokat, és hogy ezek a meghatározások mit tartalmaznak. – Isajiw, W. W. 1979.

²¹⁴ Barth, F. 1996. 3.

²¹⁵ Brubaker, R. 1996. 35; Hobsbawm, E. J. 1992. 34; uő. 1997. 26.

²¹⁶ Feischmidt M. 1997b. 14–15. – A téma szakirodalmi hátterét lásd uo.

tes megfogalmazását Fredrik Barthnak tulajdonítják.²¹⁷ Bár Barth elméletét kritikával is illetik, mert túl nagy hangsúlyt tulajdonított a kulturális identitás politikai meghatározottságának.²¹⁸ Barth 1969-ben szerkesztett kötetét a kilencvenes években újragondolta, és a kritikai hangokra is reflektálva megalkotta hármas (makro-, mezo-, mikroszint) felosztású modelljét, amellyel az identitás különböző (társadalmi, kulturális, etnikai) rétegei értelmezhetők (és amely koncepciót a jelen kötet is követ)²¹⁹, visszaadva ezzel a politikai mellett az etnicitás másik, személyes (mikroszintű) arculatát.

A konstruktivista irányzat szerint nem lehet tehát az etnicitást az emberi természet elidegeníthetetlen és változtathatatlan részeként kezelni.²²⁰ *Ebből következően a gondolat tartalmazza az etnicitás alkalomhoz kötöttségét is.*

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás *objektív* kategóriaként értelmezhető (primordializmus vagy esszencializmus). Az egyén lényegi („vele együtt született”), társadalmi és történelmi meghatározottságon kívül álló jegye (attribútuma) az etnikai hovatartozás. *Ebben az elgondolásban a kulturális különbségek eredete a döntő, hiszen azt változtathatatlanul „kapjuk”, tehát eleve adott.* Egyetért viszont a két irányzat abban, hogy a társadalom, a politika általi „szerveződése”, azaz az etnicitás mindennapi folyamata változtathatja a mástól való eltérés megfogalmazását, hangsúlyozását, egyszóval az egyén és/vagy a közösség idegenre való reflektálását. Ám az esszencializmus az etnikai identitást a konstruktivizmussal ellentétben statikusabban közelíti meg, mellyel rövidebb-hosszabb idejű *állandóságot* is tulajdonít az etnikai hovatartozásnak. Jelen esetben az esszencializmus azért lényeges, mert ebben a felfogásban – noha igen korlátozottan – benne van a mérés (és egyben az etnicitás abszolút térben való leképzésének) *lehetősége* is, hiszen az etnikai hovatartozás vélt objektív eredete a mérésre körültekintő mintavétel és szempontok alapján, *egy adott időpontban* elvégzett kutatásokon keresztül módot *adhatna*. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy az esszencialista felfogást képviselő kutatók számára a mérés lehetősége nem merül fel, hiszen a konstruktivizmustól csupán az etnikai identitás *eredetének* megítélésében tér el, de az etnicitás esszencialista megközelítése a konstruktivizmushoz hasonlóan szintén az etnikai identitás állandó (nem mérhető) alakulására, folyamatára helyezi a hangsúlyt.

²¹⁷ Barth, F. (ed.) 1969.

²¹⁸ A részleteket lásd Cohen, A. P. 1997. 102–103.

²¹⁹ Vermeulen, H. – Govers, C. (ed.) 1994; Barth, F. 1996. 3–25.

²²⁰ Brubaker, R. 1996. 35.

Az etnikai kérdések megközelítésében a fenti két irányzat (konstruktivista, esszencialista) csupán a főbb kutatási kereteket fedi le. Ám az etnicitás kifejezés jelentéstartalma egyre bővült, és mindazokon a területeken, amelyeken az etnikai dimenzió nem elhanyagolható vizsgálati szál, a terminus fokozatosan kulcsfogalommá vált. Az etnicitás tehát inkább laza háló, mint jól behatárolható elmélet, amelyen „fennakadhatnak” a legkülönbözőbb kutatói megközelítések, irányzatok. Így a fent említett identitáskutatás mellett a másik kiemelt, fő területe e koncepciónak a nacionalizmus értelmezési lehetőségeinek feltárása is. A nacionalizmus dimenzióinak elemzéseiben a kutatók az etnicitás erős politikai mozgósító erejét és ideológiai megalkotottságát hangsúlyozzák. Ebből következik, hogy a nacionalizmus jelenségeinek vizsgálatában az etnicitást egyének és csoportok közötti kontaktus, és nem elszigeteltség eredményeként értelmezik. A kontaktusból következik, hogy az etnicitás sem nem természetes, sem nem örökkévaló vagy egyértelmű, hanem dinamikus jelenség.²²¹

A kutatók körében tehát nincs, és a fogalom képlékenysége miatt nem is lehet egységes, egy vagy kétmondatos megállapodás az etnicitás pontos jelentéséről.²²² Ugy látom, hogy mindenki a saját kutatási céljai számára alakítja a fogalmat és keresi (fesztelensége miatt pedig találhatja is) meg benne a számára szükséges elméleti alappilléreket:

„Az etnicitás mint társadalmi jelenség észrevehetetlen lépésekkel közelít kapcsolódó/összefüggő, de mégis különböző jelenségekhez. Hol húzzuk meg a határt – kijelentve: »itt az etnicitás« – abbéli igyekezetünkben, hogy olyan meghatározást javasoljunk, mely maximalizálja megértésünket? Mind az átfogó, mind a leszűkített definíciók rendelkeznek tudományos előnyökkel és hátrányokkal. [...] Az etnicitás olyan téma, melyet annyi feltételezés tölt meg, olyan hiányosan definiált fogalmak irányítanak és olyan erős érzelmeket gerjeszt, hogy gyakran észre sem vesszük a szemünk előtt zajló kultúraépítő folyamatot.”²²³

²²¹ Eriksen, T. H. 1993. 42. – Az etnikai identitáshoz vö. Bindorffer Gy. 2001., különösen: 18–29. – A jelen fejezetben részletesen nem bemutatandó, a nacionalizmust értelmező elméleteket lásd Anderson, B. 1983; Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E. J. 1997; Smith, A. D. 1995a. 9–24.

²²² Először Glazer és Moynihan szociológusok igyekeztek az etnicitás fogalmának jelentését részletesen elemezni: Glazer, N. – Moynihan, D. P. 1975. 1–26.

²²³ „Ethnicity as a social phenomenon converges by imperceptible steps, with related yet distinctive phenomena. Where shall we draw the line, stating that „here is ethnicity”, in efforts to suggest a definition that will maximize our understanding?” Both broad and narrow

A Barth-i szintek átjárhatóságát a modell hálószerűsége adja:

„Továbbá az egyes (Barth-i – K. R.) szinteken belül megkülönböztetünk identitáskomponenseket. [...] Ilyen komponensek lehetnek: etnikai hovatartozás, vallási, politikai eszmék, a nem, az életkor, a családi viszonyok, emblémajellegű komponensek stb. [...] Ezek [...], egy hasonlaltal élve, egy *térbeli hálóként* (kiemelés az eredetiben) képzelhetők el, melyeknek csomópontjait az identitáskategóriák képzik; ezek lehetnek mélyebben, illetve a felszínhez közelebb. Síkbeli elrendezettségük pedig egymás viszonyát jelöli. [...] Ha térbeli hálóként képzeljük el az identitást, komponenseit pedig a háló csomópontjaként, akkor megérthetjük azt is, hogy az egyedi, egyéni identitásképletek [...] a háló elemei közt létező viszonyok eredményei [...]”²²⁴

Ha az identitást ezzel a plasztikus „hálómodellel” érzékeltetjük, akkor azt mondhatjuk, hogy *az etnicitás nem más, mint ennek a hálónak a kialakulása („megszövődése”)*. Az identitás csak egy – jóllehet alapvető, lényegi – szelete az etnicitásnak. A fogalom számos más, – a szinteknek megfelelően – egyéni és csoportkötelék formálódásának értelmezését is lefedi: így pl. az államszervezés történeti folyamatának, a nyelvek, a bőrszín, a szimbólumok, a társadalmi differenciálódás, konfliktusok, hierarchiák, a szociális helyzetek, a határok, az asszimiláció, a disszimiláció, a diszkrimináció, a nacionalizmus és akár a vallásosság (lásd alább: „szent etnicitás”)²²⁵ összefüggéseit, etnikai vetületeit.

Példák:

A fentebb már említett Fredrik Barth az etnicitást tehát a kulturális különbségek három szinten történő társadalmi szerveződésének folyamataként értelmezi.²²⁶

definitions have scientific advantages and disadvantages. [...] Ethnicity is a topic filled with so many assumptions, guided by such poorly defined terms, and evocative of such strong emotions that we often fail to see the culture-building process going on before our eyes.”– Yinger, M. 1994. 3, 9.

²²⁴ Hegyeli A. é. n. 84, 85.

²²⁵ LÁSD még Yinger, M. 1994. 255–300; Bartha E. 1990. 199–212; 1996. 7–14; Fejős Z. 2001. 51–61; különösen pedig: MacKay, D. B. 2000. 96–109.

²²⁶ Barth, F. 1996. 5.

Van olyan kutató, aki az etnicitás kutatásában (kutatási modelljében) a problémamegoldó, társadalmi válaszokat adó funkciót hangsúlyozza:

„Az etnicitásvizsgálat így módon nem több, mint annak kimutatása, hogy adott néphez, nemzethez, csoporthoz tartozók a találkozási helyzetekben saját kultúrájukból mikor, mit, mennyit és milyen módon kívánnak megjeleníteni mint sajátuk tartott etnikai elemet.”²²⁷

Hobsbawm úgy látja, hogy az etnicitás nem politikai program (ellentétben az általa politikai programnak tartott nacionalizmussal). A másiktól (más identitástól) való eltérés tudatos megfogalmazása a fogalom lényege.²²⁸

Az etnicitás a különbözőség kultusza.²²⁹

Az etnicitás fogalma mentalitásbeli változást is jelez. Olyan mentalitásra utal, amely eltér az államalkotó népetől.²³⁰

Milton Yinger az etnicitást alapvetően a multietnikus társadalmak együtt élő etnikai csoportjai közötti kapcsolat felől közelítette meg. Azaz az etnicitást mint az etnikai csoportok közötti mindenkor változó viszonyt (átjárhatóság, csoportok közötti egyenlőség) értelmezi.²³¹

Az etnicitás nem kulturális, hanem társadalmi struktúra, azaz az általa (eticitás) „termelődő” etnikai közösségek azután is létezhetnek, ha már elvesztették megkülönböztető kulturális jegyeiket.²³²

Az etnicitás kifejezésének széleskörű néprajzi, antropológiai, etnológiai vizsgálatát legutóbb az 1998-as amszterdami SIEF-konferencia tűzte feladatául. Vitaindító mottójában Konrad Köstlin az etnicitás szimbolikus határképző szerepét emelte ki:

„Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek az Európa népei között húzódó kulturális etnikai választóvonalak.”

²²⁷ Biró A. Z. 1996. 247–283. Az idézet: ui. 251.

²²⁸ Hobsbawm, E. J. 1992. 34.

²²⁹ Hall, S. 1997. 79.

²³⁰ Altermatt, U. 2000. 52.

²³¹ Yinger, M. 1994. 2–10.

²³² Steinberg, S. 1994. 65.

Köstlin arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami keretek leépülésével megváltozott helyzetben, az egyesülő Európában az embereknek maguknak kell új identitásukat megtalálni, sőt „megalkotni”.²³³ Az etnikai határ az idézett szavakban szimbolikus értelmű, a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ebben a gondolatban az etnicitásnak egyrészt tehát határképző szerepe van, másrészt az identitás folyamatos „alkotását”, alakítását jelenti. Sőt az etnicitás segítséget nyújt a személyes identitás megalkotásában.²³⁴ Az amszterdami SIEF-konferencián továbbra is szembesült az etnicitás konstruktivista és esszencialista koncepciója.

Thomas Eriksen plenáris előadásában határozottan tagadta a konstruktivista szemléletet, és azt állította, hogy a kultúra gyakran el nem ismert módon működik, ahogy a szocializáció során testünkbe és agyunkba íródott.

Anthony D. Smith pedig arról szólt, hogy véleménye szerint a konstruktivista megközelítés túlságosan az egyénre koncentrál. Ez a fajta elemzés figyelmen kívül hagyja a kollektív és az egyéni szint szétválását (nem lehet az egyik viselkedésből következtetni a másikra). Smith úgy véli, hogy az etnikai folyamatok elemzésében és a „stabilabb” etnikai közösségek (pl. nemzet) fogalmának meghatározásában fontosak a történeti folyamatok, a generációk közötti struktúrák, hiedelmek, átörökölt érzelmek. A konstruktivizmus túlságosan jelen központú, és eltúlozza az etnicitás megszerkesztett minőségét.²³⁵

A Német Néprajzi Társaságon (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde – 1993), majd a SIEF-en (Société internationale d’ethnologie et folklore – 1998) belül alakult meg az „interkulturális kommunikáció” (Interkulturelle Kommunikation) bizottsága, amely a múlt terhes etnikai kutatási örökségét (pl. nyelvsziget-kutatások) feldolgozva, majd attól elhatárolódva egy teljesen új kutatási szemléletet dolgozott ki Közép- és Kelet-Európa etnikai konfliktusainak, együttélési kérdéseinek vizsgálatára.²³⁶ Az új megközelítés alap gondolata a multikulturalitás. A feladat: az etnikumok közötti szociális kapcsolatok, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek (és egymásra va-

²³³ Köstlin, K. 1997. 1–2. A konferencia előadásait lásd Dekker, T. – Helsloot, J. – Wijers, C. 2000.

²³⁴ Dittrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1990. 24. Az etnicitás fogalmának legfontosabb rétege Patterson definíciója szerint is az individuum saját identitásának megalkotása, adott társadalmi szituációkhoz való állandó alkalmazkodása. – Patterson, O. 1975. 308. Idézi: Stark, J. 1988. 28.

²³⁵ Eriksen, T. H. 2000. 185–205; Smith, A. D. 2000. 99–100.

²³⁶ A Müncheni Egyetemen külön szak is indult „Interkulturelle Kommunikation” néven: www.fak12.uni-muenchen.de/ikk/

ló reflektálásának) vizsgálata.²³⁷ Ebben a kutatási keretben fontos szerepe van az etnicitásnak. A kulturális változások dinamikájának elemzését, az idegenhez való viszony vizsgálatát, az identitás formálódását és a fentebb már említett szimbolikus határképzés folyamatát jelenti.²³⁸

Az „interkulturális kommunikáció” szemléletében nem hagyható figyelmen kívül a kritikai él sem: a német nemzetmodellnek is nevezett kultúrnemzeti szemlélet statikus fogalomrendszerének elutasításaként (lásd alább).

Ha a fent leírtakat mégis megpróbálnám egyetlen kulcsmonddal összefoglalni, úgy fogalmaznék, hogy az *etnicitás* terminus olyan kutatási kereteket fed le, amelyeken belül az „*etnikai magatartások*” legkülönbözőbb szintjeit, formáit és ezen attitűdök „*termelődésének*” állandó folyamatát (azaz dinamikáját), aktualitását elemezhetjük.

[A tankönyvi érthetőség kedvéért kevésbé tudományosan fogalmazva: az előző oldalakon leírtak többé-kevésbé azt jelentik, hogy a fogalom „plazmaszerű”, igazából merev határok közé beszoríthatatlan. Úgy írnám, minden etnicitás, amikor saját etnikai identitásunkra tudatosan „ráészlelünk” vagy tudattalanul megtapasztalunk. Profán példával:

– Etnicitás, ha átkapcsoljuk az anyanyelvi adónkról a televíziót vagy éppen a sok külföldi csatorna közül a magyart keressük meg. (Hiszen egyszerűen reflektálunk: az idegen nyelv ismeretünk függvényében nem értjük vagy éppen értjük.)

– Etnicitás, ha nem kapcsoljuk át az anyanyelvi adónkról a televíziót. (Hiszen reflektálunk: külföldi környezetet, színészeket, rendezvényeket látunk, szinkronizált, feliratos, vagy éppen azt éljük meg, hogy amit nézünk, magyar.]

*

Különböző térszerkezeti kérdéseket feltevő tudományon, azaz köte-tünk másik szálán, a földrajzon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használja az etnicitás terminust. Azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoport-

²³⁷ Roth, K. 1996. 11–27.

²³⁸ Moosmüller, A. 2000. 169–185. Az etnicitás koncepciójának különböző kutatói megközelítéseit összefoglalja: Heckmann, F. 1992a. 30–39. Az etnicitás értelmezési síkjainak árnyalt németor-szági elemzését lásd még: Reiterer, F. A. 1998.

képződésből ered.²³⁹ Mivel a földrajznak mérhető adatokra van szüksége, az etnicitást a primordialista felfogásának megfelelően objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) állandóságot tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Bár az etnicitás önmagában (gyűjtőfogalomként) semleges kifejezés, elvileg vonatkozhat mérhető kérdésekre is, ma már mégis úgy vélem, hogy az etnicitást a makroszintű elemzésekben ez a statikus értelmezés (abszolút tér) éppen az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyságától”, szituatív és konstruált jellegétől fosztja meg. Sőt a tér és az etnicitás kapcsolatáról csak akkor lehet beszélni, ha a teret szubjektív, mentális szféra-ként értelmezzük.²⁴⁰ Amint a konstruktivista irányzat az etnikai hovatartozást, úgy Kevin Lynch a tér fogalmát fosztotta meg objektivitásától. Ő és követői nyomán megszületett a szociokulturális, de szubjektív mentális tér fogalma.²⁴¹ A földrajzban szerencsésebbnek tartom tehát az etnicitás fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) relatív terek vizsgálatán keresztül az etnicitás változékonyságának visszaadására.

²³⁹ Kocsis K. 1998. 285; Mező F. 1999b. 142–159.

²⁴⁰ Sztankó P. 2001. 7–9.

²⁴¹ Lynch, K. 1960.

Az etnikai csoport, etnikum, nemzetiség fogalma, mérése és térbeli megjelenítése

Etnikai csoport

A modern nemzetállam nyugati, a kollektív helyett az egyéni jogokat előtérbe helyező, a kulturális különbségeket egyéni jelenséggként kezelő típusa másként definiálja az etnikai kisebbség fogalmát mint a nemzetállam keleti, kultúrnemzeti, az egyéni helyett a kollektív jogokat, a kulturális különbségeket közösségi jelenséggként meghatározó álláspontja. Ám ettől az alapelvtől eltekintve a kisebbség fogalmának értelmezésében a mai napig teljes káoszt tükröz mind a „nyugati”, mind a „keleti” szakirodalom. Nincs (és nem is lehet) egységes fogalomhasználat. Azok a kutatók, akik megpróbálták a különböző kisebbség-felfogásokat bemutatni, úgy látják, hogy mindig az adott *cél* határozza meg, hogy hogyan definiálják a kisebbséget és a kisebbség különböző típusait.²⁴² Azonban úgy vélem, hogy ezekből a definíciókból – mint az üres rajzpapírra vetett vázlatvonalakból – egyre erőteljesebben, markánsabban kirajzolódik két letisztultabb kisebbségfogalmi irányzat.

ÁLLAMNEMZET

Az etnicitás előző fejezetben bemutatott felfogásából következik, hogy a kisebbség fogalmának a nyugati, államnemzeti értelmében két lehetséges megközelítési módja van. A felfogásbeli eltérések egyike, hogy ha a konstruktivista irányzat *egyáltalán* meghatározza(!) a kisebbség fogalmát, akkor azt mindig *változóban, mozgásban* lévő kategóriaként jeleníti meg. Ebben a megfogalmazásban kisebbségi *csoportokat* bármilyen *önként* vállalt azonosság összekapcsolhat. Ez a felfogás az etnikai és vallási kisebbségeket nem kezeli a társadalom más kisebbségi csoportjaitól elkülönítve (szinte „szakrális” helyzetbe emelve), hanem csupán a különböző szociális *kisebbségek* kategóriáiként. Ilyen szociális csoportok például a mozgáskorlátozottak, a homo-

²⁴² Más a jelentéstartalma a kisebbség fogalmának a földrajzban (Pl. Kraas-Schneider, F. 1989. 45.), a néprajzban (Stark, J. 1988. 3.), a politikában (Kloss, H. 1969. 62–65.) és pl. a nemzetközi jogban (Kovács P. 1996. 36.).

szexuálisok, a vendégmunkások, a *nemzeti, etnikai és vallási* kisebbségek.²⁴³ Ez a felfogás azt is jelenti, hogy a sokszor véletlenül (pl. baleset következtében [mozgáskorlátozottság] vagy „beleszületéssel”) kialakult állapot önmagában nem csoportképző erő! *Önkéntes*, tehát szabad *döntés* eredménye a csoporthoz való tartozás. Valamilyen tulajdonságuk alapján, de akaratuk ellenére azaz nem lehet egyéneket külsőleg csoportokká szervezni. Hiszen az előzőekben felsorolt kisebbségekhez tartozók többsége nem is akarja, hogy a jogalkotás a társadalom egészétől elkülönítve, kisebbséggként kezelje, még akkor sem feltétlenül, ha abból előnye származna:

„Hiába a tisztelet egy társadalmi csoport pszichológiai funkciói iránt, vagy aziránt, hogy a csoport biztonságát és elismerést tud nyújtani tagjainak, [...] csak és kizárólag ezekért nem fog belépni a csoportba. Akkor csatlakozik a csoporthoz, ha és amikor annak intézményi vagy intellektuális funkciói összeegyeztethetők [...] saját életrendjével [...]”²⁴⁴

A nyugati szakirodalomban találkozunk olyan felfogásokkal is, melyek nem mossák össze a szociális és az etnikai kisebbségeket, és a nemzetiséget a szociális kisebbségektől külön, az etnikai kisebbségek egyik alkategóriájaként értelmezik. Ebben a rendszerben a szociális kisebbségek pl. a nyugdíjasok, a mozgáskorlátozottak, a drogfüggők. Etnikai: rasszok, nemzeti, vallási, nyelvi kisebbségek.²⁴⁵ Ám a csoporthoz való tartozást ebben a felosztásban is csak az önkéntesség biztosíthatja. Barth 1969-es *Ethnic groups...* című kötetében a fenti értelmű egyenrangú kisebbségek közül kiemeli az etnikai közösségeket. Barth az önkéntesség elvének megfelelően szerveződő etnikai közösségek esetében úgy látja, hogy a csoporthoz való tartozás mindig rendkívül *szituációfüggő*, nem „eleve adott”, azaz „az etnikai csoportok és ezek jellemzői mindig interakciós, történelmi, gazdasági és politikai körülmények között jönnek létre”.²⁴⁶ Ez az elgondolás úgy is értelmezhető, hogy az etnikai csoport léte nem stabil, azaz *nem* hatja át a *történelmi kontinuitás*. Az etnikai csoport tehát dinamikus szociális kategória, mely a jelenre koncentrál: az állandóan változó (egyéni) identitás alakulását követi nyo-

²⁴³ Heckmann, F. 1978. 761. – A különböző nyugat-európai terminusokról, kisebbségi fajtákról magyar nyelvű áttekintést ad: Joó R. 1988. 48–68; uő. 1983. 28–67.

²⁴⁴ Nisbet megfogalmazását idézi: Steinberg, S. 1994. 59.

²⁴⁵ Markefka, M. 1990. 30.

²⁴⁶ Barth, F. 1996. 3–25.

mon. Ebbe a dinamikus elképzelésbe „*nem* fér bele” a *mérés*, hiszen így, azaz a folyamatos változásban egy etnikai csoportnak soha (még egy adott időpontra) sem lehet meghatározni a határait és a csoport tagjait, mert a határképződés folyamatos, a szimbolikus határok társadalmi helyzettől függően máshol és máshol húzódnak. Az elképzelésben az etnikai csoport „gélyszerű”, képlékeny, sőt minden társadalmi változásra érzékenyen reagáló közösség. Hasonló Yinger álláspontja is. Yinger etnikai csoport-meghatározása három elemre épül. A társadalom az adott etnikai csoport tagjait másnak látja; a tagok is másnak látják magukat; ill. bizonyos kulturális különbségek mentén szerveződnek és tevékenykednek az etnikai csoport tagjai. Ám Yinger is hangsúlyozza, hogy ezek az ismérvek csupán sarokpontok. Csak „lágy” etnicitásként értelmezhetők, azaz a csoportok határai elmosódottak, ideológiái ambivalensek, nem biztosítanak alapot rögzült csoportminták megfogalmazására.²⁴⁷ A Barth-féle és az ehhez hasonló vagy ezt követő nézetek bár nem tagadják a kulturális különbségek létezését (pl. bőrszín, származási ország, nyelv), de szeretnék a faji, etnikai fogalmakat azoktól a feltevésektől megszabadítani, hogy a faji, etnikai kategóriák elsődlegesek, változtathatatlanok.²⁴⁸

Az etnikai csoport fogalmának értelmezésénél rá kell arra is mutatni, hogy a konstruktivista felfogás fent bemutatott tág keretei lehetőséget biztosítanak arra is, hogy akár a *nemzet* is az etnikai csoport „majdnem-szinonimájaként” legyen értelmezhető. Hiszen a „nemzet” gyakran olyan etnikai csoportra utal, amely saját történelemmel rendelkezik és erős készítése van egy terület feletti szuverenitásra. Ezek a „nem-államnemzetek”, amelyek most többnemzetiségűek, és nagyon valószínűtlen, hogy a határok bármilyen újradefiniálása, vagy bármekkora mértékű migráció (önszántukból vagy erőszakra) képes lenne etnikailag homogén népeiséget létrehozni. Egy területen belül a domináns etnikai csoport, mely autonómiára törekszik, mind területi, mind kulturális elkülönülést célul tűzött ki, és gyakran átsiklik, vagy figyelembe sem veszi a kisebb csoportok érdekeit és vágyait.²⁴⁹ Ez az „átjárhatóságot” (nemzet és etnikai csoport között) tartalmazó elgondolás Smith elméletéhez hasonlóan az etnicitást olyan erőnek látja, amely egyik tartópillére a *nacionalizmusnak*. A nacionalizmusnak, amit úgy lehet definiálni

²⁴⁷ Yinger, M. 1994. 2–3.

²⁴⁸ Olzak, S. 1993. 169.

²⁴⁹ Yinger, M. 1994. 10–11.

„[...] mint egy olyan csoport autonómiájának, egységének és identitásának az elméletét, amelynek tagjai a csoportjukat valóságos vagy potenciális nemzetként fogják fel.”²⁵⁰

Ám az „átjárhatóság” e meghatározás alapján csupán *speciális* etnikai csoportokra igaz. Azokra a közösségekre, amelyek a közös eredetmítosz, jelképek, közös cselekvés *mellett* az egyediség, a pótolhatatlanság, de legfőképpen a nemzetalakításra való *kiválasztottság* érzésével rendelkeznek.

KULTÚRNEMZET

Amint arról fentebb szó volt, az etnikai csoport/közösség az etnicitás egyik lényegi kategóriája. *Olyan tág, laza értelmezési határokkal rendelkező fogalom, és olyan lényegi különbségek választják el párjától, a kultúrnemzeti etnikai csoport tartalmától, hogy azt kell mondanunk, szinte csak a név azonos, és két különálló terminusról van szó:*

„[...] nem szabad összetéveszteni az >>etnikai csoport<< terminust mint néprajzi analitikus fogalmat az etnikai identitással (etnicitással) rendelkező csoport fogalmával. Az első fogalom absztrakt kategória, amelyet különböző kulturális jellemzők alapján alakítottak ki, és a bele tartozó személyek nem mindig rendelkeznek közös identitással, a második létrejöttében viszont a kulturális sajátosságok nem játszanak feltétlenül elsődleges szerepet, legfeljebb mint tetszőlegesen kiragadott szimbólumok.”²⁵¹

Illetve:

„[...] a magyar néprajzi szakirodalomban a *csoport* jelentése bizonyos fokig eltér a szociológiában és a szociálpszichológiában használt jelentéstől. E két tudomány-szakban a belső irányzatok [...] azonban megegyeznek abban, hogy bizonyos fokú szervezettséget, szerkezetet,

²⁵⁰ Smith, A. D. 1995. 43.

²⁵¹ Wilhelm G. 1996. 29.

közös célt, [...] valamilyen formájú és minőségű [...] kapcsolatot feltételez. A néprajzi csoport viszont [...] elsősorban kulturális és földrajzi közösség.”²⁵²

Ebből következően nem is lehet a két szóalak jelentését összehasonlítani, vagy ha mégis egymás mellé helyezzük a terminusokat, akkor esetleg a lehetséges halvány érintkezési pontokról szabad csupán beszélni. Érintkezési pontokról, amelyek annak köszönhetőek, hogy a nyugati etnikai csoport fogalmában „minden benne van”, azaz a „rég” és új kisebbségek (történeti határváltozások – mai bevándorlás) mellett igen periférikusan a mi etnikai csoportunkhoz hasonló „etnikai maradvány”-közösségek is (pl. bajorok – l. alább).²⁵³

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa kultúrnemzeti keretei között az etnikai csoport fogalmában az államnemzettől eltérő szempontok dominálnak tehát: ez a nemzettípus közös kultúrájú és hagyományú (múltú) jellegzetesen integrált kulturális *nép*közösséget ért az etnikai csoport alatt, amelynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, a kultúrát, a történeti, illetve a mindennapi tapasztalatokat a csoporthoz tartozók közösen birtokolják, és ezeknek az alapján közös, meghatározott identitással, összetartozás-tudattal rendelkeznek.²⁵⁴ Az etnikai csoport e meghatározásában tehát a fő hangsúly a kiválasztott kulturális vonások együttesen nyugszik. De ezek a kulturális jelenségek sokszor nem esnek egybe más jelenségekkel (pl. vallás, politika szerkezet, gazdasági forma).

A kultúrnemzet etnikai csoport-elgondolása tehát úgy is értelmezhető, hogy az etnikai csoport *objektív* szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösség. Létét nem csak változatlan kulturális jegyei, hanem a csoport történeti kontinuitása is igazolja. Az etnikai csoport határai tehát (valamilyen kulturális szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban *megszámlálhatók*. Sőt! Az etnikai csoport e megközelítéséből adódó *mérhetősége* erősíti magát az alapelgondolást is, hiszen *az etnikai csoportok stabilitását maga a mérhetőség is biztosítja: az adott etnikai csoport jellemzősekor kiemelten fontos adat a csoporthoz tartozók száma* (pl. a székelyek esetében).

Az etnikai csoport (etnikai közösség) nyugati és keleti, egyben a *mérés* lehetőségét is magában foglaló értelmezése között az a döntő különbség,

²⁵² Kósa L. 1990. 22; l. még ehhez Stavenhagen, R. 1991. 1282–1283; Fejős Z. 1996. 125–127; Salat L. 2001. 205–208.

²⁵³ Ennek a kérdésnek az árnyalt bemutatását l. Joó R. 1988. 45–47.

²⁵⁴ Gunda B. 1963. 8; Kósa L. – Filep A. 1978. 40–43; Heckmann, F. 1992a. 30–39.

hogy bár mind a két felfogásban jelen van az „ők és mi” („mi”-tudat, ill. külső elhatárolás) kettőssége, bizonyos kulturális jegyek azonossága mentén alakuló kollektív identitás szerveződésének lehetősége, a kultúrnemzeti megközelítés az etnikai csoportot tudati kritériumok alapján meghatározható (így felmérhető) *valós*, az államnemzeti álláspont a társadalmi szerveződés velejárójaként kialakuló *nem valós* csoportnak tételezi.²⁵⁵ Azaz a nyugati elgondolásban az etnikai csoport kollektív identitása és kulturális ismérvei nem tartósak, nem „eleve adottak”, hanem mindig az illető társadalmi helyzethez igazodók. Az etnikai csoport körülírásánál a lényeg az elhatárolódás szociális (nem mérhető) folyamatának elemzése.²⁵⁶

Jóllehet fentebb, a bajorok példájával említett, a keleti párjához igen hasonló értelemben, az etnikainak egy kategóriáját képző, néprajzának mondott csoport nyugaton is jelen van, ám a nyugat-európai felfogás nem lezárt reliktumként közelít e közösségként, hanem változó kategóriaként:

„[...] egyes közösségek szert tehetnek nemzetiségi öntudatra, vagy elvesztik azt, illetve annak fokozatai idővel módosulnak.”²⁵⁷

(Meg kell jegyeznünk, hogy a közelmúltban már a magyarországi etnikai csoport fogalma is „megmozdult”.²⁵⁸)

A. D. Smith esszencialista „etnikai közösség”- (ethnic community) és „ethnie”-fogalmának (e kifejezéssel írja le Smith az etnikai identitás lényegét/esszenciáját, amely köré az állam szerveződik) meghatározásában is a kultúrnemzeti etnikai csoporthoz hasonlóan a közös eredetmítosz, történelmi emlékezet, közös terület, nyelv, szokások játszanak szerepet. Ezzel a definícióval Smith azt hangsúlyozza, hogy bár az etnikai közösségek nem ősiek és természetesek, de tudomásul kell venni, hogy mégis lehetnek tartósak. Ez az „etnikai kitartás” is vizsgálendő jelenség kell, hogy legyen.²⁵⁹ Ez a felfogás áll a legközelebb a mi *etnikum* kifejezésünk értelméhez, amely nézőpont az etnikum alatt *viszonylag állandó* kulturális elemekkel (nyelv, vallás, szokások)

²⁵⁵ Barabás J. 1958. 19–27; Kósa L. – Filep A. 1978. 42–44; Heckmann, F. 1992a. 55; uő. 1992b. 18–22.

²⁵⁶ Barth, F. 1996. 4. – Barth az iparosítás előtt álló társadalmak vizsgálata alapján fogalmazta meg etnikai csoport fogalmát, Olzak kiszélesíti a Barth-féle értelmezést a modern társadalmakra is. – Olzak, S. 1993. 169–170.

²⁵⁷ Joó R. 1988. 46.

²⁵⁸ A fokozatos változásban egyre inkább előtérbe lép e közösségek viszonylagossága: Kósa L. 1985. 213–220.

²⁵⁹ Smith, A. D. 2000. 103

rendelkező és pszichikai tulajdonságokkal jellemezhető, történelmileg kialakult kulturális közösséget ért.²⁶⁰ Habár Smith értelmezése közel áll térségünk etnikum-fogalmának jelentéséhez, ám Smith továbbra is e közösségek szerkesztettségét hangsúlyozza, míg nálunk elsősorban „valamifajta”, a másiktól eltérő stabil csoportot értünk (ezért nem is használja a nyugati szakirodalom az etnikum kifejezését.) A terminus átvezet minket a nemzetiség fogalmához. Ha a két kifejezést párhuzamba állítjuk, úgy írhatnánk, hogy az etnikum az adott népközösség *kulturális helyzetére*, míg a nemzetiség a *jogi státusára* utal.

Nemzetiség

Az etnikai csoport fentebb bemutatott két eltérő megfogalmazása megvilágítja az etnikai csoportéhoz hasonló nemzeti kisebbség (nemzetiség) fogalmának nyugati és keleti értelmezését is és e kisebbség *mérésének* a *lehetőségét*.

ÁLLAMNEMZET

A XVIII. század második, a XIX. század első felében a prenacionális előzményekből, feudális államalakulatokból kialakultak a modern nemzetállamok. A megindult *nemzetté válási* folyamat eredményeként Európában az államalkotó (többségi) népek nemzetekké váltak. E történeti folyamat két lényegileg más jellegű nemzeti államalakulatot hozott létre. Az államnemzeti dinamikus kisebbségi elképzelésben a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmát vagy nem is említik(!), vagy – hasonlóan az etnikai csoporthoz – nem emelik ki a szociális kisebbségek típusainak sorából. A nemzetiséghez való tartozás is „plazmaszerű” állapot, azaz az államnemzeti álláspontban ennek a (nemzeti) kisebbségnek nem biztos, hogy a legfontosabb, legerősebb összetartó ereje a nyelv. A nyelvi hovatartozást felülmúlhatja más szociális réteghez, vagy akár területhez való kötődés is. (Azaz nem biztos, hogy erősebb „sorközösségi” kapocs köt össze egy Erdélyben élő falusi magyar nyugdíjast pl. egy magyar anyanyelvű, városban élő, de nagyon jól kereső ügyvéddel, mint egy szintén a falujában élő, hasonló vagyoni és szociális helyzetű románnal. A nyelvi azonosságnál fontosabbak lehetnek a nyelven, kultúrán túlmutató regionális, táji, szociális, sőt akár a nemi identitási szálak is.)

²⁶⁰ Joó R. 1984. 99; uő. 1988. 37.

„Az egyén nem csak a nemzetiségéhez, hanem más etnikai, regionális, vallási, [...] képzettségi, foglalkozási [...] csoportokhoz, kommunikációs hálókhoz is tartozik.”²⁶¹

Hiszen a nyugati típusú fejlődésnek éppen az volt az eredeti célja, hogy a feudális (születési, származási) tagoltságot megszüntesse, és hogy a nemzetnek mindenki, aki az adott állam területén él, egyenlő rangú szabad polgára legyen. Ebben a gondolkodásban az államalkotó nép mellett élő más etnikai közösségek *tagjai(!)* (tehát nem kollektívan, hanem *egyénilag*) „elvileg” nem kisebbségi státuszba jutottak (süllyedtek), hanem éppen az államalkotó nép részeivé emelkedtek.²⁶² Ha ez így van, akkor nincs értelme nemzeti kisebbségekről beszélni, tehát *értelmetlen* elkülönült csoportok *méréséről* is beszélni. És bár Európában a nemzetállamok kialakulása mellett napjainkig jelen van a nemzeti kisebbséggé válás másik útja, a határmódosítás is, a nyugati értelmezésben ezeknek a határváltozásoknak sincs jelentősége, mert az államnemzethez esetleg így csatolt „nemzetiségek” az előző elvnek megfelelően az „új” nemzet (tehát a nyelvtől függetlenül) egyenlő polgárai lesznek:

„A kisebbségek második fajtáját Nyugat-Európában a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban, sokkal inkább, mint Kelet-Európában, alapvető ismérv: a nemzeti hovatartozás tudata. *Tévedés lenne* (kiemelés: K. R.) tehát a nyelvi–kulturális azonosság alapján nemzeti kisebbségnek, vagyis valamely államalkotó nemzet más országában élő részének minősíteni a vallonokat, flandriaiakat, a svájci németeket és franciákat, valamint a korzikaiakat, elzásziakat. Ezek olyan közösségek, amelyeknek többségükben saját államokhoz kötődő, politikai nemzeti tudatuk van.”²⁶³

²⁶¹ Lewin, K. 1975. 272; Moosmüller, A. 1997. 40; Heckmann, F. 1992a. 62–64. A finomabb, mikroszintű kutatások is ezt hangsúlyozzák. – Biró A. Z. 1992. 61–71.

²⁶² Hobsbawm, E. J. 1997. 23–61; A. Gergely A. 1997. 42–49. – A francia forradalom egyik vívmánya pl. a zsidóság negatív megkülönböztetésének megszüntetése volt.

²⁶³ Joó R. 1983. 66.

KULTÚRNEMZET

Az Európa keleti felében fekvő államok kultúrnemzetté válásával párhuzamosan az adott nemzetállam területén élő többi etnikum viszont *nemzeti kisebbségi* státusba jutott („süllyedt”). A kultúrnemzeti megfogalmazásban a nemzetiség fogalmában a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás kiemelésén van a hangsúly. A kifejezés (nemzetiség) nem az *egyéni* kulturális különbségekre utaló és azokat hangsúlyozó fogalom, hanem *statikus*, „érinthetetlen”, a történelmi *kontinuitás* nyomatékával áthatott adott *állapotot* jelölő terminus.²⁶⁴ Éppen ezért a kultúrnemzeti jogalkotás szigorúan megkülönbözteti a régi és új nemzetiségeket. Az első kollektív jogok, védelem, míg a másodikat (vendégmunkások, bevándorlók) csak egyéni jogok illetik meg.²⁶⁵ A „régí” (klasszikus) nemzeti kisebbség nemzetállamokban elfogadott meghatározása a következő:

„A nemzeti kisebbségek heterogén szociális struktúrájú népcsoportok, de vagy a modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan vagy országterület-módosulás (egyesítés, elszakadás) következtében egy idegen államban élnek vagy oda jutottak, valamint az őket körülvevő környezettől eltérő nyelvvel és (általában) vallással rendelkeznek.”²⁶⁶

Ez a felfogás – hasonlóan a kultúrnemzeti etnikai csoporthoz – statikus, a *mérhetőség lehetőségét* adja. Minden más társadalmi rétegződésénél magasabb rendűként feltételezi az etnikai hovatartozást. A megfogalmazás a nyelv mentén homogenizálja, így *megszámlálhatóvá* változtatja a nemzetiségi közösséget. Tehát a nemzetiségi csoportokat – ellentétben az államnemzeti felfogással – nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamától való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett közösségeknek tételezi.²⁶⁷ És ezzel nem az egyén, hanem a származás, kultúra, nyelv alapján a kisebbség kollektív jogait szor-

²⁶⁴ Suppan, A. – Heuberger, V. 1991. 208.

²⁶⁵ Amíg meg nem szerzik a legitimitásukhoz szükséges évtizedeket.

²⁶⁶ Ez a megfogalmazás igaz Németországra is. – Heckmann, F. 1978. 765; Joó R. 1984. 99; uő. 1986. 3–9; Kraas-Schneider, F. 1989. 47; Stark, J. 1988. 41.

²⁶⁷ Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásaiból pl: Nagy Ö. 1938. 261–276; Mikó I. 1971. 681–691. – A nemzetiség kultúrnemzeti típusainak részletes bemutatását l. Kővágó L. 1977. 60–91.

galmazza, sőt a *mérhetőséget* (statisztikát) e kollektív kisebbségi jogok letéteményeseként, garanciájaként látja:

„Mi demográfusok azt valljuk, hogy a nemzetiségi politika egyik kulcskérdését a nemzetiségekről készített statisztikák jelentik. Kisebbségvédelem nincs kisebbségi statisztika nélkül.”²⁶⁸

A nemzetközi jogban a mai napig sincs egységesen definiálva a kisebbség fogalma. Vitatott az illető csoport szükséges nagysága és a szubjektív együvé tartozás érzésének meghatározhatósága. A nemzetközi kisebbségi joggal foglalkozó munkák így kénytelenek külön fejezeteket szentelni a kisebbségi jogok típusainak országonkénti bemutatásával, illetve megpróbálni saját általános meghatározást adni az etnikai és nemzeti kisebbség fogalmára. – Az etnikai, nemzeti kisebbség jogi meghatározásának hiánya nem feltétlenül a fent bemutatott nyugati, államnemzeti gondolkodásban kell keresni. A fogyatékosabb inkább azt jelzi, hogy a nemzetközi szervezetek vannak, akik garanciát vállalni a sokszor csak erővel kikényszeríthető, illetve megvédhető *kollektív* kisebbségi jogokért.²⁶⁹

A fentebb bemutatott makroszintű nemzet-koncepciókból adódó elvi (tehát nem módszertani l. alább) mérési lehetőségeket a következő táblázattal lehet nagyvonalakban összegezni:

Az etnikai és vallási hovatartozás mérésének lehetősége		
államnemzet		kultúrnemzet
dinamikus		statikus
mérhetetlen (folyamat) (konstruktivizmus)	„esetleges” mérhetőség (egy adott szempont szerint, egy adott pillanatban) (primordializmus)	határozott mérhetőség

1. táblázat

²⁶⁸ Kovácsics J. 1994. 42.

²⁶⁹ Brunner, G. 1995. 11; uő. 1992. 3–36; Takács I. 1994. 59; Girasoli, N. 1995. 124.–125; Kovács P. 1996. 36. Lásd részletesen: Salat L. 2001.

Az etnikai hovatartozás felvételezésének lehetősége

*

A CIGÁNYSÁG PÉLDÁJA

A felvételezés elvi keretei

A XIX. század második felében, a nemzetállamokban megszerveződő statisztikatudomány számára európai szinten szükségessé vált egy egységes nemzetiségi felvételezési mód kialakítása. Az egységes *makroszintű* felmérési módszer korlátait már a módszer megalkotásánál felismerték:

„A nemzetiség voltaképpen egy összetett, bonyolult, objektív és szubjektív momentumok által determinált állapot. Objektív meghatározása konkrét, külső ismertetőjelek alapján rendkívül nehéz, esetenként szinte lehetetlen. Nemzeti hovatartozást, nemzetiséget meghatározó objektív (tehát *mérhető* – K. R.) tényező lehet például a közös leszármazás, egy közös terület birtoklása, azonos vagy hasonló antropometrikus jelleg, azonos nyelv. Ezek között kétségtől a *nyelv* a nemzetiség legkifejezőbb – bár korántsem kizárólagos – objektív ismertetőjegye. Az említett objektív tényezőkhöz kívül azonban szubjektív mozzanatok is meghatározó szerepet játszhatnak – és játszanak is – a nemzeti hovatartozás, a nemzetiség meghatározásában. A nemzetiséget meghatározó tényezők tehát nem egységesek, sőt azok sok esetben egymásnak éppen ellentmondóak. [...] Természetesen a nyelv még nem kizárólagos jegye a nemzeti hovatartozásnak, csak egyik legfontosabb velejárója.²⁷⁰ A tudományos ala-

²⁷⁰ A nemzeti hovatartozás meghatározásánál éppen ezért több nemzetiségpolitikai szakember teljesen mellőzhetőnek vélte a külső objektív jegyek – így az anyanyelv – figyelembevételét, és a nemzetiség legfontosabb, sőt egyetlen kritériumának az *érzelmi egységet*, a *nemzeti öntudatot* nyilvánította. Az „érzelmi egység” azonban ugyancsak ingatag, nem állandó és megváltoztathatatlan állapot, mivel politikai, gazdasági, kulturális, államhatalmi és etnikai viszonyok átalakulásával maga is jelentős mértékben módosulhat. Tudjuk, hogy sokszor azonos nyelvet beszélő közösségek különböző nemzetekhez tartoznak – például az azonos nyelvet beszélő angolok és skótok, szerbek és horvátok – máskor pedig a nyelvi heterogenitás ellenére is kialakulhat egy közös nemzeti öntudat (például az elzászi németek és a bretonok francia nemzeti tudata, a négy

posszággal végzett népszámlálások szempontjából az érzelmi, öntudati tényezőkön alapuló adatok felvétele [...] nem bír jelentőséggel. Éppen ezért a modern statisztika-tudomány a XIX. század második felében a nemzetiség aránylag leghitelesebb – bár korántsem egyedüli – ismértvének a nyelvi hovatartozást fogadta el. Jelentős mérföldkő volt ezen a téren az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus, amely több elvi kérdés tisztázásával és a népszámlálások egyöntetűségére tett szakmai javaslataival hatékonyan elősegítette az e téren működő szakemberek munkáját. A kongresszus úgy határozott, hogy az egyes államok nemzetiségi összetételét a jövőben a lakosság *nyelvi elkülönülése* alapján kell megállapítani. Bár a kongresszus említett határozatát az egyes államok kormányai természetesen nem voltak kötelesek betartani, a nemzetközi gyakorlatban mégis alkalmazták ezt az elvet. Az európai országokban megejtett népszámlálások alkalmával ezentúl leginkább a megszámláltak anyanyelvét, társalgási nyelvét, esetenként legszívesebben beszélt nyelvét tudakolták, tehát a nyelvi hovatartozást tekintették a nemzetiségi statisztika leghitelesebb forrásának. A nemzeti hovatartozás, a nemzetiség közvetlen, bevallás útján való felvételének gyakorlati alkalmazhatóságát sok esetben maga az a körülmény is nehezíti, hogy valójában nincs is mindenkinek kikristályosodott nemzeti öntudata, azaz elhatárolt nemzetisége. [...] A politikai meggondolásoknak is fontos szerepük lehet ezen a téren, főleg az olyan országokban vagy társadalmi közegekben, amelyekben egy adott nemzetiséghez való tartozás valamilyen előnyt, illetve hátrányt jelenthet az egyén számára.”²⁷¹

Am ettől az „alapponttól” (felvételezési módszertani ajánlástól) a két nemzetállami koncepció népszámlálási gyakorlata kettévált. Negyven európai és tengerentúli ország legutóbbi népszámlálása keretében csupán 13 tett

svájci etnikum közös helvét patriotizmusa). – Nem szó szerinti idézet Popélytól: Popély Gy. 1991. 12.

²⁷¹ Popély Gy. 1991. 11–13.

fel kérdést a nyelvi/nemzeti hovatartozásra. És az ezen nyelvi/nemzeti hovatartozás kérdését feltevő Európához tartozó országok közül is a „klasszikus” nyelvi és nemzetiségi rovatot csak a Közép- és Kelet-Európában fekvő kultúrnemzetek szerepeltetik!²⁷² Mivel tehát Európa nyugati felén nincs is makroszintű nemzetiségi kérdésfeltevés, nincs is szükség (azaz nem is látták szükségét) a statisztikai felvételezési módszer esetleges (mezo- és mikroszintű) finomítására.

KULTÚRNEMZETI ETNIKAI MEZO- ÉS MIKROSZINTŰ

MÉRÉSI MÓDSZEREK

Európa középső és keleti felének statisztikusai, látva a nyelvi és nemzetiségi felvételezés (makroszintű) nehézségeit az évtizedek múlásával, igyekeztek újabb és újabb módokat kidolgozni az etnikai viszonyok árnyaltabb (de továbbra is tehát a „kultúrnemzeti álláspontba” illeszkedő) felmérésére.²⁷³ Ezeknek a módszereknek az az alapvető vonása, hogy a makroszintű etnikai felmérést (önkéntes nemzetiség/anyanyelv-bevallás) megfelelő területi mintavételen (mezoszint) elvégzett mikroszintű (minősítés) vizsgálatok árnyalják (*megbecsüljék*). Így a felvételezések a vélt valósághoz közelebb álló értéket adhatnak (azaz visszacsatoljanak a makroszinthez).

Az egyik ilyen kísérleti módszert az 1980-as magyarországi népszámlálásnál alkalmazták. A hazai etnikai statisztika művelői úgy vélték, hogy nem ad pontos képet az önkéntes nemzetiségi bevallás az országban élő nemzetiségek pontos számairól. Ezért a több évtized alatt kialakított és kísérleteknek alávetett ún. „társadalmi minősítés” módszerét alkalmazták. A módszer lényege, hogy az adott községben élőket a faluközösséget jól ismerő, idősebb lakosok, helyi értelmiségiek (pap, polgármester) az *együttélés folyamán szerzett saját tapasztalataik alapján nemzetiségileg minősítik*. Azaz helyi ismeretekre támaszkodva állapították meg az egy lakásban lakó személyek együttesének nemzetiségi hovatartozását. Három kategóriát hoztak létre: „egyértelműen nemzetiség”; „kevert, de nyelvileg nem asszimilált nemzetiség”; „kevert és nyelvileg asszimilálódott nemzetiség”.²⁷⁴

²⁷² Klinger A. 1994. 24. – A két világháború közötti nyelv és/vagy nemzetiség európai felvételezésének gyakorlatáról lásd Kovács A. 1928. 133–156.

²⁷³ Így pl. az anyanyelv és nemzetiség kettős felvételezése, vagy a beszélt nyelv külön megjelentése. Az anyanyelv és nemzetiség összeírásának problémáiról lásd Czibulka Z. 2001. 124–140.

²⁷⁴ 1990. évi népszámlálás. 1991. 9.

Az 1980-as hivatalos nemzetiségi felvétel tulajdonképpeni kísérleti előzményeként, ám az országos felmérésnél még árnyaltabban (hiszen a vizsgálatok részletes leszármazási elemzést is tartalmaztak) Hoóz István és munkatársai végezték el Baranya megye nemzetiségi statisztikai elemzését, és a kutatás eredményeit tartalmazó kötettel egy lehetséges mintát adtak a statisztikai jellegű etnikai mikrovizsgálatokhoz.²⁷⁵ A módszer lényege – és ez a metódus tehát szerepelt az 1980-as népszámlálásban is –, hogy nem egyes személyeket, hanem *családokat* (háztartásokat) minősítenek. Ennek alapján három kategóriát állítottak fel: „egyértelműen nemzetiségi kulturális igényű családok”; „nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott családok”; „nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott családok”.²⁷⁶ A kultúrnemzeti nemzetiségi népszámlálásokat, és az azokból szerkesztett etnikai térképeket amúgy kritikus szemmel figyelő Holger Fischer települési (azaz térszerkezeti mikro-) szinten, Hoóz módszeréhez és besorolási kategóriáihoz hasonlóan felvételezi dunántúli vegyes etnikumú (német–magyar) falvak etnikai megoszlását, térszerkezeti jellemvonásait.²⁷⁷ Bár az alapvető „statisztikai mankó”, az anyanyelv segítségével a kultúrnemzet „történeti nemzetiségeihez” tartozók száma így árnyaltabban (pontosabban) meghatározható, nem hagyható figyelmen kívül, hogy csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet. Azaz ezek a módszerek az egyén etnikai hovatartozását nem az egyén önbevallására, hanem a *közösségi hálóra* bízják. Az etnikai identitást kollektív mutatókkal igyekeznek értelmezni. Éppen ezért e metódusok – bár mikroszintű felvételezések – nem adnak választ arra a kérdésre, hogy mennyire lehet (szabad) objektív kategóriaként értelmezni változó egyéni (szubjektív) etnikai és vallási magatartásokat. „Az érdekelt egyén szubjektív vallomása helyére a becslést végző személy szubjektív megnyilvánulása lép. Ez utóbbi jelenti a nagy problémát.”²⁷⁸

Példaként szeretném itt, az etnikai hovatartozás kérdésénél részletesebben bemutatni a cigányság, és alább, a vallási hovatartozás megítélésénél a zsidóság komplex (vallási és etnikai) statisztikai felmérésének nehézségeit.

²⁷⁵ lásd a módszerek részletezését: Hoóz I. 1985. 19–53.

²⁷⁶ Hoóz a módszerét tankönyvébe is beemelte, hiszen a metódus alkalmas a hivatalos népszámlálási adatok árnyalására („dinamizálására”). – Hoóz I. 1986. 115–116. – Meg kell azonban jegyezni, hogy Dávid Zoltán éles kritikával fogadta Hoóz módszerét, a nemzetiségi családok külső megítélését. Szerinte nem szabad az önkéntes nemzetiségi bevallást megkérdőjelezni, és például a származást tudakolni. Ám cikke második felében, önmagának ellentmondva (!), ezt a módszert a cigányság esetében már *megengedhetőnek* tartja! – Dávid Z. 1980. 96.

²⁷⁷ Fischer, H. 1992. 147–165.

²⁷⁸ Hoóz I. 1975. 28.

Bár ezek a kérdések egyrészt egyediek, másrészt tipikusak. Egyediek, mert ezeknek a népcsoportoknak a társadalomban turneri átmeneti (liminális) tulajdonságai vannak. *Ismérvei homályosak, tagjait nagyon nehéz a társadalom által elfogadott klasszifikációs hálóban értelmezni.*²⁷⁹ Tipikusak, mert a cigányság és a zsidóság etnikai és/vagy vallási statisztikai minősítése liminális társadalmi helyzetekben (háborúk, etno- és genocídiumok vagy a kelet-európai társadalmi rendszer összeomlása után) igaz más, „jobban” körülírható kisebbségek (etnikai és felekezeti csoportok) tagjaira is.²⁸⁰

A CIGÁNYSÁG MEGHATÁROZÁSÁNAK ÉS MÉRÉSI

LEHETŐSÉGÉNEK MEGKÖZELÍTÉSEI

A cigányság meghatározása, különleges státusának értelmezése közel sem egyértelmű. A szakirodalomban már a cigányság kultúrájának felfogása, bemutatása, értelmezése is komoly gondot okoz, ám még inkább problematikus *statisztikai minősítésük*.²⁸¹ E sajátos kultúra hordozóinak „mérhető arányokká való alakítása” azonban nem kis fejtörést okoz a társadalomföldrajzot, a szociológiát és a statisztikát művelő szakembereknek. Hogyan ragadható meg, és milyen ismérvek alapján számlálható meg e népcsoport? Antropológiai jegyek szerint (ez leginkább a *külső* megítélésnél dominál, vagyis hogy kit tartanak cigánynak), vagy pedig az etnikai *önazonosság vállalása* alapján? A két eredmény ugyanis még csak meg sem közelíti egymást. Az 1980-as népszámlálásban például hatezren vallották magukat cigánynak, de becslés alapján (külső megítélés) ez a szám eléri a majd háromszázötvenezeret.²⁸² Ha a nyelv oldaláról próbáljuk meghatározni a cigányságot, akkor sem kapunk még csak megközelítőleg sem pontos számokat, hiszen elenyésző számú cigány beszél valamely cigány nyelvet. Az 1990-es népszámlálás Magyarországon csupán 142 283 cigányt számlál. Anyanyelvként a cigányt 1990-ben 48 072 fő vallotta a sajátjának.²⁸³ 2001-ben 190 046 fő mondta magát cigány nemzetiségűnek, a cigány kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőnek 129 259 fő, cigány anyanyelvűnek pedig 48 685 fő val-

²⁷⁹ Turner, V. 1997. 51–63.

²⁸⁰ A fent leírtakra csak egyetlen, jól ismert hazai példaként lásd a második világháború után a németek kitelepítését. – Tóth Á. 1993.

²⁸¹ Kocsis K. 1989a. 283–305.

²⁸² Kocsis K. – Kovács Z. 1991. 78–105.

²⁸³ 1990. évi népszámlálás... 1993.

lotta magát.²⁸⁴ Tehát a nemzetiségi és nyelvi bevallás között is ellentét feszül. Az is kérdéses, hogy a cigányságot etnikumnak vagy nemzeti kisebbségnek tekintsük-e.²⁸⁵

Hazánkban csak az 1993-as kisebbségi törvény adja meg a cigányságnak a nemzeti kisebbségi státust, és a velejáró kisebbségi önkormányzat lehatóságát.²⁸⁶ 1993-ig a jog a cigányságot csupán mint „sajátos kultúrájú etnikai csoport”-ot definiálta. Noha a cigányság jogi helyzete a kilencvenes években rendeződött, továbbra is súlyos problémát jelent, hogy kik tartoznak ebbe a népcsoportba. Szuhay Péter egy tanulmányában igen árnyaltan, több nézőpontból írja körül a „*Kit tekinthetünk cigánynak?*” kérdést: A cigányság meghatározásánál alapvetően négy szempontot szoktak érvényesíteni: 1. statisztikai, szociológiai megközelítés; 2. etnográfiai megközelítés; 3. antropológiai megközelítés; 4. etnikai önazonosság és vállalat figyelembe vétele. Szuhay az egyes pontokat részletesen tárgyalja, bemutatja az előnyeit és kritikai élel (főként éppen a statisztikainak) a hátrányait. Megfogható, „egysoros” definíciót a cigányokra ő sem ad (nem is adhat), hanem láthatólag kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a *kereteket, amelyeken belül szabadon (a vizsgálatok céljától függően) értelmezhető a cigányság.*²⁸⁷

A cigányság felmérésére, az önkéntes bevallás és a valóság között feszülő ellentét feloldására nem egy többé-kevésbé jó módszer született, amelyek alkalmazhatóságát, nehézségeit általában maguk a kifejlesztők és egyben felhasználók jelzik.²⁸⁸ Ez a kérdőmódszer már az első cigányösszeírás (1893) óta lényegében változatlan: azokat sorolják a cigány etnikum (nemzeti kisebbség) közé, akiket a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart.²⁸⁹ Az elmúlt években Ladányi János és Szelényi Iván írt kritikai élel tanulmányokat e kérdezési módszer használhatóságáról (hogy mennyire elfogadható, pontos és etikus ez a metódus a cigány népesség számának megállapítására). Ezen írás „többfordulós”, a személyeskedéstől sem mentes élénk vitát váltott ki.²⁹⁰ A disputa az előző fejezetben részletesen bemutatott etnicitás-értelmezések alapján szerveződik: Az első elméleti irányzat (Ladányi – Szelényi) az etnikai identitást úgy tekinti, hogy

²⁸⁴ Népszámlálás... 2001. 127.

²⁸⁵ Csalog Zs. 1973. 38–44.

²⁸⁶ Lásd részletesen: Samu M. 1995.

²⁸⁷ Szuhay P. – Barati A. 1993. 340–363.

²⁸⁸ Hoóz I. 1989. 100–113.

²⁸⁹ Kemény I. 1974. 63; Beszámoló a magyarországi cigányok... 1976.

²⁹⁰ A vita összefoglalását lásd Keményfi R. 1999a. 137–155.

az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek. A másik irányzat (Havas – Kemény – Kertesi) úgy véli, hogy körültekintő mintavétel alapján elvégzett kutatások az etnikai hovatarozást objektív (és *mérhető*) kategóriaként értelmezhetik (primordializmus).

Saját tapasztalataim alapján és Hoóz Istvánnal egyetértve meg kell jegyezni, hogy ebben a fajta minősítésben a közösséget jól ismerő, megkérdezett célszemélyek elsősorban *nem* az életmódot, a társadalmi magatartást, a nyelvi, kulturális vonásokat, *hanem* a rasszjegyeket hangsúlyozzák, és nem szerepelnek a cigányok között pl. olyan „magyarok”, akik maguk is „cigány életmódot” folytatnak, ám akiknél a cigányságot meghatározó antropológiai jegyek hiányoznak.²⁹¹ Ez a fajta minősítés azonban utat nyit(hat) az előítéleteknek, és a megbélyegzés lehetőségét is magában hordja.²⁹²

Ám néprajzi terepmunkáim azt mutatják, hogy a „közösségi háló” (jelen esetben) a cigányokkal szemben a mindennapokban, igen, főként negatív módon, de működik. Kis (kb. 1000 fős)²⁹³ közösségekben – nem foglalkozva azzal, hogy mennyire etikátlan, vagy etikus vélt vagy valós alapon ítélni – társadalmi jelentősége van, érvényesülési tétje van az adott közösségben annak, hogy cigány-e az illető.

(Nem teljesen pontos a párhuzam [mert az idegenek a cigánysággal szemben pontosan megszámálható], de a cigánysághoz hasonló társadalmi helye van a tradicionális [a Székelyföldön ma is] kis faluközösségekben az új betelepülőknek. Társadalmi tétje van annak, hogy ki mikor telepedett be a községbe, mert a szerint választhatják meg valamilyen közösségi szerepre [pl. lehet bíró, jegyző]. A jöttment még senki, a gyermeke csak „lesz valaki”. Az újonnan betelepült a pozitív tulajdonságai, esetleges vezetői rátermettsége ellenére sem tud saját negatív társadalmi helyzetéből kitörni. Több generáción át kell ott élnie az adott családnak, hogy „majd egyszer” a ma még jöttment valamelyik leszármazottja választható legyen.)²⁹⁴

²⁹¹ Hoóz I. 1985. 8–113.

²⁹² Szuhay P. – Barati A. 1993. 340. – A cigányság meghatározása rasszantropológiai jellegű: Csalog Zs. 1984. 37.

²⁹³ „Mint hogy a falusias településeken az emberi kapcsolatok kevésbé anonimak, mint a nagyobb városok hasonló lélekszámú körzeteiben, ezért a lakosság számától függetlenül is igaz, hogy falun viszonylag könnyen – vagy legalábbis a nagyvárosokhoz képest könnyebben – azonosítható egy, a többségi társadalom által megkülönböztetett kisebbség” – Kertesi G. – Kézdi G. 1998. 68.

²⁹⁴ Szabó L. 1993. 190–208.

A felvételezési módszer előbb felvetett etikai nehézségei ellenére a településkutatás végül mégis szimbolikus határok mentén elkülöníthetővé, így *felmérhetővé* alakítja a (jelen esetben) cigánysághoz tartozókat. Azaz a néprajzkutatónak igenis figyelembe kell vennie ezen előítéletek közösségi szerepét, hiszen az adott helyi társadalomban jelen vannak.

A gömöri *Baracán* elvégzett kutatások keretében például egyetlen személyt sem találtunk, aki magát a hivatalos népszámláláskor cigánynak vallotta. De a cigányságát a *mindennapokban* felvállaló cigány személy megkérdezése azt mutatta, hogy saját maguk számára sincsenek objektív kritériumok önmaguk etnikai meghatározására: „*Nem tudom, hogy van ez, ki a cigány. Ezt nem kell eldönteni, nem kell rajta gondolkodni, ezt mindenki tudja, aki annak született.*” A megkérdezésnél viszont ugyanő a falu lakosságának több mint 74 százalékát cigánynak minősítette annak ellenére, hogy a népszámláláskor egyetlen személy sem vallotta tehát magát cigánynak Baracán! Kontrollként felvételre került „nem” cigány személy vélekedése is (ebben a relációban tehát látjuk, hogy azonnal relatívvá válik bármilyen kísérlet is a cigányok és nem cigányok objektív elkülönítésére). A két eredmény az utolsó névig egyezően azonos! Nincs tehát különbség a cigányok saját minősítése és a „külső” felmérés szempontrendszeré között. Ugyanazok az ismérvek voltak az irányadók: rasszjegyek, családi leszármazás, „életmód”. Sőt az iskolázottság is.²⁹⁵ A nem mérhető kulturális szimbolizációra, határookra példa, hogy a cigányság elhatárolásában az „életmód”, az antropológiai jegyek mellett az iskolázottság, a valláshoz, munkához való viszony, a gyermekek száma és a házasságkötéskor betöltött életkor is szerepet játszik.

Ennek az elvnek megfelelően a cigányság statisztikai *felmérése* a cigányság kulturális hovatartozásának bizonytalansága, megkülönböztethető és vállalt, erős azonosságtudat hiányában tehát *nem* lehetséges. A cigányság az őt körülvevő népcsoport létszámában bújlik meg, tehát statisztikai szempontból „*rejtőzködő etnikumról*”²⁹⁶ van szó. Az etnikai identitásuk Biró A. Zoltán vizsgálatai alapján csak a nem cigány környezetükkel való „találkozások” során nyilvánul meg. Eltérő kultúrájú etnikumról azokban a helyzetekben (fizikai, mentális találkozások) beszélhetünk, ahol fontos az etnikai hovatartozás (pl. gazdasági téren: segélyek, családi vonalon: házasságkötés),

²⁹⁵ Baracai gyűjtés. A pontos számok: 322 lakosból 239 főt minősített cigány etnikumúnak. Pontosan ugyanennyi volt az etnikumon kívüli kikérdezéssel felmért eredmény is. A baracai minősítéseket Gecse Annabella végezte el. A fenti adatok az ő szíves közlésén alapulnak.

²⁹⁶ Vécsey Károly igen találó kifejezése. – Vécsey K. 1995. 65.

és amelyek így befolyásolják a helyzetben betöltött viselkedésmintákat.²⁹⁷ A cigányság etnikus öntudata, szimbolizációja tehát csak a „többségi társadalomhoz” való *viszonyrendszerében* és viszonyulásán keresztül értelmezhető.²⁹⁸ De ezek az ismérvek csak a terepen, a képlékeny néprajzi interjúkban, finom megfigyelésekben és nem statisztikai adatokban jelenhetnek meg.

*

Az etnicitás értelmezése és a cigányság külső (azaz kívülálló általi) besorolása kapcsán felmerülő etikai probléma miatt az 1980-as népszámláláshoz a hazai „történeti” *nemzetiségekre* alkalmazott ún. „társadalmi minősítés” módszere sem tökéletes. Bár az anyanyelv segítségével a „történeti” nemzetiségekhez tartozók száma árnyaltabban (pontosabban) meghatározható (és ezért ebben az esetben ez a felmérési mód elfogadottabb, kevésbé támadott), itt is csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet. A „történeti” nemzetiségek *mérési* lehetőségét, illetve lehetetlenségét valló két elméleti irányzat szembenállását jól példázza és összegzi a következő idézet: „Ha a szubjektív elemeket tartanánk is a nemzetiségi hovatartozás legfontosabb kritériumának, azok statisztikai számbavétel reális elemei akkor sem lehetnének, mert azok nem a tényleges helyzetet, *hanem viszonyulást* kifejező *változó, labilis* elemek. Véleményünk szerint azonban a nemzetiség nem perszonális vallomás, viszonyulás, hanem konkrét társadalmi formáció [...] Az etnikai-történelmi közösségek valamilyen formájukban *objektív* képződmények, amibe az emberek akaratuktól függetlenül születtek bele (a kiemelések – K. R.).”²⁹⁹

Az etnikai kérdések finomabb (eticitás) megközelítésében természetesen a nemzetiségi statisztikai magatartás mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap.³⁰⁰ Ám ezek a *szabadon választott* magatartási (identitás-)

²⁹⁷ Biró A. Z. 1996. 247–277. – vö. Neményi M. 2000. 45–47. – „Az etnikailag mindig heterogén »cigányság« belső etnikai határok későbbi megmerevedéséig (XIX. század második fele?) inkább szociális réteg volt, kifelé merev etnikai határokkal.” – Csalog Zs. 1973. 42.

²⁹⁸ Szuhay P. 1993. 31. Más interetnikus (román–cigány, magyar–cigány) viszonylatban esettanulmányok: Fosztó L. 1998. 93–110; Kotics J. 1998. 133–145. – A cigányság társadalmi „fügőségi relációban” határozható meg: Csalog Zs. 1984. 41.

²⁹⁹ Hoóz I. 1975. 29.

³⁰⁰ A Ladányi – Szelényi szerzőpáros a legetikusabb felmérésnek (ha már mérünk) szintén csak a nemzetiségi önbevallást tudja elfogadni.

formák az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően többször változhatnak.³⁰¹ Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Az etnicitás konstruktivista felfogásának lehetséges utolsó határköveként Brubaker teljesen elutasítja az etnikum fogalmával lefedhető, a köznapi beszédben használt „egyszavas”, leegyszerűsítő népmegnevezését is:

„Amikor a köznapi beszédben – és írásban – »szerbeket«, »horvátokat«, »észteket«, »oroszokat«, »magyarokat«, »románokat« mondunk, mintha ezek belsőleg homogén, külsőleg körülhatárolt csoportok, sőt szinte közös céllal rendelkező aktorok lennének, akkor nagyvonalúan eldologiasítjuk az etnikai és nemzeti csoportokat.”³⁰²

Brubaker tehát az etnikum fogalmának dekonstrukciójában eljut az utolsó határhoz. Megkérdőjelez minden tartósnak vélt etnikai alapú közösséget.³⁰³ Az etnicitás ilyen értelmű megközelítéséből nem következik a térbeli vetület. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat” megjeleníteni. Bár a szociológia igyekszik a társadalmi jelenségeket mérhető formába önteni, Andorka Rudolf a nemzeti kisebbségek szociológiai felmérésének nehézségeire árnyalt elemzésben hívja fel a figyelmet. Jóllehet megad általános nemzetiségi definíciókat, nyomatékosan felhívja arra is a figyelmet, hogy ezek csupán korlátozott értelmű vizsgálati keretek, hiszen egyrészt az egyén identitásválasztásának szabadságát nem lehet a „mérhetőség” alá rendelni, másrészt nincsenek általánosan elfogadott módszerek sem, amelyekkel a nemzeti hovatartozást, nemzeti érzést kutatni lehetne.³⁰⁴

³⁰¹ Bíró G. 1995. 179,190.

³⁰² Brubaker, R. 1996. 36.

³⁰³ Brubaker, R. 2001. 60–66.

³⁰⁴ Andorka R. 1997. 335–350. A nemzeti tudat vizsgálatára lásd pl. Lázár G. – Lendvay J. – Örkény A. – Szabó I. 1996.

A vallási hovatartozás felvételezésének lehetősége

*

A ZSIDÓSÁG PÉLDÁJA

Az európai nemzetszervezési folyamatban az etnikai hovatartozás mellett – jóval kisebb súllyal, de – szerepet játszanak felekezeti/vallási jelenségek is.³⁰⁵ A két nemzettípus a koncepciójának megfelelően viszont más és más jelentőséget tulajdonít a vallási és/vagy felekezeti tényezőknek.

Az államnemzeti modellben – hasonlóan az etnikai csoporthoz – *a vallási kisebbségek* a különböző szociális csoportok egyik ugyancsak *változóban, mozgásban* lévő kategóriájaként jelennek meg, hiszen nincs jelentősége az *állami lét* szempontjából a vallási hovatartozásnak sem. (Ez a megállapítás természetesen csak az általános államnemzeti kereteket adja meg. Regionális felekezeti törések alapján szerveződő, az állami létet vallási hovatartozás mentén legitimálni igyekvő mozgalmakra vannak Nyugat-Európai példák. Lásd Észak-Írország katolikus–protestáns szembenállását.) Ha tehát egyáltalán körülírják a vallási kisebbséget – hasonlóképp az etnikai és nemzeti kisebbségekhez –, akkor azt nem értelmezik a társadalom más csoportjaitól elkülönítve. Bármilyen vallási statisztikai magatartás tehát mindenki elidegeníthetetlen joga, és szabad választás eredménye a felekezeti hovatartozás is. És ez az önkéntes (szabad), *egyéni* (nem csoportos) bevallás (választás) kell, hogy legyen az egyetlen (esetlegesen) elfogadható vallási statisztikai *mérési* alap:

„(Franciaország) nem ismerheti el etnikai csoport létét. [...] Ami a vallásokat és [...] nyelveket illeti, a francia kormány úgy véli, hogy e két terület nem a közjog uralma alá tartozik, hanem az állampolgároknak elismert közszabadságjogok magánjellegű gyakorlása alá.”³⁰⁶

A kultúrnemzet keretei között – hasonlóan az etnikaihoz – a vallási hovatartozást is a történelmi kontinuitás nyomatéka hatja át. Az állam nem egy változó entitásként, hanem statikus, a kereszteléssel kapott, a felmenők ere-

³⁰⁵ A két fogalom, felekezet/vallás nem ugyanazt fedi le. A felekezet szót jobbra makroszinten és a statisztikai adatok elemzésénél alkalmazom, amíg a vallást „inkább” a mikroszintű folyamatok, jelenségek leírásánál használom.

³⁰⁶ Francia szakirodalom alapján idézi: Kovács P. 1996. 51.

dettudatával, a mindennapi tapasztalatok közös birtoklásával legitimált rendként fogja fel. Azért is fontos ezt a Nyugat és Kelet közötti értelmezési különbséget hangsúlyozni, mert a nemzetállamokban a nemzeti kisebbség fogalmának fontos dimenziója a vallási hovatartozás. A vallási hovatartozás e megközelítéséből adódó *mérhetősége* – mint a kultúrnemzeti etnikai csoport és nemzetiség esetében – erősíti magát a nemzettípus alapkoncepcióját is, hiszen a nemzet stabilitását az adott felekezethez való tartozás biztosítja, tehát az ország egységének, erejének demonstrálásakor kiemelten fontos adat a nemzeti valláshoz tartozók száma. A vallási/felekezeti hovatartozás fontosságának e kultúrnemzeti megközelítése a legutóbbi magyarországi népszámlálást is jellemezte. A hazai vallási/felekezeti összeírást az alábbiakban különböző, egymásnak egyrészt ellentmondó, másrészt egymást ki is egészítő szempontokból szeretném bemutatni. A 2001-es népszámlálási íven 52 év után ismét szerepelt tehát a vallási, hitfelekezeti hovatartozásra irányuló kérdés. A felekezeti összeírás a fentiekben leírtaknak megfelelően, a kultúrnemzeti elgondolásban azonban makro- (1.), mezo- és mikroszinten (2.), éles törésvonal mentén más és más cél eléréséhez segíthet hozzá:

1/a egyházak

Az összeírást megelőző „kampányban” mind a történeti egyházak, mind a kisebb vallási közösségek – anyagi lehetőségeiknek megfelelően – igyekeztek a vélten saját felekezetükhöz tartozókat arra biztatni, hogy annak ellenére, hogy nem kötelező válaszolni a vallásra irányuló kérdésre, vállalják a felekezeti hovatartozásukat a kérdőíveken. A különböző módon megfogalmazott felhívások az „önkéntességet” bibliai idézettel (római katolikus), egyházat segítő elkötelezettséggel (református) igyekeztek „nyomatékosítani”. A közelebbről meg nem nevezett „komoly jelentősége van annak, hogy hányan valljuk...” (református felhívás) mondattal lefedett cél igazából az egyházak tömegtámogatásának felmutatását igyekezett elérni, hiszen az összeírás eredményei az egyházak közéleti szerepvállalásának, magasabb állami támogatásnak (lásd azt az elképzelést, amely szerint az állami támogatást a népszámlálási eredmények alapján osztanák szét az egyházak között) a legitimációját adhatja.

Az egyházak mellett magának a népszámlálást elrendelő államnak is szüksége van a felekezeti hovatartozás felvételezésére. A kelet-európai rendszerváltó országok az egységes Európához való tartozást demonstrálhatják azáltal, hogy önmagukat a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozóként definiálhatják, olyan nemzetekként, amelyek a szocializmus örökségén, az ideológiai befolyásoltságon szerencsésen túljutottak.³⁰⁷

Mezo- (települési közösség) és mikroszinten (család, egyén) azonban a felekezeti hovatartozás megvallásának *helye lehet*. Egyrészt kis közösségekben³⁰⁸ társadalmi *tétje* lehet (van) a felekezeti hovatartozásnak, tehát a felekezeti hovatartozás egyházi adatai kiindulópontként szolgálhatnak az adatokat árnyaló helyi néprajzi kutatásoknak.³⁰⁹ Másrészt a felekezeti hovatartozás kérdésének *önkéntes(!)* megválaszolása a volt szocialista országokban, így Magyarországon is oldhatja a negyven éven át (a zsidóságnál 1920-óta³¹⁰) a vallásszághoz, felekezeti hovatartozáshoz kapcsolódó egyéni és csoportfélelmeket. Hiszen negatív következményektől mentesen megvallhatja bárki e kérdésen keresztül kereszteltségét, egyházát, (és ha ő úgy véli) hitét.

A felvételezés elvi keretei

A magyar vallásszociológia számára is probléma a vallásosság mérése, hiszen a mérés igényénél azonnal három komoly alapkérdésbe ütközünk:

1. Tisztázatlan a vallásosság fogalomrendszere. Makroszintű felmérésekben az első hazai hivatalos népszámlálástól (1869) kezdődően a *felkezeze*ti hovatartozásra kérdeznak rá.³¹¹ Ez az általánosan elfogadott – jó, nem jó – módszer az alsóbb (mezo- és mikro-) szintek árnyalt kutatásainál használhatatlan, hiszen nem jelzi a felekezeti hovatartozás az egyéni vallásosságot. De legalább a felekezeti hovatartozás fogalma többé-kevésbé több évszázados

³⁰⁷ A népszámlálás az állami elvárásokat visszaigazolta. Meglepő módon a lakosság majd kilencven százaléka válaszolt a kérdésre és a válaszadóknak közel nyolcvanöt százaléka vallotta magát valamilyen felekezethez tartozónak. – KSH Számlap. 2002. I. félév 2. o.

³⁰⁸ Saját néprajzi tevékenységem azt mutatja, hogy kb. 1000 fős, főként olyan vegyes etnikumú közösségekben játszhat társadalmi szerepet a felekezeti hovatartozás, amelyekben már csupán a vallás utal az egykori etnikai hovatartozásra. – Keményfi R. 1994. 75–126.

³⁰⁹ A „társadalmi tér” elvének a részletes bemutatását lásd *A cigányság meghatározásának...* című alfejezetben

³¹⁰ A numerus clausus elfogadásának éve.

³¹¹ Az első hivatalos országos népesség-összeírást 1857-ben, Erdélyben megelőzte egy felekezeti népszámlálás, amely felmérés mintaként szolgált 1869-ben. – A Magy. Kor. ... 1871. 45–71.

gyakorlati háttér alapján meghatározható, mivel a *felekezeti* alapú vallási kisebbségeket, az etnikai kisebbségeket megelőzően már 1660-ban, a Lengyelország és Svédország között létrejött nemzetközi egyezményben meghatározzák és védik.³¹² Sokkal nehezebb viszont egyetlen mondatos definícióval a vallásosság és a hit fogalmát leírni. Az utóbbi fogalom még pszichológiailag sincsen egyértelműen tisztázva.³¹³

2. Kérdés, hogy egyáltalán mit mérünk, és hogyan mérünk. A vallásosság a kérdés feltevésétől függ. Miben hiszünk? Teremtés? Isten? Milyen kritériumokat adunk meg? Pl. a teremtéshez.

3. Lehet-e – hasonlóan az etnicitás méréséhez – objektív számokba önteni a mérhetetlen vallási–kulturális dinamikát? Hogyan lehetne mérni (ezzel azonnal „időtlenne” tenni, azaz mozdulatlanul rögzíteni), és a kultúra állandó változásából kiragadni olyan jelenségeket, amelyek nagyon rövid időtávon, akár a következő órában változhatnak?

Éppen e bizonytalanságok miatt a felekezeti statisztika (makrorszint) és az empirikus valláskutatás (mezo- és mikroszint) között határozott ellentét feszül. Az ellenmondás kiküszöbölésére, azaz a vallási kérdések finomabb megközelítésére bevezették a belső (intrinsic) és külső (extrinsic) vallásosság fogalmát. Azaz a „vallásosságot” mérő eljárásokat úgy csoportosítják, hogy mit értenek e fogalom alatt. Az első lehetőség tehát (belső vallásosság), hogy teljesen szabadon értelmezzük a vallásosság fogalmát. Ennek a (mérési) eljárási módnak egyedüli elfogadható technikája az *önbesorolás*. A válasza meghatározza, hogy: 1. a megkérdezett mit ért azon, hogy vallás; 2. hogyan képzelel el, minek tartja magát; 3. milyen elvárások motiválják az önbesorolásában.³¹⁴

Valamivel egyszerűbb a felekezeti hovatartozás mérése. A keresztelest szokták alapadatként megadni, akkor is, ha valaki nem tartja a hitét, hiszen ez a szentség egyszeri (kivéve az újrakeresztelő mozgalmakat, kiségyházakat) és az egész életen át egy meghatározott egyházhoz kötötten elkísér.³¹⁵ Ám a szociológusok is érzékelik, hogy ez a mód sem szerencsés, hiszen a vallásosságot éppen a dinamikájától fosztja meg. Nem lehet egyetlen adathoz kötni a vallásosság mérését egy olyan, a görög katolikusságot is érintő térségben, ahol az elmúlt évtizedekben az újszülöttek legtöbbször valamilyen felekezethez tartozónak megkeresztelték, de mégsem tartotta a család, sem a megkeresz-

³¹² Girasoli, N. 1995. 18.

³¹³ Tomka M. 1984. 97.

³¹⁴ Tomka M. 1984. 91.

³¹⁵ Tomka M. 1984. 90. – A megkérdezettek nagy többsége a 2001-es népszámláláskor is egyszerűen a megkereszteltsége alapján adta meg a vallásfelekezeti hovatartozását. – Kónya Levente József számlalóbiztos szíves közlése alapján.

telt gyermek a hitét, sőt megkereszteltsége ellenére ateistának vallotta magát.³¹⁶ Ezért a külső (extrinsic) vallásosság árnyalt megközelítésére öt pontból álló (vallásgyakorlat, hit, viselkedés, vallási liturgia, kultuszokban való részvétel) mérési rendszert állítottak össze, felismerve azt, hogy a vallásosság élő és termelődő folyamat. Hasonlóan az etnikai közösségekhez, nem lehet úgy beszélni a vallási csoportokról sem, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének. A vallásosság mint változó entitás méréséhez tudnunk kell tehát, hogy milyen célból akarunk mérni, és pontosan meg kell határozni azokat az indikátorokat, melyek a vallásosság fogalmát árnyaltan lefedik. Az indikátorok (mutatók) változása jelezni fogja, hogy milyen vallásosságról van szó.³¹⁷

Példaként említhető a környező országokban a görög katolikusok második világháború utáni tényleges vallási és statisztikai önbevallásának eltérése. „Nem volt szerencsés” felvállalni a görög katolikus identitást a pravoszláv egyházba való beolvasztás után. Kárpátalján egy ilyen cselekedet a Szovjetunió távoli vidékein elvégzendő kényszermunkával ért fel.³¹⁸ Hasonló, máig meg nem oldott gondot okoz a zsidóság *felekezeti* (tehát jelen esetben nem „vallásossági”) és etnikai(?) felmérése.

A zsidóság meghatározásának és mérési lehetőségének megközelítései

VALLÁS – FELEKEZET – ETNIKAI KÖZÖSSÉG?

A zsidóság mibenlétének kérdése újra és újra feltűnik a közbeszédben, illetve tudományos fórumok (alapkutatások, kötetek, tanulmányok, konferenciák) meghatározó ismételt témájaként szerepel.³¹⁹ Heves indulatokat és vitát váltott ki a nyomtatott és az elektronikus sajtóban, illetve szimpóziumokon, kerekasztal-beszélgetéseken ez év (2005) októberében az a belső (tehát a zsidóságon belüli) felvetés, hogy az önkéntes vallási bevallás *mellett* a zsidóságot nemzeti kisebbségként *is* határozzák meg. A meglévő tizenhárom nemzeti és etnikai kisebbség sorába vegyék fel tehát a zsidóságot is, azzal az

³¹⁶ Tomka M. 1988. 113–118. – A kereszteltség éppen ezért legfeljebb kulturális háttérként, de semmiképpen sem a jelenlegi odatartozás indikátoraként értelmezhető: Tomka M. 1994. 338.

³¹⁷ Babbie, E. 1996. 103–106. – A vallásosság empirikus mérésének fent bemutatott nehézségeiről, a magyar társadalom mai felekezeti/vallási megoszlásáról vitakötet: Varga K. 1999; A vitához uő. 2000. 117–120.

³¹⁸ Kész Margit mátyfalvi gyűjtése alapján.

³¹⁹ Mivel ilyen irányú alapkutatásokat magam nem végeztem, a fenti írásomban csak arra vállalkoztam, hogy a szakirodalom alapján röviden bemutassam a zsidóság fogalmának különböző értelmezéseit.

indokkal, hogy ez a kiegészítés („kikerekítés”) lehetőséget nyújtson a nem vallásos, felekezeti közösségekhez nem kötődő magyar zsidóságnak, hogy zsidóságukat megélhessék.³²⁰

A zsidóság fogalmi meghatározása, az ön-, illetve a befogadó társadalom általi definiálása, és ennek megfelelően az empirikus statisztika vagy levéltári források alapján szervezett vizsgálata számos nehézségbe ütközik. Magyarországon és Közép-Európa XIX. és XX. századi történelmében során meghatározható *etnikumként* (az állampolitikai szempontok: a nemzetállam koordinátái szerint), *felekezetként* (az emancipáció eredményeként, a polgári liberalizmus prioritásához igazodva) vagy az 1930-as évek tendenciáinak ismeretében *fajként* is. De mind a három út alapvető kérdése, hogy milyen *mérési* feltételek alapján beszélünk az egyes megközelítési utakról (etnikum-etnikai közösség, felekezet, sőt faj). Mivel a zsidóság többarcú meghatározása etnikai és vallási/felekezeti ismérveket egyaránt hordoz³²¹, a vallási és az etnikai felvételezési lehetőségekből szőtt *közös háló* jöhetne szóba (elvileg) a zsidóság mibenlétének meghatározására, számarányainak felvételezésére.

A) Zsidóság, ha etnikai közösség, sőt etnikum...

Ha a zsidóság meghatározását etnikai kérdésként értelmezzük, akkor ki kell jelentenünk, hogy a zsidóság „mérési” tulajdonságai egyediek, mert a népcsoportnak a társadalomban turneri átmeneti (liminális) tulajdonságai vannak. *Ismérvei homályosak, tagjait nagyon nehéz a társadalom által elfogadott klasz-szifikációs hálóban értelmezni.*³²² Egyszavas válaszok még csak megközelítőleg sem adják vissza a zsidóság mibenlétét, számát:

„Vajda Mihály írt egy esszéjében a közép-európai zsidó fogalmáról, az etnikumként, a felekezetként vagy a fajként (illetve az ön- és a társadalom különböző csoportjai által) történő definiálásuk problémáiról, ami a vizsgált korszakok kényszereivel, politikai tendenciáival függött ösz-

³²⁰ A (főként liberális) napi sajtóban a vita nyomon követését lásd pl: Népszabadság 2005. LXIII. évf. (október 21. 3. o.), (október 22. 3. o.), (október 26. 5. o.), (november 3. 15. o.), (november 8. 4. o.), (november 5. 15. o.), (november 21. 4. o.), vagy pl. Magyar Nemzet 2006. LXIX. évf. (január 1. 2. o.)

³²¹ Természetesen a *vallásosság* és a *felekezeti hovatartozás* nem egymás szinonímája (lásd árnyaltabban később), a statisztikai szakirodalomban, kérdőíveken mégis mind a két fogalom (vallás, vallási, felekezeti hovatartozás értelemben) ugyanazzal az értelemmel szerepel, szerepelhet.

³²² Turner, V. 1997. 51–63.

sze.³²³ Lényegében ennek alapján »kellett« megkülönböztetnünk egy ún. etnikai asszimilációt (ami mindenképpen megelőzi a hagyományos értelmű [...] felekezeti asszimilációt), s aminek a meghatározása azonban gondot okozhat. Egyfelől kétségtelenül a dualizmus korszakában felgyorsuló, a polgárosodással összefüggő »nemzeti homogenizáció« összetett folyamatának keretében zajlott, aminek társadalmi, politikai, kulturális és tudati összetevői, illetve okai voltak (ahogyan a zsidóság fogalmának is megvannak a társadalmi, vallási, kulturális és mentalitástörténeti tényezői). Ugyanakkor ezen tényezők egyre erőteljesebb differenciálódása figyelhető meg a magyarországi zsidóság különböző csoportjainál, ami még nehezebbé teszi az etnikai asszimiláció folyamatának egységes rekonstruálását, és aminek ily módon az izraeliták anyanyelv váltása, valamint a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudása csak egyetlen, *kétségtelenül a legmegfoghatóbb mutatója lehet* [...] (Kiemelés tőlem – K. R.)³²⁴.

Az „etnikai szál” egy adott időszakban (nálunk a dualizmus időszaka) tehát nagyon lényeges (bár közvetett) mérési indikátorként szerepel a zsidóság számának rekonstruálására, de önmagában semmiképpen sem állja meg a helyét az asszimilációs folyamat jelző – csupán lokális, egy-egy kisebb területre igazolt – nyelvváltás adatainak „ráhúzása” a teljes zsidóságra. Sőt. Ki kell még egészítenünk az előzőekben leírtakat azzal is, hogy az említett korlátok miatt a népszámlálási adatsorok inkább csak a zsidóságban lezajlott kulturális folyamatok *tendenciáiról* adnak képet, nem pedig egzakt, teljesen lezajlott asszimiláció záróeredményei.³²⁵ Árnyalt elemzések mutatták ki, hogy a zsidóság társadalmi beilleszkedése többszölamú. A Gordon-féle asszimilációs modell jól leírja ezt a folyamatot. Sokszor csupán felületesebb *nyelvi* akkulturáció mutatható ki (a belső csoportszerkezet [pl. rokonsági rendszer: további endogámia], intézményhálózat érintetlenül hagyásával) és nem teljes beolvadás zajlott le.³²⁶ Ez a felfogás (a zsidóság mint etnikum, etnikai közösség) „kívülről” határoz meg, azaz az anyanyelvet tartja determináló jellegze-

³²³ Vajda M. 1989. 653–655.

³²⁴ Csiki T. 1999. 344.

³²⁵ Lásd az asszimiláció elméleti kérdésköréhez, típusaihoz: Gyáni G. 1993. 18–28; uő. 1997. 266–278. – továbbá (bár nem kifejezetten a zsidósághoz): Biczó G. 2004.

³²⁶ Lásd Kövér Gy. 1977. 256; uő. 1998. 140–141.

tességgnek, és úgy véli, a dualizmus évtizedeiben felgyorsuló (és felgyorsítandó) nemzeti homogenizáció sokrétű folyamatában és az asszimiláció menetében a nyelvváltásnak (zsidóság magyar anyanyelvűvé válásának) lehet meghatározó (és elégséges) szerepe.³²⁷ Az alapelvnek megfelelően a hazai népszámlálási statisztikák kimutatásaiban a zsidóság egyre nagyobb tömege jelent meg magyar anyanyelvűként (ez az önálló etnikum létjogosultságát – pl. Fényes Elek – tette feleslegessé); ugyanakkor azt is megindokolja, hogy a hatalomváltás után a csehszlovák és román népszámlálások a magyar anyanyelvű izraelitákat – a magyar etnikum számának csökkentése érdekében – külön nemzetiségként jelenítették meg, sőt Romániában rendeletileg kötelezték őket(!) a zsidó nemzetiség elfogadására (mindez természetesen a népszámlálási adatok hitelességét is megkérdőjelezi).³²⁸ Az etnikumként történő „belső”, azaz önmeghatározás pedig a politikai cionizmus programját elfogadók között lesz a századfordulón jellemző. Az utóbbi statikus felfogás, a zsidóság mint etnikum, sőt mint *nemzetiség* (lásd alább), alapjában kultúrnemzeti érdekeket tükröz. A nyugat-európai megközelítésben az *etnikai közösség/csoport* képlekeny értelmezési határokkal rendelkező fogalom, míg térségünkben ilyen értelemben a terminus *nem honosodott* meg. Amint arról már volt szó, térségünkben viszont a nyugati „etnikai csoport” fogalma nem az azonos alakú kifejezésnek, hanem inkább az *etnikum* terminusnak felel meg. Olyan objektív integrált kulturális *népközösséget* ért ez alatt, amelynek tagjait összeköti az azonos eredetű adat, a kultúrát, a történeti, illetve a mindennapi tapasztalatokat a csoporthoz tartozók közösen birtokolják, és ezeknek az alapján közös, meghatározott identitással, összetartozás–tudattal rendelkeznek (nem hangsúlyoznám a nyelvet). Az elgondolás az etnikumot *objektív* szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösségként értelmezi. Az etnikum határai tehát (valamilyen kulturális szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban *megszámlálhatók*. *Am ez az a kategória, amelybe igazából a jobban körülírható tartós történeti etnikai közösségek („nemzetiségek”) sem férnek bele, pláne nem a zsidóság.*

³²⁷ Hanák P. 1984. 357–379.

³²⁸ Csíki T. 1999. 344.

B) Zsidóság, ha nemzet, nemzetiség...

A zsidóság nemzetné válási törekvéseit, főként a huszadik század első felének tragikus történeti eseményei miatt, a második világháborúban győztes nagyhatalmak jogosnak ismerték el, így 1948-ban nemzetközi egyezményrel létrejöhett Izrael Állam. E döntés veti fel a következő kérdést: A világ zsidó diaszpórái *ezáltal* anyanemzettel rendelkező „klasszikus” nemzetiséggé (nemzeti kisebbséggé) váltak? A választ ismét két megközelítés hordozza.

1. A nyugati típusú államnemzeti alakulatok, dinamikus kisebbségi elképzelésben a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmát vagy nem is említik(!), vagy – hasonlóan az etnikai csoporthoz – nem emelik ki a szociális kisebbségek típusainak sorából. A nemzetiséghez való tartozás is „plazmaszerű” állapot, azaz az államnemzeti álláspontban ennek a (nemzeti) kisebbségnek *nem biztos, hogy a legfontosabb, legerősebb összetartó ereje a nyelv*. A nyelvi hovatartozást felülmúlhatja más szociális réteghez, vagy akár területhez való kötődés is. Hiszen a nyugati típusú fejlődésnek éppen az volt az eredeti célja, hogy a feudális (születési, származási) tagoltságot megszüntesse, és hogy a nemzetnek mindenki, aki az adott állam területén él, egyenlő rangú szabad polgára legyen. *A francia polgári nemzeti törekvésekben nagy szerepet játszott éppen a zsidóság nemzeti integrálása!* Ebben a gondolkodásban az államalkotó nép mellett élő más etnikai közösségek *tagjai(!)* (tehát nem kollektívan, hanem *egyénileg*) „elvilleg” nem kisebbségi státusba jutottak (süllyedtek), hanem éppen az államalkotó nép részeivé emelkedtek.³²⁹ És bár Európában a nemzetállamok kialakulása mellett napjainkig jelen van a nemzeti kisebbséggé válás másik útja, a határmódosítás is, a nyugati értelmezésben ezeknek a határváltozásoknak sincs jelentősége, mert az államnemzethez esetleg így csatolt „nemzetiségek” az előző elvnek megfelelően az „új” nemzet (tehát a nyelvtől függetlenül) egyenlő polgárai lesznek: „A kisebbségek második fajtáját Nyugat-Európában a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban, sokkal inkább, mint Kelet-Európában, alapvető ismérv: a nemzeti hovatartozás tudata. *Tévedés lenne* (kiemelés: K. R.) tehát a nyelvi–kulturális azonosság alapján nemzeti kisebbségnek, vagyis valamely államalkotó nemzet más országában élő részének minősíteni a vallonokat, flamandokat, a svájci németeket és franciákat, valamint a korzikaiakat, elzásziakat. Ezek olyan közösségek, amelyeknek többségükben saját államokhoz kötődő, politikai nemzeti tudatuk van.”³³⁰ Ha ez így van, akkor nincs értelme nemzeti kisebbségekről beszélni,

³²⁹ Hobsbawm, E. J. 1992. 34–37; uő. 1997. 23–61; A. Gergely A. 1997. 42–49.

³³⁰ Joó R. 1983. 66.

tehát *értelmetlen* elkülönült csoportok *méréséről* is beszélni, vagy bármilyen jelentőséget adni annak, hogy „már van” önálló zsidó állam, tehát így van ezen országon kívül élő zsidó nemzeti kisebbség is.

2. Más a helyzet az Európa keleti felében fekvő kultúrnemzetekkel. A német nemzetmodellben a nemzetállammá válással párhuzamosan az adott ország területén élő etnikai közösségek viszont *nemzeti kisebbségi* státusba jutott („süllyedt”). A kultúrnemzeti megfogalmazásban a nemzetiség körülírásában a vérközösségi gyökek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás kiemelésén van a hangsúly. A kifejezés (nemzetiség) nem az *egyéni* kulturális különbségekre utaló és azokat hangsúlyozó fogalom, hanem *statikus*, „érinthetetlen”, a történelmi *kontinuitás* nyomatékával áthatott, adott *állapotot* jelölő terminus.³³¹ *Ebben a szigorú rendben, újra és újra felmerül a „zsidóság mint nemzeti kisebbség” elképzelése, hiszen a nemzetiség statikus hármassarokpontjai alapján* (származás, nyelv, anyaország) a zsidóság is tanúsít olyan mutatókat, mint a történelmi nemzetiségek. A kérdés mindig az, hogy a zsidóság leválasztása történelmi nemzetiségként milyen cél érdekében történik. Előnyt remél ettől az államalkotó nemzet (lásd fentebb, az utódállami törekvéseket 1920 után), vagy plusz jogokat akar biztosítani a zsidóság számára?

C) Zsidóság mint faj...

Az 1930-as években belpolitikai folyamatok következményeként újjászületett (és egészen más tartalmat nyert) a zsidóság *faji* értelmezése. Ez a törvényhozásban (II. és III. zsidótörvény), illetve az 1941-es népszámlálásban is tükröződött, amely nemcsak a jiddist és a hébert szerepeltette ismét az anyanyelvek (és a zsidóságot a nemzetiségek) között, hanem a „keresztény vallású, de zsidó származású” kategóriát is, vagyis a kitért népességre is rákérdezett. E tendenciával párhuzamosan a *zsidó* és az *izraelita* fogalom is elkülönült, mivel az előbbi etnikumként, illetve a leértékelt, alacsonyabb rendű fajként való külső értelmezés sajátította ki. Ennek ellenhatásaként pedig a zsidóság egyes csoportjaiban az egykori népi-faji öntudat (pl. az üldöztetésen, a kikereszteltségen alapuló összetartozás a több ezer éves zsidó sors) elemei jelenhettek meg, ám minderről az 1941. évi népszámlálás adatai sem tájékoztatnak.³³²

³³¹ Részletesen lásd *Az etnikai csoport, etnikum, nemzetiség fogalma, mérése és térbeli megjelenítése* című fejezetben.

³³² A zsidósággal kapcsolatos törvényeket lásd Prepuk Anikó összeállításában: Gonda L. 1992. 261–329.

D) Zsidóság, ha vallás...

A negyedik eset (felekezet/vallás): A zsidóság meghatározása a 19. századi emancipáció eredményeként a közjogi felfogásban és a közhasználatban is felekezetként, illetve (1895-től bevett) vallásként válik dominánssá. Ez a meghatározás a zsidóság „tisztán” vallási tényezőivel számol csupán. (Egy 1924-ben hozott kúriai határozat indoklása: „a *zsidó* szó ennek általánosan elfogadott értelme szerint Mózes vallásának és az ezen hitfelekezetekhez tartozóknak a megjelölésére szolgál, más fogalmat nem ölel fel”.)³³³

Az öndefiníció azonban ezúttal sem feltétlen felel meg „külső” meghatározásnak. Utóbbi ugyanis nem számol a zsidó valláshoz kötődő erőteljes kulturális, életmódot meghatározó vagy identitási elemekkel, amelyek alapján a magyarországi zsidóság (az eltérő származás, a be- és megtelepedés sajátosságainak, de a polgárosodás lehetőségeinek különbözősége miatt is) egyre erőteljesebben differenciálódott, és ez elvezetett – Európában egyedülállóan – az ortodoxia által vallott „kétfелеkezeti” dominanciájához, illetve az 1869-es egyetemes gyűlést követően a különböző irányzatok szervezeti elkülönüléséig. (Ezért, továbbá az elvallástalanodás következtében a népszámlálások önbevallásra épülő felekezeti kimutatásai sem lehetnek megbízhatóak, és a valós tudati viszonyokat: a felekezeti hovatartozást – identitást – sem tükrözik.)

A 2001-es népszámlálás ismét felszínre hozta a zsidóság külső, illetve önbesorolásának kérdését. Hol szerepeljen a zsidóság? A zsidóságot külön nem szerepeltető nemzetiségek között egy alternatív válaszként, vagy az eleve nyílt kérdésként feltett *vallása, hitfelekezete* rovatban. És egyáltalán, fel lehet-e tenni ma a múlt rettenetes tapasztalatai után a kérdést, hogy ki a zsidó, és meg lehet-e ezt válaszolni? Hiszen máig meg nem oldott gondot okoz a zsidóság felekezeti és/vagy „vallásossági” felmérése. Az egész hazai zsidó népességet reprezentáló szociológiai felmérés a következő eredményeket hozta: a megkérdezettek 65%-a vallotta magát *zsidó vallásúnak*, de csak a 18%-uk tartotta a zsidóság szempontjából fontosnak vagy nagyon fontosnak önmaga számára a zsidó vallásgyakorlást. A megkérdezettek 23%-a „Magyarországon élő zsidó vagyok” meghatározás alapján definiálta önmaga hovatartozását. Ám az önmeghatározásnak számos egyéb, fontos elemei vannak, mint például a holocaust, az Izraellel való erős összetartozás érzése, a

³³³ Ujvári P. (szerk.) 1929. 979–980.

zsidó kultúra, a nyelv iránt való érdeklődés.³³⁴ A népszámláláskor (2001) a becsült adatokkal (80-100, illetve 100-120 ezer) szemben Magyarországon csupán 12 507 fő (a népesség 0,1%-a) vallotta magát izraelitának. A kérdésről tartott beszélgetés úgy látja, hogy a mai napig erősek a magyar zsidóságban a hitük/származásuk megvallásához kapcsolódó félelmek.³³⁵ A vallási magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően (pl. házasságkötés, politikai üldözés) változhatnak. Ebben a megközelítésben csak azt tudjuk tehát megállapítani, hogy *egy adott* időpontban valamilyen szempontrendszer alapján ki milyen felekezethez tartozónak/vallást gyakorlónak (jelen esetben izraelitának) vallja magát.

E) Zsidóság: „szent etnicitás”? ...

Az etnicitás alapján Észak-Amerikára és Európára megalkotott primordialista versus konstruktivista modelljei³³⁶ mellett az utóbbi évtizedekben teret nyert egy *harmadik gondolati út* is, amely az etnicitás és a vallás közötti összefüggések elemzéséből fakadt. Azok az államok léptek így a figyelem középpontjába, amelyekben a valláshoz való tartozás a nemzetiség jelölője. A vallási hovatartozás nem teológiai tartalom vagy doktrína jelzője, hanem etnikai mutató, amely a „társadalmi határokat” szabja meg: A boszniai háború a katolikus ateisták, az ortodox ateisták és a muzulmán ateisták között folyt.³³⁷ Az iszlám országokban, Európa pravoszláv, Ázsia hindu államaiban körvonalazódó *vallási nemzetben* a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos, nemzetépítő és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt államvallás. Ezekre a közösségekre, az „eticitás harmadik modelljére” Anthony D. Smith be is vezette a „szent etnicitás” (sacred ethnicity) fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan mintájára utal, amelyben nem az etnikai dimenziók a fő összekötő kapcsolatok, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális” hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és a tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak.³³⁸ *Smith a tanulmányában az egyik leg-*

³³⁴ Kovács A. 2001. 4. Magában Izraelben is a fent bemutatott összetett szempontok alapján definiálják magukat a különböző zsidó csoportok. – Schulz, M. 1993. 277–280. Lásd erről népszerű formában: van Diggele, E. 2005.

³³⁵ Részletesen lásd Szombat XIV. évf. 2002. 3. sz. 18., illetve Népszámlálás – 2001. 29.

³³⁶ Lásd Feischmidt M. 1997b. 7–28.

³³⁷ Hjärpe, B. 1993. J. 212–213.; Hobsbawm, E. J. 1997. 88–92.

³³⁸ Smith, A. D. 2000. 107–108.

*tipikusabb „szent etnicitás”-ként a zsidóság etnikai jegyeket bitorozó vallási identitását mutatja be részletesen.*³³⁹

F) Zsidóság, a változó entitás

A zsidóság mibenlétének egyik legnagyobb elméleti és gyakorlati (és egyben felmérési) nehézsége, hogy a zsidóknak nagymértékben *bizonytalan a viszonyuk* saját csoportjukhoz. Sőt a zsidóságra igen jellemző, hogy a magukat a fenti formák (vagy azoktól eltérő módok) valamelyikében zsidónak vallók általában *több csoporthoz tartozónak érzik magukat*, de ezek a csoportok az adott pillanatban (társadalmi szituációban) nem mindig azonos jellegűek. A zsidóság és a nem zsidók között nagyon sokrétű a kapcsolat. A határ (gondolkodásban, kultúrában) átléphetővé vált.³⁴⁰ Bár az asszimiláció után továbbra is vonatkozási csoport maradt mind a maga, mind a befogadó társadalom számára, és bizonyos szituációkban a zsidóság csoportspecifikusan reagál, 1945 után a zsidóság megszűnt „kemény” szociológiai mutatókkal leírható, egyértelműen elkülöníthető csoport lenni. Ennek következtében önképe a saját társadalmi helyzetéről is megváltozott: *a zsidóság nem tekinti magát merev határok által behatárolható kisebbségi helyzetű csoportnak.*³⁴¹ Éppen ezért a zsidóság etnikus és/vagy vallási, kulturális öntudata csak az egyértelmű statisztikai adatoktól teljesen távolálló, „puha” társadalmi viszonyrendszerben értelmezhető. *Teljesen máshol vannak tehát azok a zsidó identitást kifejező, bitorozó társadalmi ismérvek, folyamatok, amelyekre a népszámlálás felekezeti/vallási és etnikai/nemzeti kérdései irányulnak.* Alapvetően nem vallási, etnikai, pláne nem faji kritériumrendszerben éli meg a hazai zsidóság saját zsidóságát. Éppen ezért a voltaképpen mérési eredmények alapján elméletet alkotó szociológia (és persze a statisztika) a zsidóság felvételezésére többmutatós rendszert alkotott (és alkot). (Bár természetesen körültekintő megközelítést követel a megfelelő felmérési sarokpontok kiválasztása.³⁴²) Láthatjuk és láttathatjuk a zsidóságot mint rítusközösséget³⁴³, mint elsődlegesen gazdasági „erőcsoportot”³⁴⁴ vagy mint származási sorközösséget, szociális kapcsolati hálózatot.³⁴⁵ A zsidó identitást tehát tulajdonképpen „puzzle”-ként értelmezhetjük. Egyes darabjai egy-egy személy életben itt

³³⁹ Smith, A. D. 2000. 107., 109–110.

³⁴⁰ Lewin, K. 1975. 272–274.

³⁴¹ Kovács A. 1988. 605; Gyurgyák J. 2001. 598.

³⁴² A finom elemzéseket lásd Kovács A. (szerk.) 2002. Lásd még Mars, L. 2003. 35–48.

³⁴³ Papp R. 2000. 6; uő. 2004.

³⁴⁴ Csíki T. 1999.

³⁴⁵ Kovács A. (szerk.). 2002.

kapcsolódnak, ott nem. Hol teljesebb, hol töredékesebb az ábra. A személyes sorsban hol (akár) a római katolikusokkal vannak valakinek csatlakozásai, a „kirakós” másik oldalának patentjai viszont teljesen máshová ágyazódnak be, mondjuk a Talmudba. Ám mégis kirajzolódik egyfajta személyes zsidósággép, hogy „ez vagyok én”, „ez az én zsidóságom”. E mikroszintű önképet azonban mindig is kiegészítette, kiegészíti (és alakítja!) egy a felsőbb (mezo- és makro-) szintek belső (zsidó) és külső (nem zsidó) környezet általi – az egyes pontokban fentebb bemutatott merevebb (gyakran mesterséges) – kategorizálás.³⁴⁶

*

A zsidóság példája jól tükrözi azt az alapelvet, hogy a vallási statisztikai magatartás mindenkinek saját elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene, hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap, mivel ez az egyetlen út, amely *érvényes* adatokat eredményez. Jóllehet bizonyos helyzetekben nem tudjuk megkerülni a minősítést, de azt szem előtt kell mindig tartanunk, hogy az így nyert eredmények nem abszolútak, hanem csupán más célok megvalósításához esetleges, igen korlátozott érvényességű segédadatok. Maga a hazai népszámlálási megfogalmazás is jelzi, hogy a kérdések nem a vallás gyakorlására, hanem csak a felekezethez tartozásra irányultak/irányulhattak. A magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően (pl. házasságkötés, politikai üldözés) változhatnak. Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat” megjeleníteni. Ebben a megközelítésben csak azt tudjuk megállapítani, hogy *egy adott* időpontban, valamilyen szempontrendszer alapján ki milyen felekezethez tartozónak vallja magát. A néprajz részéről tehát az előbbieken bemutatott fő kifogás fogalmazódik meg a statisztikával szemben.

³⁴⁶ A mezoszint a közösségteremtő folyamatok helye. A kis és közepes közösségek (pl. vállalatok) a szinterek. A makroszint pedig az állam politikai megnyilvánulásainak, ideológiai elképzeléseinek hatását elemzi. Így értem tehát a belső (zsidó) környezet felsőbb identitási-szerkezeteit is, pl. Izrael önmagáról alkotott képét. Az elméletet részletesen lásd Barth, F. 1996.

A „térszerkesztés” elvi keretei

A) AZ ETNICITÁS ÉS A VALLÁSOSság MÉRT ADATINAK ÉRVÉNYESSÉGI KÖRE

Ám ha a kérdést megfordítjuk, azt látjuk, hogy a mérés a néprajzi adatok egyediségét *tompíthatja*. A néprajz ugyanis főként a „*sajátosan ott tipikusra*” irányítja a figyelmét, és nem helyez hangsúlyt a vizsgált népességben általánosan előforduló jelenségekre. A mérés ezeket a különbségeket kiegyenlítheti, azaz a továbbra is fontos, terepen végzett egyedi megfigyeléseket a tudatos mintavétel segítségével általánosíthatja. Az egzakt felmérés egyrészt megmutatja nekünk a vizsgált jelenségnek a populáció egészében előforduló *gyakoriságát*, tehát elkerülhetjük, hogy ha a terepen valamilyen ritkaságot fedezünk fel akaratlanul(!), azt tipikusnak véljük.³⁴⁷ Másrészt a statisztika segíti az empirikus tudományt abban, hogy a kultúra (jelen esetben etnikai és vallási változások) egyedi jelenségein keresztül nyomon követhető folyamatos dinamikájában megragadja az *állandóságot*, azaz mennyire mozdul a *teljes* populáció a változások irányába.

A vallásosság felmérésének fentebb bemutatott nehézsége mellett a vallásszociológia felhívja arra is a figyelmet, hogy a felekezeti hovatartozás mérése mégis mutathatja a nagyobb közösségekben végbemenő vallási kultúrának, a vallási intézményhálózatnak és formalizált vallási elemeinek a fejlődését. Sőt ezek figyelembe nem vétele, azaz csak a belső vallásosság fontosságának hangsúlyozása is hamis statisztikai képet közvetíthet egy közösség (akár ország) vallási/felekezeti állapotáról.³⁴⁸

A statisztika tehát abban segít, segíthet az empirikus kultúrakutatásnak, hogy

- az etnikai és vallási/felekezeti kérdésekre irányuló terepgyűjtések (a kutatás) szubjektivitását tompítsa;
- a megfelelő mintavételi eljárással és így az adatok objektívizálásával, mérhetővé tételével a kvalifikáció után közelítsen a kvantifikációhoz, azaz a

³⁴⁷ Neißer, H. 1970. 120–121.

³⁴⁸ Tomka M. 1984. 102. Az 1992-es reprezentatív felekezetstatisztika kapcsán Tomka továbbra is árnyaltan mutatja be a vallásosság és a felekezeti hovatartozás közötti ellentmondásokat. – Tomka M. 1994. 329–343.

minőségi folyamatokat mennyiségi mutatókkal írja le, jellemezze (A vallásosság főbb dimenziói közül például a vallásgyakorlás néprajzi módszerekkel jól hozzáférhető.³⁴⁹ Az így feltárt vallási kulturális folyamatok azonban mérhető adatokra nem bonthatók le. Ám az előbb bemutatott kvantifikációs igény miatt a mezo- és mikroszintű felekezeti/vallási jelenségek „valamilyen” adatolására az utóbbi évtizedben több mérési és megközelítési módszer született.);

- általános értelmezési lehetőséget adjon az egyedi jelenségeknek;
- a statisztikai felmérés segíthet kutatási problémák megragadásában, azaz a magasabb szintű összefüggések láttatásával lendületet adhat a további kutatásokhoz;
- a módszereivel ki tudja küszöbölni az adatközlő egyedi információinak téves, az egész közösségre való általánosítását;
- az adatok alapján – társadalomtudományokra nem jellemző módon – bár óvatosan, de előrejelzést is adjon, és a közösségben végbemenő kulturális *tendenciákról* mérhető információkat közöljön.³⁵⁰

B) „ETNICITÁS” ÉS A VALLÁSSÁG DIMENZIÓJA

KÖZÖTTI MÉRHETŐSÉGI KÜLÖNBSÉGEK

Az etnikai és a vallási identitás fent bemutatott hasonlósága és találkozási pontjai mellett azonban a két dimenzió közötti két fontos és lényegi különbséget nem lehet elhanyagolni: *a vallásnak egyrészt nyelveken, nemzeteken, etnicitáson túlmutató egyetemes integráló, másrészt a nemzeti hovatartozás különbségeit konzerváló szerepe is van.* A vallási tényezők az etnikai különbségek elmosódásának irányában hathatnak.³⁵¹ És mint azt a fenti, nemzetállami elemzésben bemutattam, az azonos vallási hovatartozás integrálni képes nyelvileg nem egyező népeket is. A már említett vallási nemzet legtipikusabban a Közel-Keleten írható le, amely térségben „az identitásról szóló diskurzust elsődlegesen és egyre erősödő mértékben a vallás s nem az etnicitás nyelvén fogalmazták meg.”³⁵² De a délszláv övezetben is a vallási tagoltság nagyobb a nyelvínél, emellett jelentősebb a szerepe a nemzeti önmeghatározásban.

³⁴⁹ Bartha E. 1990. 200.

³⁵⁰ A statisztikáról szóló pontok Neißer, H. 1970. 105–123. és Schweizer, T. 1978. 155–180. nyomán, de gondolataik árnyalásával készültek.

³⁵¹ Részleteket lásd Bartha E. 1984. 97–101. – A vallás e tulajdonsága („stabilitása”) miatt a nyelvi statisztika ellenőrzésére is használhatók a felekezeti adatok: Kovács A. 1929. 89.

³⁵² Barth, F. 1996. 21.

Ugyanakkor a vallás konzervatívabb az etnikai identitásnál. A felekezeti hovatartozás hosszú időszakra megőrizheti az egykori etnikai hovatartozást.³⁵³ (A vallás etnikumok közötti integráló szerepére utal a katolikus román papok példája, akik etnikai identitását nem a nyelv, hanem a vallás adja. Ők nem románok, hanem katolikusok.³⁵⁴) Ezt a megállapítást az etnicitás és a vallásosság összefüggése kapcsán úgy lehetne árnyalni, hogy a vallásosság – főként etnikai kisebbségek esetében – *fékezheti* az etnicitás dinamikáját. Bár a fentiekben az etnicitást és a vallásosságot is változóban, mozgásban lévő entitásként mutattam be, a vallási hovatartozás változása hosszabb folyamat. Az ország- vagy nyelvváltást a legkevésbé követi felekezeti kiszakadás. Ezt a jelenséget általában *mérési alapként* szokták értelmezni, mellyel egy ország egykori nemzeti, etnikai kisebbségeinek számarányaira lehet következtetni. Magyarországon éppen a görög katolikusok számából az asszimilálódott ruszinság megközelítőlegesen „valamikori” arányaira következtethetünk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vallás megerősíti az etnikai eredetet, amely származás elmélyítheti a közösség egyediségének érzését.³⁵⁵ Egyes házasságokban például a felekezeti statisztikai kontrollálja az etnikait. A vallás a szórványközösségekben (Erdély) a nemzeti identitás első számú bázisa.³⁵⁶

Ugyanakkor a vallásosság és az etnikai közötti kapcsolat nem megbont-hatatlan. Csoportközi házasság, társadalmi osztály változása, családi feszültségek, életmódváltás, világi akkulturáció befolyásolják a viszonyt. Azaz sok esetben a vallási identitás túllépheti az etnikai identitás szabta kereteket. Némely esetben egy etnikai csoporton belüli vallási különbségek emelik a vallási tényező befolyását. Sőt az egyéni választás is lazíthatja az etnikai kötődés és a vallási identitás kapcsolatát, tehát a mérhetőségnél (pl. a fenti „ruszin egyenlő görög katolikus” esetében) ezeket a jelenségeket is figyelembe kell venni, mert ismételten a mérés érvényességét befolyásolja, illetve kérdőjelezi meg.³⁵⁷ Az oltszakadáti közösség elemzése azt mutatja, hogy a két világháború között feloldódott a lokális vallási endogámia. Felekezeti tekintet nélkül evangélikus magyarok más falubeli reformátusokkal, unitáriusokkal és római katolikusokkal házasodtak. A lényeg csak annyi volt, hogy a faluba betelepülők

³⁵³ Bartha E. 1984. 100; uő. 1987a. 194–217; uő. 1987b. 238–247.

³⁵⁴ Zalatnay I. 1991. 4.

³⁵⁵ Smith, A. D. 2000. 107.

³⁵⁶ Tóth P. P. 1999.

³⁵⁷ Yinger, M. 1994. 255–272. Lásd még az Acta Ethnographica Hungarica tematikus számát (1997. 1-2); Ethnicity – Religion – Nationhood

magyarok legyenek, azaz az etnikai zártságot más falvakból hozottakkal pótolták.³⁵⁸

A vallási hovatartozás hosszabb távú változását csak a külső (extrinsic) vallásosság fogalmára (tehát a felekezeti hovatartozásra) értem, a belső (intrinsic) vallásosság bármilyen pszichikai, mentális esemény (pl. egyéni tragédia) hatására *hirtelen* megváltozhat. Az „etnicitás” és a vallásosság között az is különbség, hogy a vallásgyakorlás nem mindenkor, „folyamatos népszavazás”, mint a nemzeti hovatartozás (Renan). Le lehet úgy is élni az életet, hogy valaki nem hívő, semmilyen vallást sem gyakorol, és felekezeten kívül marad. De (valamilyen) nyelvet mindenképpen használnia kell (és ezzel az etnikai viszonyrendszerben – akarva-akaratlanul – résztvevővé válik)!

C) AZ „ETNICITÁS” ÉS A VALLÁSOSság LEHETSÉGES, MÉRT ADATOKON ALAPULÓ TÉRVETÜLETE

A nemzetiség fentebb bemutatott heckmanni definíciója a nemzeti kisebbségnek nem csupán a viszonyrendszerére, társadalmi struktúrájára utal, hanem a közép- és kelet-európai nemzetállamok számára fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemeket is magában foglal. Egyrészt a nemzetiség, az etnikai csoport nagysága a kultúrnemzeti meghatározásaiból adódóan *mérhető*, tehát *térben leképezhető*³⁵⁹, másrészt a heckmanni leírás az etnikai határokat a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként jeleníti meg és ennek következményeként az államhatárok mozgását és burkoltan e határok megváltozásának lehetőségét is tartalmazza.

A szálakra, azaz különböző összetevőkre szétbontott etnikai és/vagy vallási dinamika fent bemutatott nehézkes mérésének eredményeit szinte lehetetlen térképen ábrázolni. Éppen ezért a vallásosság térképi megjelenítésénél az „egyszerűbb” utat, a felekezeti összeírásokból nyert adatokat alkalmazzák, ezért ezek csupán makroszintű *felekezeti* (és nem „vallásossági”) térképek. De az is igaz, hogy a felekezeti térképek a stabilabb felekezeti adatok segítségével a vallásgyakorlás időbeli (több időpontban felvett adatok össze-

³⁵⁸ Pozsony F. 2000. 187. – Azonban a második világháború után fokozatosan feloldódott a nemzetiségi endogámia is.

³⁵⁹ Az etnikai és vallási térszerkezeti kutatásoknak természetesen olyan definíciókra van szükségük, melyek térbeli vetülettel, megjeleníthetőséggel rendelkeznek. – Kloss, H. 1969. 63–65; Kraas-Schneider, F. 1989. 51–52; Klemenčič, V. 1978. 7; Kocsis K. 1998. 285–288. Bár a földrajzi jellegű etnikai kutatásokban is megjelent az etnikai csoportok, nemzetiségek finomabb (társadalomtudományi), képlékenyebb megközelítésének az igénye. – Kraas-Schneider, F. 1992. 177–190; Aubert A. 1995. 221–250.

hasonlításával) trendjét (állandóságát, változását) és a vallásgyakorlat rögzült formáinak földrajzi elterjedését meg tudják jeleníteni.³⁶⁰

A vallás fent vázolt két szerepe (etnikai integráló vagy etnikai konserváló) között tehát lehetséges az átmenet. Az adott vizsgálati szint kutatási keretei, lehetőségei döntenek el, hogy mely mozgás érvényesül. A nemzetállami makroszinten azt mondhatjuk, hogy bármilyen tendencia megállapításához nagy mintavételi merítésen alapuló állami adatokra és az adatbázis viszonylagos stabilitására van szükség, ám csupán nagyobb léptékű térszerkezetek vizsgálatát teszik ezek az adatok lehetővé.

³⁶⁰ Tomka M. 1984. 96.

Térképek mint színes térképzetek

Az etnikai térképek szerkesztésének virágkorában, a huszadik század első felében a nemzetiségi térképek egyik legfőbb törekvése az volt, hogy bemutassák a nemzetiségek, etnikumok közötti határt, kevert határsávot. A vita két alapkérdése az volt, hogy egyrészt milyen módszerrel veszik fel a nemzetiségi adatokat³⁶¹, másrészt a felvételezés következtében kirajzolódó kevert sávokban található települések milyen arányszámtól kezdve minősülnek egyes etnikumúnak, illetve tisztán csak az egyik vagy a másik nemzetiséghez tartozónak. Ezek a valójában statisztikai problémák még élesebben vetődnek fel települési szinten, hiszen az eredmények egy harmadik kérdéssel szembesítenek minket: a „száraz”, az adott település nemzetiségi összetételéről szóló adatsorok ugyanis nem feltétlenül tükrözik a helybeli kultúra tényleges alakját. Éppen ezért igyekeztek a térképszerkesztők minél plasztikusabb ábrázolási módszerekkel minél több adatot megjeleníteni. Sok tanulmány, kötet született az egyes etnikai térképek szerkesztési módozatainak bemutatásáról. Azok előnyeiről, hátrányairól (főként a népsűrűség megjelenítésének nehézségeiről).³⁶² Az etnikai földrajz története viszont azt is tükrözi, hogy ennek a tudományágnak az eredményei még akkor is kiforgathatók, politikai célra felhasználhatók, ha a legnagyobb tudományos pontossággal és elfogulatlansággal készülnek, hiszen Közép-Európa népeinek nemzetállami, területi szempontú törekvései nem voltak és nincsenek ma sem tekintettel etnikai szempontokra. *Nincsenek semleges etnikai térképek.*³⁶³ Nem véletlen, hogy a rendszerváltás első éveiben, Közép-Európa ismételt nemzeti ébredésének időszakában budapesti, nagyvárosi utcai aluljárókban fillérekért meg lehetett vásárolni nem csak „Nagy-Magyarország”, hanem Teleki „Carte rouge”-ának (lásd alább) és egyéb, a magyarság mai határokon túlnyúló települési területét mu-

³⁶¹ A modern statisztikatudomány a XIX. század második felében a nemzetiség aránylag leghitelesebb – bár korántsem egyedüli – ismervének a nyelvi hovatartozást fogadta el. Jelenetős mérőföldkö volt ezen a téren az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus, amely több elvi kérdés tisztázásával és a népszámlálások egyöntetűségére tett szakmai javaslataival hatékonyan elősegítette az e téren működő szakemberek munkáját. A kongresszus úgy határozott, hogy az egyes államok nemzetiségi összetételét a jövőben a lakosság *nyelvi elkülönülése* alapján kell megállapítani.

³⁶² Lásd például: Cholnoky J. 1906. 230–231; Teleki P. 1937. 60–70; Sebők L. 1994. 85–91; Kocsis K. 1989b. 10–12; uő. 1996. 167–180; Klinghammer I. 1998. 217–222; Stegena L. 1998. 35–36.

³⁶³ Általában is a térképek politika általi meghatározottságáról: Farinelli, F. 1999. 38–45.

tató térképek rosszminőségű lenyomatait. Teleki Pál maga is elismeri, hogy hiába a legprecízebb tudományosság, egyszerűen nem készülhet Európa középső felében mindenki által elfogadott, „politikailag semleges” nemzetiségi térkép, hiszen éppen az etnikai és államhatárok egymásnak meg nem felelése okozza a térség népei között feszülő alapvető ellentéteket. Bár csak burkoltan, de Teleki maga is utal rá, hogy a magyar térképészetnek is „sajátos célból” (azaz politikai okok miatt – K. R.) az első világháborút lezáró béketárgyalásokra igenis kellett etnikai térképet készítenie olyan ábrázolási móddal, amely a magyarság számát, sűrűségét, elhelyezkedését a legpontosabban és egyben a legplasztikusabban, a *leglátványosabban* ábrázolja.³⁶⁴ A magyar kartográfiai gyakorlatban az előbb említett „leglátványosabb” jelző olyan optikai és pszichológiai hatásokat jelent, amelyekről külön értekezések nem szólnak, hanem az etnikai térképezés tudománytörténete által legitimált hallgatólagos megállapodás részeit képzik, nevezetesen, a térképek ábrázolási jelrendszere és színei. A különböző diagrammok, ábrázolási módozatok (kör, gömb, kocka, oszlop) a nem szakember térképolvasót tévútra vihetik a nagyságrendek megítélésében. De a színek is olyan irracionális, emóciós hatásokkal bírnak, amelyek más képet, összbenyomást keltenek az egyes etnikumok területi nagyságáról, „területbirtokló erejéről”.³⁶⁵

Az etnikai térképek színpreferenciája

Mivel mind az etnikai, mind a felekezeti térképek elsősorban színesben készülnek (a fekete-fehér megoldásokat általában az elkészítendő mű megjelentetésének magas költségi kényszere vagy az adott periodika nem közöl színes ábrákat), ezeknek a térképeknek elemi „tartozéka”, kifejezőeszköze a színskála. A színek ugyanúgy alapvetően hozzátartoznak a kartográfia etnikai és vallási irányaihoz, mint például a méretarány (vagy az aránymérték).

A színt három tudományág (fizika, fiziológia, pszichológia) szemszögéből határozhatjuk meg. Az etnikai és a felekezeti kartográfia szempontjából a pszichológiai definíciónak van jelentősége, nevezetesen, hogy a szín az agyban létrejövő tudattartalom: azaz színérzet.³⁶⁶ A pszichológiát elsősorban az érdekli, hogy miként hatnak pszichénkre, szellemünkre a színek.³⁶⁷ A min-

³⁶⁴ Teleki P. 1934. 30–50.

³⁶⁵ Fischer, H. 1995b. 11.

³⁶⁶ Nemcsics A. 1977. 7.

³⁶⁷ Itten, J. 2000. 15.

dennapi szóhasználat barnájának, pirosának, sárgájának színnevei tulajdonképpen színérzeteket jelölnek.

Színpreferencia vagy *színkedveltség* fogalma egyértelműen a pszichológia tudománykörébe tartozik. A színpreferencia-vizsgálatok arra irányulnak, hogy megállapítsák az egyének, kis közösségek, sőt nemzetek színkedveltségi sorrendjét. A felmérési módszerekkel annak az ítéletnek a hátterére kíváncsiak, amelyek alapján a színeket az egyén vagy a közösség tetszés szerinti sorrendbe állítja. Az így létrejött szín-sorrendskálát pszichometriai rendezettségnek nevezzük. A például élet- és történelmi kortól, nemtől, nemzeti, illetve felekezeti hovatartozástól, hangulattól, tértől, helyzettől függő színkedveltségi vizsgálatok a legkülönbözőbb eredményeket hozták a világ pontjain. Nem lehet általános „színrokonszenv”-sorrendről beszélni.

A *színdinamika* pedig egy olyan építészeti tudományágat jelöl, amely igyekszik a színek pszichofizikai tulajdonságait a *tudatos* alkalmazással a térkialakító szándék szolgálatába állítani. Bár a színdinamika elsősorban a háromdimenziós tér formálására vonatkozik, a síkbeli, kétdimenziós etnikai térképezésnél is szerepet játszanak a színdinamika gondolkörébe tartozó megfontolások.

Johannes Itten megfogalmazásában a konstruktív színelmélet a közvetlen szemléletből adódó színhatások alaptörvényeit foglalja magában.³⁶⁸ Itten a művészeti szintanba a „kályhától” indulva: az első rendbeli (sárga, vörös, kék) színekből felépülő alapvető színkör megszerkesztésével vezeti be olvasóit. A színkör egyes tartományai között színhatásbeli eltérés, azaz *kontraszt* létezik. A hét elemi (magábanvaló, fény-árnyék, hideg-meleg, komplementer-, szimultán-, minőségi, mennyiségi) színkontraszt is a tizenkét osztatú színkör segítségével pontosan értelmezhető. Az alapvető szintan alapján a kartográfus meg tudja határozni, hogy a szín hol legyen feszült, hol keltsen figyelmet, hol koncentrálja a térképolvasó figyelmét, és például hol csökkentse a térképre irányuló érdeklődését.³⁶⁹ A színkörön van egy tartomány, amelyet az előző szempontoknak megfelelően a leginkább alkalmas a mondanivaló lényegi kiemelésére, és ezért e színt (színeket) előszeretettel használja az etnikai térképezés is:

Ez a szín – a színekp hosszúhullámú sávjaként (700 nm) jelenik meg és asszociációs, pszichoszomatikus hatása (élettani paraméterekre, személyiségre, képességekre), illetve kulturális/történelmi szimbolikus tartalma miatt az

³⁶⁸ Itten, J. 2000. 31.

³⁶⁹ Nemcsics A. 1977. 158.

emberi társadalmakban alapvető szerepet játszik – *a vörös*, illetve a vörös és narancs tartománya között elhelyezkedő (645 nm hullámhosszú) *piros*.

Ez az a két kulcsszín tehát, amelyek mentén szerkesztették és szerkesztik az etnikai térképeket is. Ez az a két szín, amelyek sajátosságaik miatt a nemzetiségi kartográfia színpreferenciájában a központi helyet foglalják el. Olyan meghatározó a vörös (illetve a piros) centrális helye a térképeken, hogy a többi szín alkalmazására csak nagyon halványan határozható meg valamiféle (szinte erőltetett) szabály (például a románok „mindig” „sárgák” – ami nem igaz!). Éppen ezért a többi szín alkalmazása, a kísérő színek tulajdonságainak (például hideg-meleg) térképszerkesztői kihasználása nem önmagukban, hanem a vöröshöz (és a piroshoz) viszonyítva indokolható csak meg, azaz e színtartomány *automatikusán rendezi* az összes többi szín, színárnyalat felhasználási lehetőségét is. Úgy vélem tehát, hogy elég a vörös tulajdonságait mint rendezőelvet bemutatni, a többi szín (és szintulajdonság) alkalmazása már egy-egy nemzetiségi térkép példáján keresztül pontosabban értelmezhető.

A vörös szín a legrégebb négy színünk közül az egyik (úgynevezett ősszín). Tiszta, telt, meleg, sötét tónusú és alap- vagy főszín. Egyben földszín is, tehát nem mesterségesen kell előállítani, hanem természetes pigment. A nagy tömegben előforduló vas-oxidból és változó arányban agyagból tevődik össze, így hát a vörös elterjedését az is segítette, hogy olcsón, nagy mennyiségben állítható elő. Ugyanez az ásványi eredet tette lehetővé az ókorban a római közvetítéssel Kínában felfedezett cinóberből nyert piros alapanyag nagymennyiségű (hatalmas falfelületeken: freskók) használatát is. De az emberiség alapvető és elsődleges találkozása a vörössel a saját, illetve az őt körülvevő állatvilág biológiai felépítéséből, a *vér* színéből adódott. A vért a kedvező tulajdonságai (jól tapad, sűrű, plasztikus, mindig elérhető) az emberiség első festékévé emelték.

Azonban a vörös és a piros elterjedését nem elsősorban olcsósága, természetes eredete (hiszen ilyen a kék is), hanem e szín *pszichoszomatikus* hatása segítette. Azért tölthette be a vörös az emberiség ősidejétől fogva a kultúrában a színek közül a fő szerepet, mert egyrészt a már említett vér színeként alapvetően összefonódott az élettel, az élet fenntartásával, másrészt, *ezáltal* olyan e szín élettani hatása, amely elsősorban az emberi cselekvést, aktivitást ösztönzi. Részletes kísérletek eredménye szól a vörösmek az emberi hőérzetben, térérzetben betöltött szerepéről, a növekedésserkentő (növényi csírázás) erejéről, az anyagcserére gyakorolt gyorsító hatásáról. A vérnyomás, a testhőmérséklet, a hangulat (közérzet), az idegrendszer állapotát befolyásoló hatalmáról, illetve az időérzet, a munkavégzés, gondolkodás, szexuális/hor-

monális szint változását, a testtartást befolyásoló, illetve az asszociációs képességekben betöltött általános *serkentő* erejéről.³⁷⁰

E hatásai által tehát a vörös kifejező ereje (színöröm, színasszociáció, színszimbólum) a *leguralkodóbb*, legdinamikusabb minden szín között.

Ha visszatekintünk a történelmi korokra és a művészeti stílusokra, akkor azt láthatjuk, hogy a színeket elsősorban szimbolikus értéként, a különböző társadalmi rétegek jelzésére, a mitologikus és a vallási eszmék jelképes jelölésére használták.

A vörös színnek az ókortól kezdve szimbolikus ereje van. Egyiptom: baljós, gonosz indulat, de a vörös színtartomány közkedvelt ábrázolási színvilág volt. A görög világban elsődlegesen a szangvinikus, temperamentumos alkat (Hipokratesz meghatározása) jelölésére, a mozgás, a dinamizmus szimbólumaként szerepelt. Mind a görög, mind a római korban, a színpreferencia sorrendjében a vörös állt az első helyen. A középkor keresztény gondolkodásában a színek már egyértelmű szellemi szimbolikus tartalmat kaptak. A liturgiában a vörös, Krisztus áldozati vérének keresztül az újjászületés, a létezés szimbólumává, a legfontosabb színné vált. A reneszánsz humanizmusa után, amely a vörös mellé emeli a kéket is, a vörös uralkodó helyzetét a barokk ismételten helyreállította. A felvilágosodás korában a színeket a racionalizmus megfosztja egyértelmű vallásos szimbolikus tartalmától. A színek is „elvilágiasodnak”. Egyrészt felsorakoznak az építészetben, díszítőművészetben a telt, a tiszta színek mellé a semleges, a tört és a pasztellszínek. A huszadik században a színek fokozatosan továbbvesztik elsődleges szimbolikus erejüket és a mindennapi színhasználatot már nem a hosszú évszázadok alatt formálódott szimbolikus hatóerő, hanem más, praktikus megfontolások vezérlik. De ez nem jelenti azt, hogy a letűnt korok színszimbólum-rendszerei, színasszociációi a mai emberben ne éljenek. A tudományos eredmények igazolják, hogy az itt tárgyalt vörös szín is megőrizte több ezer éves, a többi szín közötti tulajdonképpeni elsődleges kedveltségi szintjét, szimbolikus tartalmát, amelyet az etnikai kartográfia is eredményesen kihasznál.³⁷¹

A vörös szín „komoly”, „méltóságos”, „súlyos”, kiemel, „erőszakos”, ellenállhatatlanul sugárzó erejét a többi színnel elnyomni nem lehet.³⁷²

Az előző bekezdésekben elmondottak mellett a vörös (és a piros) szín a különböző kultúrákban betöltött szimbolikus szerepének fő jellegzetességeiről mind a néprajztudományban, mind a művelődéstörténetben, művészet-

³⁷⁰ A vörös (és a piros) szín szerepét a részletes vizsgálatok eredményeként lásd Nemcsics A. 1990. 131–171.

³⁷¹ Nemcsics A. 1977. 129–142.

³⁷² Goethe, J. W. 1983. 69.

történetben szimbólumtárak, jelképtárak, lexikonok értekeznek. A vörös színről leírtakat úgy lehet összegezni, hogy az emberiség kultúrájában e szín dominanciáját, szimbolikus kifejező hatalmát az optikai-érzéki valóság adja, és a pszichikai-erkölcsi erőből nyerte.³⁷³

Az etnikai térképek szerkesztői a vöröset (és a pirosat) elvileg „nemzetsemleges” színként azon etnikumok színjeleként alkalmazhatnák, amelyek nemzeti színeiben szerepel a vörös (piros). Térségünkben például a románok, a szlovákok, a horvátok, az osztrákok területi kiterjedésének jelzésére. Jóllehet a színhasználat szempontjából készültek „semleges” térképek, de ezek a mappák az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott *államnemzeti* koncepció elfogadásához közeli évtizedekben, az első hivatalos anyanyelvi összeírás adatai alapján készültek. Elmondhatjuk, hogy az 1880-as népszámlálási adatok alapján hazánk első pontos, felületi ábrázolást alkalmazó, Réthey Ferencz által szerkesztett *A Magyar Sz. Korona Országainak Ethnographiai Térképe* – 188. (1:1 152 000) címet viselő, az anyanyelv területi megoszlását feltűntető mappa a színhasználatnál nem egy-egy nemzet (elsősorban a magyarság) kiemelésére, „dominánssá” tételére (hiszen a magyarság halvány rózsaszín, barackvirágszínnel jelölt), hanem az ország különböző anyanyelvi térségeinek minél plasztikusabb ábrázolására törekedett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a színpreferenciában még nem léptek előtérbe kultúrnemzeti elgondolások.³⁷⁴

Ám a vörös fent bemutatott tulajdonságaiból adódó összhatását kihasználva e színt a későbbiekben, főként a két világháború között, illetve a trianoni döntést megelőző években két fő cél elérése érdekében alkalmazták:

1. A leggyakrabban és a legnagyobb számban olyan etnikai térképekkel találkozunk, amelyekben a saját etnikai terület kiterjedését szeretnék minél plasztikusabban, kiugró, dinamikus erővel megjeleníteni. A számos példa közül klasszikus térképként csak a Teleki Pál által szerkesztett térképet említem, amely az etnikai térképezés komoly problémáját, a népsűrűség kérdését is igyekszik megoldani. *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* – 1920 (1:1 000 000) (lásd részletesen alább). Ugyanez a törekvés vezérelte a szomszédos népek térképszerkesztőit is. Varsik térképén ezért szerepelnek piros színnel jelölve a szlovákok.³⁷⁵

³⁷³ Itten, J. 2000. 16; Goethe, J. W. 1983. 65.

³⁷⁴ Hozzájárult e színskála alkalmazásához a térkép rajzolója Kogutowicz Manó is, aki csehországi lengyelként elsődlegesen a szaktudományt és nem magyar politikai megfontolásokat preferált a térkép elkészítésekor. – Fodor F. 1952–1953–54.

³⁷⁵ Varsik, B. 1940.

2. A másik, ritkábban alkalmazott módszer, amikor a vörös szín a saját etnikai területet „veszélyeztető”, „fenyegető”, a „betolakodó” nemzetiséget jelöli. Ezek a térképek általában etnikai határszakaszok vitatott hovatartozású településeinek részletes mikrovizsgálatára, nagy méretarányal készültek. Plasztikus példa a Teleki által szerkesztett szlovák-magyar etnikai határt bemutató térkép. *Nationalitätenverhältnisse des ungarisch-slowakische Grenzraumes und der benachbarten Gebiete* – 1942. Ezen a térképen a szlovák etnikai terület kapta a vörös, a magyar a zöld színt.

Mint e részfejezet elején említettem, az etnikai térképek a színek vöröse mellett, egyéb színeinek alkalmazását csupán a vörös *viszonyában* értelmezhetjük. Az elsősorban politikai megfontolások hatására készült térképek a központba helyezett vörössel tehát a „saját – idegen” területet jelölték, de e szín alkalmazásával az egész térképnek azonnal határozott karaktert adtak. A vörös jellegzetességeihez olyan színtani hatások kapcsolhatók, amelyek szerkesztési alkalmazásával a szomszédos népek dominanciájának látható ereje módosítható. A színérzet három irányban változhat: a színezetben, a telítettségben és a világosságban. Az etnikai térképek ábrázolási készlete mind a három változatot alkalmazza. Szerepet kapnak a színek közötti különbségek is. Színek közötti különbségről akkor beszélhetünk, ha két összehasonlítandó színhatás között szembeszökő különbségek állapíthatók meg. A színek közötti különbség az az alapelve, hogy az érzékszerveink csupán az összehasonlítás révén képesek érzékelni a jelenségeket. A színek közötti különbség tehát nem más, mint a színérzetek egymáshoz való viszonya. Színek között mindig a két szín mellett a színhatás közötti különbséget értjük. Az etnikai térképeken általában a színek között (magában való, fény-árnyék, hideg-meleg, komplexitás, szimultán, minőségi, mennyiségi) egyes típusainak *együttes* alkalmazását figyelhetjük meg annak függvényében, hogy az adott térkép elsődlegesen milyen céllal készült:

Magában való színek közötti különbség

Ennek a típusnak a működési elve arra épül, hogy az egymás mellett szereplő színek milyen távolságában vannak a három alap- (vörös, sárga, kék) színtől. A legnagyobb különbség e három szín között van. Ez az a kombináció, amely a leginkább megfelel a „semleges”, *nem* politikai, hanem elsősorban etnikai térszerkezeti *alapkutatások* színjelrendszerének. Ez az a színhármas, amely a leginkább semlegesíteni képes a vörös dominanciáját. És éppen ezért ez az a színhármas, amelyet a *század első felében készült etnikai térképek igyekeztek minél inkább elkerülni*. A vörös, a sárga és a kék erősebb karakterű-

ek, mint a narancs, a zöld és a kék. A célnak megfelelően a nem egyenrangú kontraszthatású színek egymás melletti alkalmazásának segítségével csökkenthetjük az egyik, illetve a másik „nemzetiség” területi súlyát. Lásd például a román (narancs), szlovák (olajzöld) nemzetiségek a magyarhoz (piros) viszonyított gyengébb kontrasztját a Rónai András szerkesztette Közép-Európa nemzetiségi térképén.³⁷⁶

A huszadik század végén feléledő etnikai tértudomány jóllehet igyekszik a saját nemzetiség vörös színű megtartása mellett a magában való színkontraszt segítségével minél plasztikusabban, pontosabban és (kutatói semleges-séggel) érzékeltetni az egyes etnikumok területi elhelyezkedését. Ezzel a színhatással készült például Kocsis Károly szerkesztésében a kilencvenes években a Felvidék, a Kárpátalja és Erdély etnikai térképe.³⁷⁷ Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy az adott etnikai térkép elkészítéséhez adott pénzügyi támogatást nyújtó (általában kisebbségi politikai háttérű) szervezetek ma is meghatározzák a térkép főbb színpreferenciáit. Így például a magyarság állandósult, domináns piros színét.³⁷⁸

Komplementer színkontraszt

Ám a magában való színkontrasztot az etnikai területek egyenlőtlen kiterjedése eleve elcsúsztatja az egyik vagy a másik szín arányának a javára. Így ezek a térképek – annak ellenére, hogy az alapszíneket alkalmazzák – *mennyiségi kontraszt* hatásával is rendelkeznek. A század politikai döntéseinek alátámasztásához a vörössel középpontba helyezett, saját néppel szomszédos nemzetiségek területi kiterjedése is „előnyösen” csökkenthető a megfelelő szín alkalmazásával. Ebben az esetben például a jóllehet kisebb kiterjedésű meleg telt vöröset szembe lehet állítani az igaz ugyan, hogy nagyobb kiterjedésű, de hideg, világos színekkel (*hideg-meleg kontraszt*). Lásd például a romániaságot világoszöld színnel: Cholnoky Jenő *Magyarország néprajzi térképe* – 1906, 1:900 000). A Cholnoky által is használt zöld színt előszeretettel alkalmazza a piros mellé az etnikai térképezés:

Ha két festék pigmentális keverékéből semleges szürkésfekete jön létre, a két színt komplementer-színnek nevezzük.³⁷⁹ A komplementer-színek a színkörön átlósan egymással szemben helyezkednek el. Ilyen komplementer-

³⁷⁶ Rónai A. (szerk.) 1993. 101.

³⁷⁷ Erdély etnikai térképe – 1992 (1997); Szlovákia mai területének etnikai térképe – 1991 (2000) 1:400 000; Kárpátalja mai területének etnikai térképe – 1999 (2001) 1:266 000

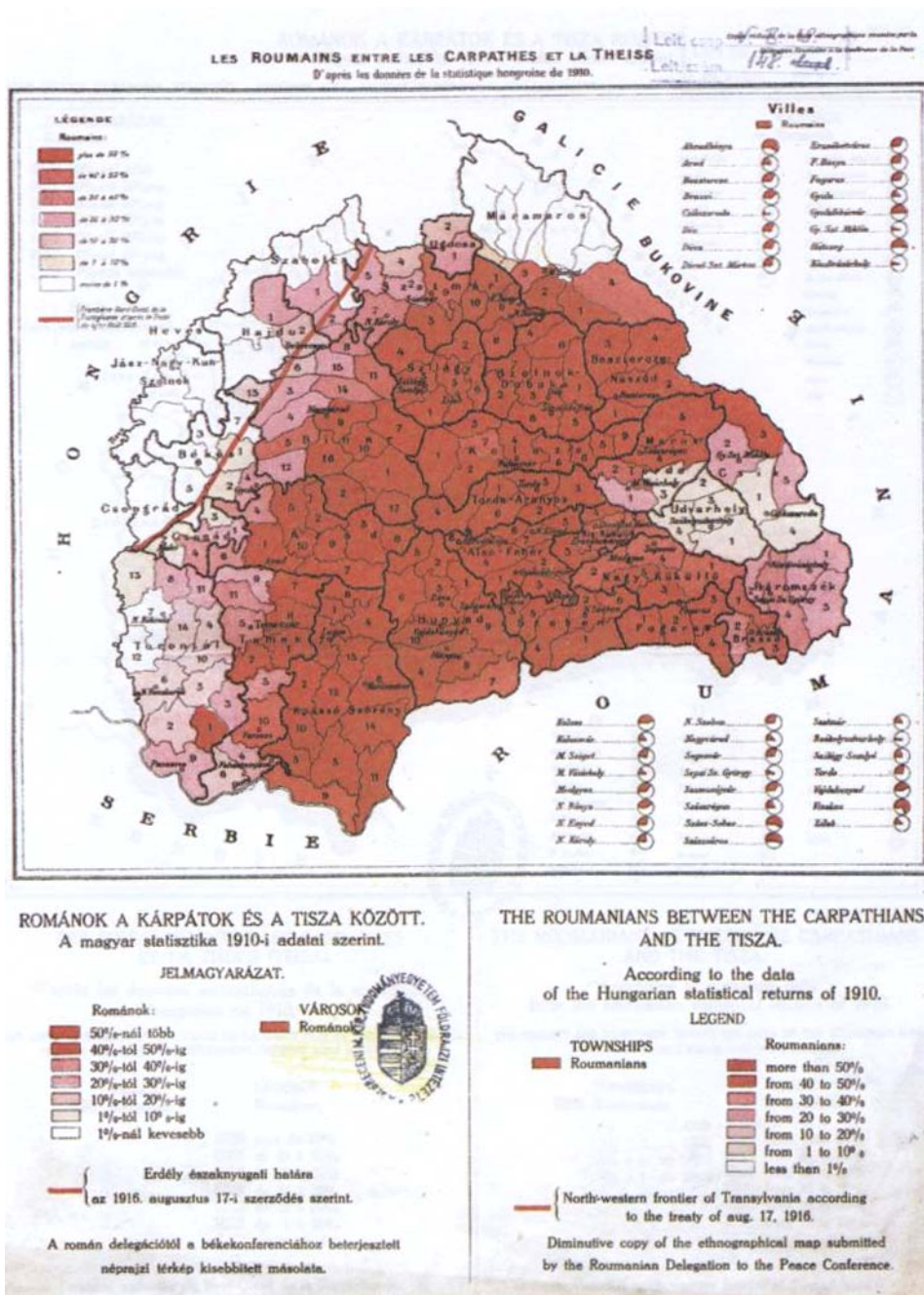
³⁷⁸ Kocsis Károly szíves szóbeli közlése.

³⁷⁹ Itten, J. 2000. 50.

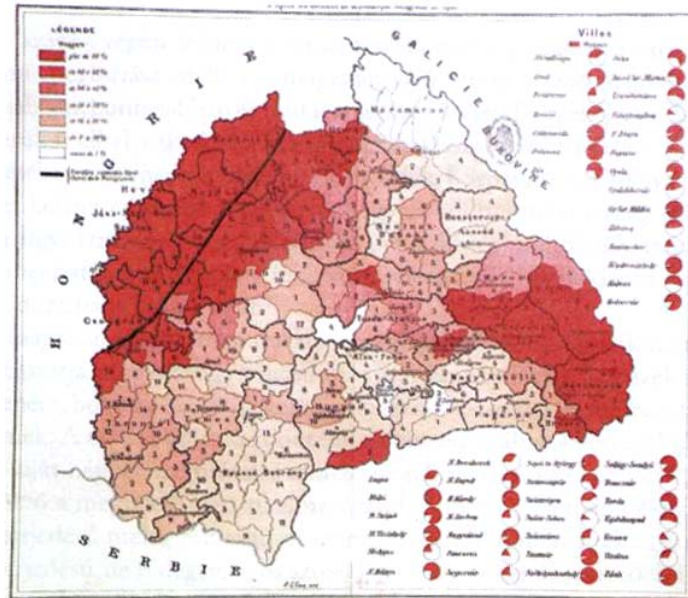
színpárt alkot a vörös a zölddel. A két szélső pólus közötti keveréksávok a zöld és a vörös fokozatos elegyéből jönnek létre (középen az egyensúlyi helyzet szürkésfeketéje [a]). Ha viszont a vöröset és a zölDET egymás mellett azonos kiterjedésben (és azonos világítóerővel) alkalmazzuk, akkor szemünk a két színt egyensúlyban látja (b). *Azonban az említett vörös–zöld harmónia-alapszabályok megbontása nagy hatóerejű ábrázolóeszközt eredményez az etnikai kartográfiában.*

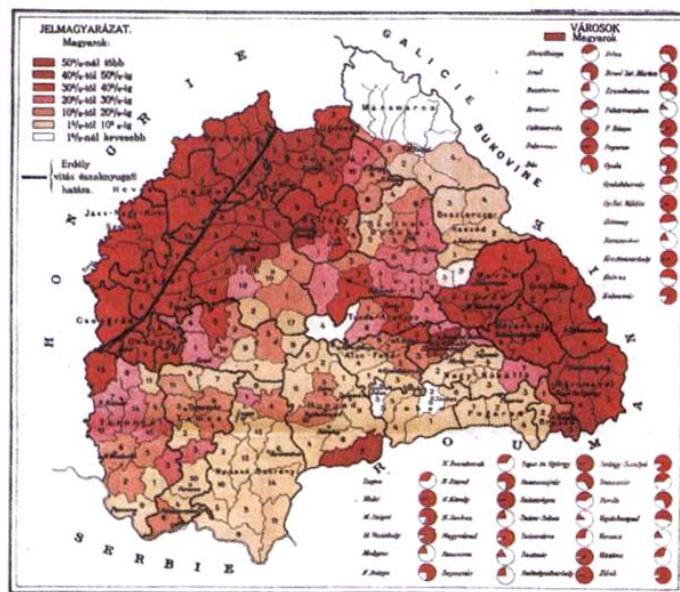
9. ábra. Johannes Itten színeköre.
In: Itten, J. 2000. 33.

10. ábra a) Les Roumains entre les Carpathes et la Theiss

10. ábra c) La population non – Roumaine entre les Carpathes et la Theiss (Tisza)

10. ábra d) les Magyars entre les Carpathes et la Theiss (Tisza)

A zöld és piros ilyen komplementer-színek. A már említett Teleki-féle szlovák-magyar térkép vöröse és zöldje egyforma fényerejű, de a mennyiségi kontraszt, a vörös tömegének nagysága mégis kiemeli az „előretörő”, a saját nemzeti területet veszélyeztető szlovákságot. De a másik eset is igaz: ha a zöld nagyobb mennyiségben (nagyobb felületen) van jelen a vöröshöz képest, akkor a vörösnek izgató, világító erőt kölcsönöz. Az etnikai térképeken ezért szokták például a románságot zölddel jelölni, mert a magyar (vörös) szórványok azonnal szemet szúrnak: „A kisebbségbe szorult szín, amely mondhatni bajba kerül, védekezik s aránylag erősebben világít, mint olyankor, ha harmonikus mennyiségben van jelen.”³⁸⁰

De el lehet „jelentékteleníteni” egy-egy nemzet területi erejét *fény-árnyék kontraszt*tal is. A szürke tónusfokozatoknak megfelelő világossági értékben a központi („saját”) vörös mellé a leghalványabb rózsaszínt helyezzük (Lásd például a románok jelzése: halványrózsaszín, szinte lakatlan területként: Jakabffy Imre: *Közép-Európa nemzetiségi térképe* – 1942, 1:1 000 000)

A fény-árnyék kontraszt „ügyes” alkalmazásával az etnikai kevertség fokát lehet a megfelelő érdekek felé vizuálisan módosítani. Az egyik Erdély etnikai helyzetét bemutató térkép, amelyet a román tárgyalófél az 1919/20-as béketárgyalásokra vitt a tudatos statisztikai torzításai mellett éppen ezen ábrázolási mód miatt váltott ki magyar részről felháborodást és a térkép teljes elutasítását:

„A román delegáció viszont »a Kárpátok és a Tisza közötti olháságot« feltűntető térképet mutatta be a béke-delegáció előtt. Ez a térkép az oláh nemzetiségű lakosság megoszlását *a vörös színezés fokozatos mélyítésével jelöli* (kiemelés tőlem – K. R.). 0–50%-ig a fokozatok 10-os különbséget mutatnak ki [...] Itt a mérték megáll és az 50-100%-ig terjedő sűrűséget egyforma színezéssel jelöli. Így 51 százalék oláh lakosság is 100 százalékosnak tűnik fel. Ezt a térképet is közlöm – természetesen kicsinyítve. (10/a. ábra) Közöltem továbbá azt a térképet, melyet az említett térképre ugyanazon léptéken válaszul mutatott be a magyar delegáció s amely hasonló módszerrel készült, a magyar és a nem-oláh lakosság feltűntetésére. Az eredmény meglepő volt. (10/c., d. ábra) Minthogy az 1910-es magyar statisztikára hivatkozó oláh térkép bizonyos területeken önkénye-

³⁸⁰ Itten, J. 2000. 62.

sen felemelte az oláh lakosság százalékát, még egy térképet csatoltunk. (10/b. ábra)”³⁸¹

Bár az etnikai térképek a különböző kontraszthatásokat együttesen alkalmazzák, különösen érdekes a színekkeltség szempontjából Teleki Pál népsűrűségi térképet elemezni. A minőségi és mennyiségi fény-árnyék kontraszt együttes hatását és e hatóerők eredőjeként a vörös átütő energiáját figyelhetjük meg e térképen. Nem véletlen, hogy Teleki Pál már említett népsűrűségi térképét nem hivatalos néven „Carte rouge”-ként is nevezik, annyira szembeszökő a piros dominanciája. *A térkép éppen azzal éri el a legnagyobb hatását, ami nem is az elsődleges célja.* Jelesül azzal, hogy Teleki tudományos precizitással csak azokat a területeket festi pirosra („magyarra”), ahol ezt a népsűrűség megköveteli, a lakatlan térségek vékonyabb-vastagabb fehér keretébe ágyazza a magyar etnikai területet, és ez elősegíti, hogy az alapjában sík lapról a hatalmas vörös tömb szinte *térben felénk előrelépjen.* Bár a vörös fehér alapon kisebbnek hat, mint sötét (fekete) alapon, a vörös nagyméretű tömör tömbjét a vékony fehér keret kiemeli. A mennyiségi „legyőzi” a minőségi kontrasztot (11. ábra).

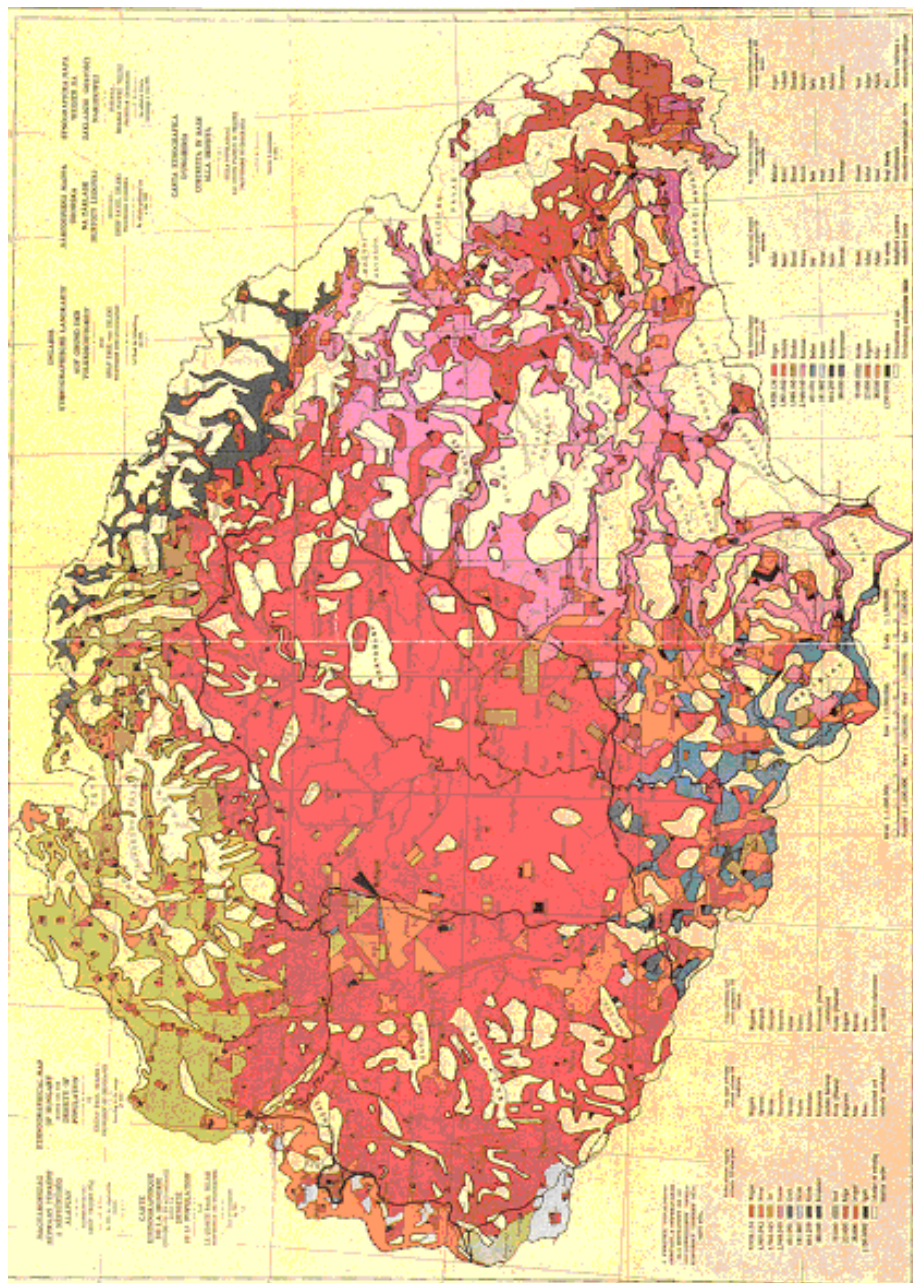
De maga a szerkesztési mód is segíti a vörös további dominanciáját, hiszen az etnikai terület darabossá, négyszögletessé, négyzetessé vált:

„A négyzetnek a vörös felel meg. [...] A vörös szín súlyossága, átlátszatlan volta a négyzet statikus és súlyos formájával rokon.”³⁸²

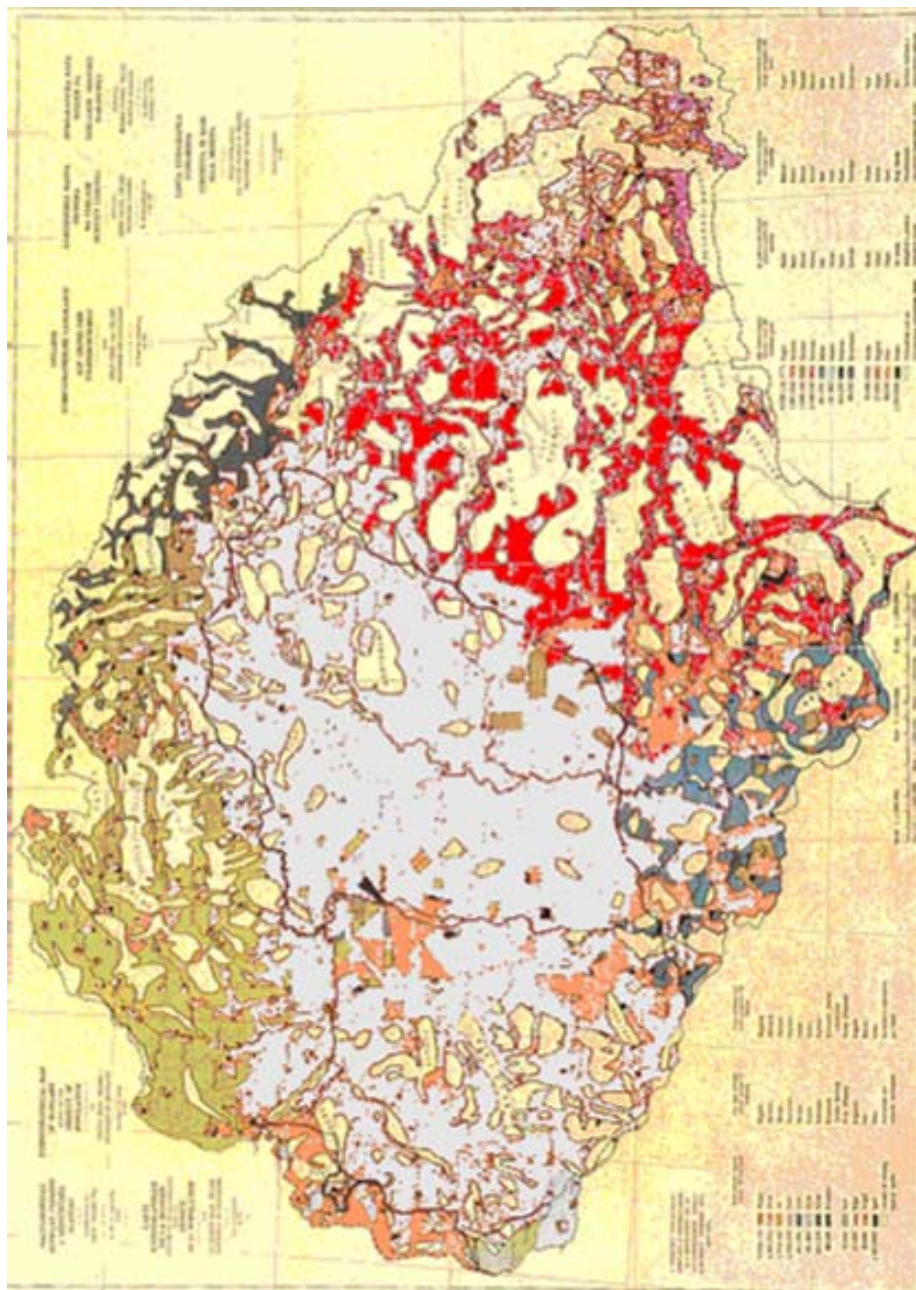
Ugyanez az ábrázolási mód Jakabffy már említett térképnek a szerkesztési módja. A határozott vörös kockák még jobban kiemelik a magyarság szórványterületeit. (A színes települési térképek négyzet, téglalap alakú vörössel jelölt házhelyei [„a magyarok”] is kiemelkednek.)

³⁸¹ Teleki P. 1937. 68–70.

³⁸² Itten, J. 2000. 75; Nemcsics A. 1977. 157–158.

11. ábra. Teleki Pál (1920): Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján („Carte Rouge”)

12. ábra. „Carte gris” Teleki; „Carte rouge” (1920) nyomán

A vörös jellegzetességeihez tehát olyan szintani hatások kapcsolhatók, amelyekkel a nemzetiségi kartográfiában a *szomszédos népek dominanciájának* látható ereje módosítható. A huszadik század harmadik és negyedik évtizedében a Teleki Pál és Rónai András mellett nemzetiségi térképeket szerkesztő Jakabffy Imre (1915–) a vele készült interjúban a jelen tanulmány szerzőjének elmondta, hogy a vöröst elsősorban az előbb említett módon, azaz a saját nemzetiség „területfoglaló” erejének demonstrálására használták:

K. R. – „Nem volt Teleki Pál, Rónai András és Ön között valamilyen megállapodás, hogy a térképeken melyik nemzetiséget milyen színnel jelölik, vagy csak annyi volt a közös alap, hogy a magyaroké a vörös? A saját nemzetiséget ki kell tehát emelni.”

J. I. – „*A vörös vonzó szín. A piros szín nagyobbít. Akkor már legyen meg a mi egyetlen érvényünk, és elgondolásunk, hogy a pirosat kisajátítjuk magunknak. Mert akárki készít egy néprajzi térképet, akkor a saját nemzetiségének adja a pirosat. Ha szlovák, akkor a szlovákok a pirosak. [...] A piros, hogy úgy mondjam, a szomszédokat bosszantó szín. [...] A piros (látszólagos etnikai egyensúlyi helyzetet is – betoldás tőlem – K. R.) robbant. Ezért mindig piros a magyar.*”³⁸³

Jakabffy Imre továbbá kitért arra is, hogy „nagy közmegegyezés” a közép-európai térképszerkesztők között csak a vörös alkalmazásában volt, és a tendenciát tekintve elsődlegesen a „saját területet” jelölték vele. A térképek színpreferenciáihoz célirányos szintant nem tanultak. A saját etnikumot jelölő vörös melletti többi szín, amelyekkel a térkép nem saját területeit festették, jobbra csak jelzőértékkel bírt, és e festékek semmiképpen sem egymáshoz, csak a központi vöröshöz viszonyítva értelmezhetők. Azaz leggyakrabban és a legnagyobb számban olyan etnikai térképekkel találkozunk, amelyeken a vörössel a saját etnikai terület kiterjedését szeretnék minél plasztikusabban, kiugró, dinamikus erővel megjeleníteni.

Johannes Itten művészeti szintana a színek harmóniája alatt a színek erőegyensúlyát érti. Ez a harmóniai a már említett komplementer-színek keveredéséből előálló *szürkében* testesül meg. A semleges szürke tökéletes egyensúlyi állapotot hoz létre a szemben. Éppen ennek a tulajdonságának köszönhetően a szürke azonos világosságú színekbe helyezve a látószervben

³⁸³ Az interjú 2004. december 27-én készült.

az adott szín komplementereként hat, tehát *harmonikussá* egészíti ki az adott színt. Teleki „Carte rouge” térképén a központi vöröset (magyarság) csak a példa kedvéért szürkére cserélve (a vöröset megkapták a román területek) egészen más benyomást kapunk a Kárpát-medence etnikai rajzáról („Carte gris”). A szürke előbb említett tulajdonságai miatt „beleszürkül” a környező színekbe, azaz semleges képként nem hordoz önálló jelentéstartamot, hanem csak elválasztja a többi színt egymástól: a „magyarok” semleges zónaként a színek között egyensúlyt teremtve szabdalja fel a Kárpát-medence szélén karakterisztikusan megjelenő „nemzetiségi színekört” (12. ábra).

Természetesen ez nem más, mint csupán a színekkel való „játék”, hiszen a piros elhagyásával, más színek alkalmazásával is ki lehet emelni egy-egy etnikai területet, vagy fokozni az adott térség képi/térképi dominanciáját. Amint azt fentebb Teleki Pál nyomán már idéztem, a legpontosabban megszerkesztett földrajzi alap kutatásokhoz tartozó etnikai térképeket is ki lehet használni politikai célokra. Közép-Európa nemzeteinek közös története egészen napjaink konfliktusaival bezárólag azt mutatja, hogy a nemzetállam keretei között, ha létezik is mondjuk „semleges ábrázolás szín”, nem *létezik politikailag semleges* etnikai térkép. A kultúrnemzeti törekvések közép-európai kuszaságában a térség pusztá népszámlálási adatokon nyugvó etnikai térszerkezeti bemutatása már *magában politikai állásfoglalás*, hiszen az Európa ezen részét képező (kultúrnemzeti) államok számára a legplasztikusabban azonnal jelzi, hogy az államalkotó népek legfőbb nemzetállami törekvései nem sikeresek, nevezetesen, hogy *az államhatárok még csak megközelítőleg sem esnek egybe az etnikai határokkal*.

A színpreferenciáról fentebb leírtak természetesen nem jellemzik az összes etnikai térképet. A színhatás tudatos pszichológiai alkalmazása elsősorban a politikai indíttatású térképeken figyelhető meg. Az alap kutatások igyekeztek a színeket csak pusztá ábrázolási eszközként használni és olyan ábrázolási metódusokat kidolgozni, amelyek minél inkább az egyes nemzetiségekhez tartozók számát is vissza tudják adni³⁸⁴, hiszen meg kell említeni, hogy a színhatás elsősorban a *felületi* ábrázolási módszerrel készült, illetve a népsűrűségi térképeken jut szerephez. Más módszerrel (pl. kördiagram) készült térképeken a színek nem jelennek meg akkora erővel, hogy képesek legyenek a térképolvasóra átütő befolyásoló erővel hatni.

Természetesen vannak olyan esetek is, amikor a nagyobb terület (pl. Közép-Európa) részletes ábrázolása miatt több nemzetiséget kell jelölni valamilyen színnel, mint ahány alap- vagy komplementer-szín van. Ilyen ese-

³⁸⁴ Kocsis K. 1996. 171.

tekben a legkülönbözőbb árnyalatokat kell „bevetni” a nemzetiségek ábrázolásnál. Bár ezekben az esetekben is a térkép szerkesztője dönti el a nemzeti-ségi színdominanciát, összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy *az etnikai térképek színkedveltségéről és a vörös szerepéről fentebb leírtak nem törvényt, merev szabályt, hanem az általánosan érvényesülő tendenciát fogalmazznak meg.* Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térképek a centrális vöröse (illetve pirosa) mellett, egyéb színeinek alkalmazását csupán a vörös (illetve piros) *viszonyában* értelmezhetjük. E szín alkalmazásával az egész térképnek azonnal határozott karaktert adtak, hiszen *számos etnikai térkép áttekintése nyomán úgy látom, hogy csupán a vörös/piros (kiemelő szerepű) alkalmazása következetes. Ám sem a vöröshöz, sem más színek egymáshoz való kontrasztjainak használatát elsősorban nem a célirányosság (bár vannak ilyenek is) jellemzi.* Nem az tehát a kérdés, hogy a (vörösön kívül) közel sem szándékosan megjelent színhatásokba „belemagyarázzuk” a sokszor sosem volt színtervet, hanem az, hogy *mégis* milyen kontrasztokat „fedezhetünk fel”, mely (jórészt nem tudatos) színélmények *érvényesülnek!* A jelen írásban is vázolt szintani meglátások *tehát csupán utólag megadott értelmezési keretek, amelyekkel a térképeken alkalmazott színmeggondolásokat rendszerbe foglalhatjuk.* Azért tartom fontosnak az előbbieken leírtakat hangsúlyozni, mert a kartográfusok elsődlegesen a vörös és a vöröshöz viszonyított) *színhatások* alapján döntenek és döntöttek egy-egy festék térképi megjelenítése mellett. A többi térképi szín közötti kontraszt jórészt véletlenszerű, és nem a jól leírható színtulajdonságok (Fajó János találó kifejezésével élve: nem a „vizuális nyelvtani szabályok”³⁸⁵) határozzák meg érvényesíttetésüket!

³⁸⁵ Fajó J.

IRODALOM

A. Gergely András

- 1997 Kisebbség, etnikum, regionalizmus. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

Aharoni, Johanan – Avi-Yonah, Michael

- 1999 Bibliai Atlasz. Jeruzsálem: Carta, Budapest: Szent Pál Akadémia

Albert Réka

- 1997 Tájak és nemzetek. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

Altermatt, Urs

- 2000 A szarajevói jelzőtűz. Budapest: Osiris Kiadó

Anderson, Benedict

- 1983 Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso

Andorka Rudolf

- 1997 Bevezetés a szociológiába. Budapest: Osiris Kiadó.

Angi István

- 2005 A liturgikus tér paradoxonai. In: Korunk III. 2. 70–75.

Ante, Ulrich

- 1981 Politische Geographie. Braunschweig: Westermann

Anttonen, Veikko

- 1996 Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä” kulttuurisena kategoriana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 646. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1999 Nation and its Territory as Ritualized Space: Examining the Concept Of the Sacred as a Boundary Marker in Finland. In: Bartha, Elek – Keményfi, Róbert (red.): Ethnographica et Folkloristica Carpathica Tom. 11. 9–22. Debrecen: Publikations of the Department of Ethnography at the University of Debrecen
- 2000 Sacred. In: Braun, Willi – McCutcheon, T. R. (ed.): Guide to the Study Of Religion. 271–282. London and New York: Cassel

Appadurai, Arjun

- 2001 A lokalitás teremtése. In: Regio 12. évf. 3. sz. 3–31.

Arató Endre

- 1960 A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. In: Történelmi Szemle. XIII. évf. 3. szám. 444–448.
- 1972 A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In: Sipos György-Szűcs Jenő (szerk.): Nemzetiség a feudalizmus korában. Budapest: Akadémiai Kiadó

Aschauer, Wolfgang – Heller, Wilfried

- 1989 Nationalität als Faktor der Siedlungsbild? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945–1988. In: Geographische Zeitschrift. 77. Jahrgang. 4 Heft 228–243.

Aubert Antal

- 1995 A kisebbségek, és kutatásuk társadalomföldrajzi áttekintése. In: Golobics Pál – Tóth József (szerk.): Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. 221–250. Pécs: JPTE TTK

Aschauer, Wolfgang – Heller, Wilfried

- 1989 Nationalität als Faktor der Siedlungsbild? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945–1988. In: Geographische Zeitschrift. 77. Jahrgang. 4 Heft 228–243.

Babbie, Earl

- 1996 A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó.

Bakos Ferenc (szerk.)

- 1983 Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Balogh Pál

- 1902 A népfajok Magyarországon. Budapest: Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Balogh Sándor (főszerk.)

- 2002 A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993. Budapest: Napvilág Kiadó

Barabás Jenő

- 1958 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. In: Néprajzi Értesítő XL. évf. 19–27.

Barna Gábor

- 2000 A búcsújáró helyek tájszervező szerepe a Dél-Alföldön. In: Beszédes Valéria (válogatta): A Jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról. 137–145. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság

Barnava, Élie (összeáll.)

- 1995 A zsidó nép világtörténete. Budapest: Gemini

Barth, Fredrik

- 1969 (ed.) Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference. London: G. Allen & Unwin
- 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: Regio. 7. évf. 1. sz. 3–25.

Bartha Elek

- 1984 Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.) Interetnikus kapcsolatok Északkelet Magyarországon. 97–101. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 1987a Vallás és etnikum. In: Dankó I. – Küllös I. (szerk.) Vallási néprajz III. 194–217. Budapest: ELTE Folklore Tanszék
- 1987b Az egyházak szerepe a nemzetiségi kultúra megőrzésében. In: Gyivicsán Anna (szerk.): Folklor és tradíció IV. 238–247. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport
- 1990 A hagyományok rétegződése és szerkezeti sajátosságok Székelykeve vallásos népéletében. In: Népi kultúra – Népi társadalom. XV. 199–212. Budapest: Akadémiai Kiadó – separatum
- 1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen: Ethnica Kiadás.
- 1993 Régió és religió. Dimenziók. Felső-magyarországi Szemle. 1–2. sz. 46–57.
- 1995 A szakrális tér néprajza. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): A szakrális építészet ma hazánkban. 11–24. Szombathely

- 1996 Ethnic symbols and religious practice. In: Suojanen, Päivikki – Raittila, Risto (ed.): *Folklore and the Encounters of Traditions*. 7–14. Jyväskylä: University of Jyväskylä Department of Ethnology
- 2000 A szakrális tér koncepciói az ezredforduló folklorisztikájában. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- 2003 Máriapócs szakrális tájformáló szerepe. In: Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség*. 197–201. Budapest: Achaelolingu
- Bartha Tibor ifj. – Vladár Gábor (szerk.)**
1993 *Bibliai fogalmi szókönyv*. Budapest: Kálvin János Kiadó
- Bausinger, Hermann**
1965 *Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde*. In: *Zeitschrift für Volkskunde*. 61. Jahrgang. 177–204.
1987 *Volkskunde*. Berlin, Darmstadt, Wien: Tübinger Verein für Volkskunde E. V.
- Bálint Sándor**
é.n. *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa: Veritas
- Becker, Siegfried**
1996 *Interethnik und kultureller Frieden. Zum Konzept des Ethnischen in der Europäischen Ethnologie*. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Mit der Differenz leben*. 131–142. Münster, München, New York: Waxmann; München: Südosteuropa-Gesellschaft
- Bendix, Regina – Roodenburg, Herman**
2000 *Managing Ethnicity: An Introduction*. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): *Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology*. pp. ix–xviii. Amsterdam: Het Spinhuis
- Benkő Samu**
2000 „Szórványban” tudományos tanácskozás (megnyitóbeszéd). In: *Erdélyi Múzeum* 62. 3–4. 248–250.
- Berend, Nina – Mattheier, Klaus (Hrsg.)**
1994 *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásokról.**
1976 Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Biczó Gábor**
2004 *Asszimilációkutatás - elmélet és gyakorlat*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
- Bindorffer Györgyi**
2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet
- Biró A. Zoltán**
1992 A regionális identitás kialakulásának néhány vonásáról. In: *Regio*. 3. évf. 4. sz. 61–71.

- 1996 A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagy József (szerk.): Egy más mellett élés. 247–283. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja
- Bíró Gáspár**
1995 Az identitásválasztás szabadsága. Budapest: Osiris–Századvég.
- Bodor Antal**
1935 A falukutató vezérfonala. Budapest: A Magyar Társaság Falukutató Intézete
- Brubaker, Rogers**
1996 Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. In: Beszélő. III. I. évf. 7. sz. 26–41.
2001 Csoportok nélküli etnicitás. In: Beszélő. VI. évf. 7–8. sz. 60–66.
- Brunner, Georg**
1992 Nemzetállamok és kisebbségek Európa keleti felében. In: Regio. 3. évf. 3. sz. 3–36.
1995 Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Buchberger, Michael (Hrsg.)**
1931 Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg im Breisgau: Herder&Co. G.M.B.H. Verlagsbuchhandlung
- Buchhofer, Ekkehard**
1967 Die Bevölkerungsentwicklung in den polnisch verwalteten deutschen Ostgebieten von 1956–1965. Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel. XXVII. Kiel
- Budapest Anno**
1984 Budapest: Corvina
- Cassirer, Ernst**
1997 A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. 37–50. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium
- Chaunu, Pierre**
2001 A klasszikus Európa. Budapest: Osiris Kiadó
- Cholnoky Jenő**
1906 Magyarország néprajzi térképe. In: Földrajzi Közlemények. XXXIV. Kötet 6. füzet 230–231.
- Cohen, Anthony P.**
1996 A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. 101–108. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium
- Conversi, Daniele**
1998 A nacionalizmuselmélet három irányzata. In: Regio 9. évf. 3. sz. 37–55.
- Corni, Gustavo – Gies, Horst**
1994 „Blut und Boden” Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers. Idstein: Verlag Schulze–Kichner
- Czibulka Zoltán**
1999 A nemzetiség, az anyanyelv és a nyelvismeret összeírásának népszámlálási lehetőségei és problémái. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. 124–140. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában V. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely

Csalog Zsolt

- 1973 Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. In: Világosság. XIV. évf. 1. sz. 38–41.
- 1984 Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéséről. In: Szociálpolitikai Értesítő. 2. sz. 36–79.

Csendes László

- 1980 Térképhistória. Budapest: Magvető Kiadó

Csíki Tamás

- 1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó
- 2003 Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig) Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Dávid Zoltán

- 1980 A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. In: Valóság. XXIII. évf. 8. sz. 87–101.

Dekker, Ton – Helsloot, John – Wijers, Carla (ed.):

- 2000 Roots & Rituals. The construction of ethnic identities. Amsterdam: Het Spinhuis 808 p.

van Diggele, Els

- 2005 Egy nép, amely külön lakik. Budapest: HVG Kiadó

Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf

- 1990 Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Minderheiten. In: Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf (Hrsg.): Ethnizität. 11–40. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH

Ebeling, Frank

- 1994 Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945. Berlin: Akademie Verlag

Egyed Ákos

- 2000 A szórványkérdés a két világháború közötti történetírásban. In: Erdélyi Múzeum 62. 3–4. 125–127.

Eliade, Mircea

- 1996 A szent és a profán. Budapest: Európa Kiadó

Erdélyi Zsuzsanna

- 1961 Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. In: Ethnographia LXXII. évf. 173–199, 405–429, 583–598.

Eriksen, Thomas Hylland

- 1993 Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflektions. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 40–50. Göteborg: Nordens&Padrigu
- 2000 Ethnicity and Culture: A Second Look. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 185–205. Amsterdam: Het Spinhuis

Farinelli, Franco

- 1999 Text and Image in 18th and 19th-century German Geography: The Witz of Landscapes and the Astuteness of Representation. In: Beiträge zur regionalen Geographie. 49 Jahrgang 38–45.

Fata, Márta

- 1999 Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Fotowandfahrten im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik. Tübingen: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde

Feischmidt Margit

- 1997a Multikulturalizmus. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium.
1997b Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. 7–28. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium
2005 A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt Margit (szerk.): Erdély-(de)konstrukciók. 7–32. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum- PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék

Fejős Zoltán

- 1995 Diaspora: Validity of a Concept for Ethnic Studies. In: Krupa András – Eperjessy Ernő– Barna Gábor (szerk.) Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai. 467–472. Békéscsaba–Budapest: Magyar Néprajzi Társaság
1996 Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In: Diószegi László(szerk.): Magyarságkutatás 1995–96. 125–141. Budapest: Teleki László Alapítvány
2001 Az etnicitás árnyalatai. In: 2000. XI. évf. 51–61.
2004 Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Kovács Nóra. (szerk.): Tanulmányok a diaszpóráról. 9–24. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Fischer, Holger

- 1993 Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Kovácsics József (Hrsg.): Die Deutschen in Ungarn. 41–61. Budapest: Universität Eötvös Lóránd
1995a Centrum – periféria kapcsolatok a tudományban. In: Nemes Nagy József (szerk.): Földrajz, regionális tudomány. Regionális Tudományi Tanulmányok. 2. 19–28. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék
1995b Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképen. In: Lizanyec Péter (szerk.): Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei. II. 5–23. Ungvár: Ungvári Állami Egyetem – Hungarológiai Központ
1997 Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. In: Regio. 8. évfolyam 1. szám 65–81.

Florenszkij, Pavel

- 1922 Nyebesznije znamenijja (razmislenijje o szimvolike cvetov). Makovec

Fodor Ferenc

- 1937 Módszertani problémák a modern földrajzban. In: Földrajzi Közlemények. LXV. évf. 151–158.
1938 Tájéletrajzi tanulmányok a Jászságban. In: Földrajzi Közlemények. LXVI. évf. 6–7. sz. 141–158.
1952–53–54 A térképírás története I–III. Budapest: Honvéd Térképészeti Intézet

- Foucher, Michel**
1999 Európa–Köztársaság. Budapest: Napvilág Kiadó
- Füssi Nagy Géza**
2005 Határtalan szakrális tér: Afrika. In: Korunk III. 2. 36–45.
- Gagyi József**
2005 Micsurin-megnyitó. In: Korunk III. 2. 55–61.
- Galló Béla**
1998 A mediterrán térség geopolitikai jelentősége. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek. 96–124. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete
- Gellner, Ernest**
1983 Nations and Nationalism. Ithaca: Cornell University Press
- Gerndt, Helge**
1995 Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus – was haben wir aus der Geschichte gelernt? Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 91 Jahrgang 53–75.
- Giordano, Ralph**
1991 Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. Hamburg: Rasch und Röhring Verlag
- Girasoli, Nicola**
1995 A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Glatz Ferenc (főszerk.)**
2002 Magyar tudománytár 2. (Föld, víz levegő.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központ Kossuth Kiadó
- Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.**
1975 Introduction. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): Ethnicity. Theory and experience. 1–26. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press
- Goethe, Johann Wolfgang**
1983 Színtan. Budapest: Corvina Kiadó
- Gombár Csaba**
1983 Újjászületik a geopolitika fogalma? In: Világosság. XXIV. évfolyam 8–9. szám 561–568.
- Gonda László**
1992 A zsidóság Magyarországon 1526-1945. Budapest: Századvég Kiadó
- Gribben, Arthur**
1990 Táin Bó Cuailnge: A Place On The Map, A Place on The Mind. In: Western Folklore. 49. (July) 277–291.
- Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm**
1905 Deutsches Wörterbuch 16. Leipzig: Verlag von S. Hirzel
1971 Deutsches Wörterbuch 33. Leipzig: Verlag von S. Hirzel
- Gross, Hermann**
1966 Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Südost-Deutschtums. In: Geographische Rundschau. 18. Jahrgang. 205–211.
- Gröber, Angela**
2005 Út a néphez. In: Rubicon. 4–5. sz. 18–23.

- Gunda Béla**
1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. In: Gunda Béla (szerk.): Műveltség és Hagyomány V. 3–24. Budapest: Tankönyvkiadó
- Gyáni Gábor**
1993 Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság. 4. 18–28.
1997 Polgárosodás mint zsidó identitás. In: BUKSZ. 3. 266–278.
- Györffy György**
1977 István király és műve. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Györffy István**
1913 A Fekete-Körös völgyi magyarság. In: Földrajzi Közlemények. 41. 451–552.
1916 Magyarország régi balkáni birtokai. (Ungarns alte balkanische Besitze.) in: Földrajzi Közlemények XLIV. (1916), 1. S. 20.
- Gyurgyák János**
2001 A zsidókérdés Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó.
- Haag, Herbert**
1989 Bibliai Lexikon. Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Szent István Társulat)
- Hajdú Zoltán**
1996 Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. In: Földrajzi Közlemények. CXX. (XLIV.) évf. 2–3. sz. 137–150.
1997 Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes szakaszai. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. 3–28. Pécs: JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadói Iroda – University Press
1999 Örökség, útkeresés, megújulás. (A magyar politikai földrajz a XX. században). In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Első magyar politikai földrajzi konferencia. 261–65. Pécs: JPTE TTK Földrajzi Intézet
- Hajdú-Moharos József – Sasi Attila – Erős László**
1993 Románia tájföldrajzi beosztása. Vörösberény: Balaton Akadémia
- Hall, Stuart**
1996 A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. 60–85. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium
- Hanák Péter**
1984 A lezáratlan per. In: Hanák Péter (szerk.): Zsidókérdés asszimiláció antiszemitizmus. 357–379. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hassinger, Hugo**
1937 Die geographie des Menschen (Anthropogeographie). In: Klute, Fritz (Hrsg.) Handbuch der Geographischen Wissenschaft. Allgemeines Geographie, Zweiter Teil: Das Leben auf der Erde. Potsdam
- Häyrynen, Yrjö-Paavo**
2001 A határ mint pszichológiai tényező Európában. In: Éger György – Langer, Josef (szerk.): Határ, régió, etnikumok Közép-Európában. 93–117. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet

Heckmann, Friedrich

- 1978 Minderheiten. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 30. Jahrgang. 761–779.
- 1992a Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- 1992b Etnicitás, modern nemzetállam, etnikai kisebbségek. In: Regio. 1. 3. pp. 18–22.

Hegyesi Attila

- é. n. Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): Csángósors. A Magyarságkutatás könyvtára. XXIII. 83–96. Budapest: Teleki László Alapítvány

Hézszer Aurél

- 1930 Emberföldrajzi feladataink. In: Földrajzi Közlemények. LVIII. évf. 1–3. sz. 3–8.

Hjärpe, Jan

- 1993 Islam, Nationalism and Ethnicity. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 207–223. Göteborg: Nordens&Padrigu

Hobsbawm, Eric J.

- 1992 Nacionalizmus és etnicitás. Hiány. III. évf. 8. szám 34–37.
- 1997 A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Maecenas Könyvkiadó

Hofer Tamás

- 1980 A regionális tagoltság megközelítési lehetőségeiről. In: Paládi Kovács Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. 103–129. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

Hoffmann Tamás

- 1998 Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven). In: Népi kultúra – Népi társadalom. XIX. 9–26. Budapest: Akadémiai kiadó

Hoóz István

- 1975 A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. In: Demográfia. 16. évf. 1. sz. 23–35.
- 1985 A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András (szerk.): A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. 19–53. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár
- 1986 Demográfia. Budapest: Tankönyvkiadó
- 1989 A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In: A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében. (kézirat gyanánt) Pécs: Janus Pannonius Közgazdaságtudományi Kar Módszertani intézetében működő Népesedéstudományi Munkaközösség

Hoppál Mihály

- 1992 Etnoszemiotika. Néprajz egyetemi hallgatóknak 14. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Huntington, Samuel P.

- 1998 A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest: Európa Kiadó

Hunyadi László

- 1998a Vallásföldrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): Általános társadalomföldrajz. I. 325–347. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó

- 1998b Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig. Budapest: Lipták Kiadó
- Ilyés Zoltán**
- 1998a A multietnikus gyimesi kultúrtáj. In: Eperjessy Ernő – Grín Igor – Kruppa András (szerk.): Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. Magyar Néprajzi Társaság, Debrecen–Békéscsaba. 294–299.
- 1998b A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem – PhD értekezés
- 2000 A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szóróványközösség fennmaradásában. In: Erdélyi Múzeum. LXIII. kötet. 3–4. füzet. 128–138.
- 2003 Szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. In: Székelyföld. 5. 109–122.
- 2004 Szimbolikus határok és határjelek (Symbolische Grenzen und Grenzzeichen) in: Biczó, Gábor (Hrsg.): Vagabundus. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 2004. S. 189–212.
- 2005 Szóróványkutatás, szóróványértelmezés. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): Tanulmányok a szóróványról. 64–74. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.)**
- 2005 Tanulmányok a szóróványról. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Isajiw, W. Wsevolod**
- 1979 Definitions of Ethnicity. Occasional Papers in Ethnic and Immigration Studies. March. 6. Toronto, Ontario: The Multicultural History Society of Ontario
- Itten, Johannes**
- 2000 A színek művészete. Budapest: Göncöl Kiadó 95 p.
- [Jakabffy Imre]**
- 1942 Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik. Budapest: Staatwissenschaftliche Institut
- Jakabffy Imre**
- 1994 Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat
- Joó Rudolf**
- 1983 A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Nemzetiségi füzetek 5. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1984 Etnikai folyamatok és politikai folyamatok néhány összefüggése. In: Társadalomkutatás. 2. sz. 98–105.
- 1986 Etnikum, kisebbség, szóróvány. In: Confessio X. 3 sz. 3–9.
- 1988 Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Budapest: Gondolat Kiadó
- Jólesz Károly**
- 1987 Zsidó hitéleti lexikon. Budapest: kiad. n.
- Jungbauer, Gustav**
- 1930 Sprachinselvevolkskunde. In: Zeitschrift für Volkskunde. III. 143–150.;196–204.
- Karsai Géza**
- 1937 A vallásos néprajz fellendülése. In: Pannonhalmi Szemle XII. 1. 57–66.

Kaschuba, Wolfgang

- 2004 Bevezetés az európai etnológiába. Debrecen: Csokonai Kiadó

Katus László

- 1980 A demográfiai átmenet kérdései a Magyarországon a 19. században. In: Történeleml Szemle 2. 270–289.
1988 A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. II. 1003–1063. Budapest: Akadémiai Kiadó
1995 Hungarians and National Minorities: A Demographic Survey (1850–1918). In: Glatz, Ferenc (ed.): Hungarians and Their Neighbors in Modern Times 1867–1950. 13–21. New York: Distributed by Columbia University Press

Kemény G. Gábor (szerk.)

- 1952–1985 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VI. Budapest: Tankönyvkiadó

Kemény G. Gábor – Szarka László – Szász Zoltán (szerk.)

- 1999 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Budapest: MTA Történettudományi Intézet

Kemény István

- 1974 A magyarországi cigány lakosság. In: Valóság. XVII. évf. 1. sz. 63–72.

Keményfi Róbert

- 1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. Folklor és etnográfia 84. Debrecen: Kossuth Lajos Néprajzi Tanszék.
1996 Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus településeken. In: Regio. 7. évfolyam 4. szám 120–132.
1997 A XVIII. századi etnikai tájhatárok ábrázolásának kérdéséhez. In: Fülek György (szerk.): A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 165–170. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI
1998 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése. Gömör Néprajza L. Debrecen: Kossuth Lajos Néprajzi Tanszék.
1999a Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához. In: Regio. 10. évf. 1. sz. 137–155.
1999b Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. In: Tabula 2. évf. 2. sz. 3–26.
2001 „... nemzetiségek eseteleges terjeszkedésének megállapíthatására...” Rövid háttérkép egy Fejérváry miniszterelnökhöz címzett felirathoz In: Cserenyák László (szerk.): Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Studia Szatmariensia 1. 63–70. Mátészalka
2004 „...A magyar nyelvhatárok, nyelvzigetek és szórványok védelme ügyében...” In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Tér és terep III. 119–131. Budapest: Akadémiai Kiadó

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor

- 1998 A cigány népesség Magyarországon. Budapest: socio–typo

Keszeg Vilmos

- 2002 Szórványsors a történetekben. In: Erdélyi Múzeum. 63. 3–4. 159–163.

Kiss Gabriella

- 1997 Multikulturalizmus – korunk alapszava? In: Kiss Gabriella (szerk.): Multikulturalizmus I. 19–38. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Szociológiai Tanszék

Klemenčič, Vladimir

- 1978 Grenzregionen und nationale Minderheiten. In: Geographica Slovenica 8. 7–17.

Klemperer, Victor

- 1984 A Harmadik Birodalom nyelve. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Klinger András

- 1994 A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. In: Klinger András (főszerk.) Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). 22–41. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Klinghammer István

- 1998 Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 217–222. Nyíregyháza: MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék

Klinghammer István – Papp-Váry Árpád

- 1970 Tematikus kartográfia. Kézirat. Budapest: Tankönyvkiadó

Kloss, Heinz

- 1969 Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert. Wien-Stuttgart: Verlag Braumüller

Kniezsa István

- 1938 Magyarország népei a XI. században. Budapest: Atheneum

Kocsis Károly

- 1989a Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. In: Földrajzi Közlemények. XXXVII. 283–305.
- 1989b Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. Studia Geographica Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem
- 1993 Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Budapest: Teleki László Alapítvány
- 1996 Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. In: Földrajzi Közlemények CXX. (XLIII.) évfolyam 2–3. szám 167–180.
- 1998 Etnikai földrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): Általános társadalomföldrajz. 279–301. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó

Komoróczy Géza

- 1992 Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Budapest: Osiris Kiadó

Koprics Mária

- 2000 Zarándok és turista. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció. 167–179. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék

Kosiński, Leszek A.

- 1976 Secret German war-sources for population study of East-Central Europe 1930–1960. In: East European Quarterly. X. 21–34.

Kost, Klaus

- 1988 Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945. Bonner Geographische Abhandlungen. 76. Bonn: Ferd. Dümmlers Verlag

Kotics József

- 1998 Cigány–magyar–román együttélés Zabolán. In: Néprajzi Látóhatár. 7. évf. 3–4. sz. 133–145.

Kovacsics József

- 1994 A nemzetiségi statisztika problematikája. In: Klinger András (főszerk.): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990). 42–53. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Kovács Alajos

- 1928 A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. Budapest
1929 A nemzetiségi statisztika problémája. In: Magyar Statisztikai Szemle VII. évf. 2. sz. 73–94.

Kovács András

- 1988 Az asszimilációs dilemma. In: Világosság. 8–9. sz. 605–612.
2001 A népszámlálási adatok torzak lesznek. (A népszámlálás és a zsidóság.) In: Szombat. XIII. évf. 2. sz. 4–5.

Kovács András (szerk.)

- 2002 Zsidók a mai Magyarországon. Budapest: Múlt és Jövő

Kovács Éva

- 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): Etnopolitika. 43–56. Budapest: Teleki László Alapítvány

Kovács Éva (szerk.)

- 2004 A gazdasági átmenet etnikai tájképei. Budapest: PTE BTK Kommunikációs Tanszék – Teleki László Alapítvány

Kovács Márton

- 1942 A felsőőri magyar népsziget. Budapest: Sylvester-Nyomda R.-T.

Kovács Péter

- 1996 Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest: Osiris Kiadó

Kósa László

- 1985 A feudális eredetű közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása. In: Ethnographia. XCVI. 274–296.
1990 A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

Kósa László – Filep Antal

- 1978 A magyar nép táji–történeti tagolódása. Budapest: Akadémiai Kiadó

Köstlin, Konrad

- 1997 Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. In Roots and Rituals: Managing ethnicity. SIEF–Information–Bulletin, New Series No. 2., P.J. Amsterdam: Meertens–Institut

Kövér György

- 1977 Felekezet és nemzetiség az oroszországi értelmiség példáján a századfordulón. In: Történelmi Szemle. 2. 247–260.
1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. 13–165.

Kövágó László

- 1977 Kisebbség – nemzetiség. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Kraas-Schneider, Frauke

- 1989 Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.
1992 Ethnolinguistische Bevölkerungsgruppen und Minoritäten in der geographischen Forschung. In: Die Erde. 123. Jahrgang. Heft 3. 177–190.

Kristó Gyula

- 1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest: Magvető Könyvkiadó

Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László

- 1973 Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. In: Hadtörténeti Közlemények. XX. évfolyam 4. szám 639–660.

Kubinszky Mihály

- 1995 Táj + építészet. Budapest: Mezőgazda Kiadó
1997 A táj építészeti telítettsége. In: Fülek György (szerk.): A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 21–32. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI

Kuhn, Walter

- 1934 Deutsche Sprachinselforschung. Plauen: Verlag Günter Wolff

Lackó Miklós

- 1966 Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Budapest: Kossuth Kiadó

Lázár Guy – Lendvay Judit – Örkény Antal – Szabó Ildikó

- 1996 Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Budapest: Osiris Kiadó – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

Lewin, Kurt

- 1975 A kisebbségi csoport pszichológiai problémái. In: Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből. 271–284. Budapest: Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó.

Léon-Dufor, Xavier (főszerk.)

- 1986 Biblikus teológiai szótár. Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Szent István Társulat)

Litván György (szerk.)

- 1998 Trianon felé. A győztes hatalmak tárgyalásai Magyarországról. Budapest: MTA Történettudományi Intézete

Loszev, Alekszej

- 2000 A mítosz dialektikája. Budapest: Európa

- Lovász Irén**
2002 Szakrális kommunikáció. Budapest: Európai Folklór Intézet
- Lynch, Kevin**
1960 The Image of the City. Cambridge, Massachusetts: Technology Press & Harvard University Press
- MacKay, Bruce D.**
2000 Ethnicity. In: Braun, Willi – McCutcheon, T. R. (ed.): Guide to the Study Of Religion. 96–109. London and New York: Cassel
- A magyar béketárgyalások.** Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S–ben
1920 január–március havában. I–III.
1920 Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomda
- Makkai Béla**
2003 Önvédelem vagy expanzió? In: Századok. 137. évf. 1. sz. 101–122.
- Makkai László**
1987 Művelődés a 17. században. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 1526–1686. I-II. 1461–1483. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Markefka, Manfred**
1990 Vorurteile. Minderheiten Diskriminierung. Neuwied: Luchterhand
- Mazumdar, Shampa – Mazumdar, Sanjoy**
1993 Sacred Space and Place Attachment. In: Journal of Environmental Psychology. 13. 231–242.
- Mályusz Elemér**
1932 A népiség története. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. 237–268. Budapest: Magyar Szemle Társaság
- McGrath, Alister E.**
1995 Bevezetés a keresztény teológiába. Budapest: Osiris Kiadó
- Meinecke, Friedrich**
1922 Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. München: Oldenbourg
- Meitzen, August**
1897 Die Flur Thalheim als Beispiel der Ostanlage und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande. In: Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 27. 3. Heft. 651–692.
- Mendöl Tibor**
1963 Általános településföldrajz. Budapest: Akadémiai Kiadó
1999 A földrajztudomány az ókortól napjainkig. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- Mező Ferenc**
1999 Etnicitás és időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében. In: Tér és Társadalom. XIII. évf. 1–2. sz. 142–159.
- Mezősi Gábor**
1993 A táj fogalma. In: Borsy Zoltán (szerk.): Általános természetföldrajz. 807–821. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Mikó Imre**
1971 Nemzet és nemzetiség. In: Korunk. XXX. évf. 5. sz. 681–691.

Milleker Rezső

- 1935 Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter. In: Földrajzi Közlemények. LXIII. évf. 189–205.

Mirnic Károly

- 2004 „Porlik, mint a szikla”. In: Aracs. 4. 1. 25–29.

M. Kiss Lajos

- 1915 A magyar nyelvhatár. In: Földrajzi Közlemények. XXXIX. évf. 443–451.

Moosmüller, Alois

- 1997 Kulturen in Interaktion. Münster–New York–München–Berlin: Waxmann
2000 Perspektiven des Fachs Interkulturelle Kommunikation aus Kulturwissenschaftlicher Sicht. In: Zeitschrift für Volkskunde. 96. II. 169–185.
2002 Interkulturelle Kommunikation in der Diaspora. Münster–München–New York: Waxmann

Moser, Hugo

- 1955 Volkstump Probleme der deutschen Sprachinseln in Ost- und Südeuropa. In: Rothfels, Hans – Markert, Werner (Hrsg.): Deutscher Osten und Slawischer Westen. 17–28. Tübinger Studien zur Geschichte und Politik 4. Tübingen: Mohr

Nagy, Ludovicus

- 1828 Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae. Budae: Procurae Typis Annae Landerer

Nagy Ödön

- 1938 Szórvány és beolvadás. In: Hítel III. évf. 4. sz. 261–276.

Neißer, Horst

- 1970 Statistik, eine Methode der Volkskunde. In: Geiger, Klaus – Jeggle, Utz – Korff, Gottfried (Hrsg.): Abschied vom Volksleben. 105–123. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde e.V. (eingetragener Verein) Tübingen Schloss

Nemcsics Antal

- 1977 Színtan. Budapest: Tankönyvkiadó
1990 Színdinamika. Színes környezet tervezése. Budapest: Akadémiai Kiadó

Neményi Mária

- 1994 Az egészségre ható tényezők strukturális, etnikai és kulturális összefüggései. In: Forray R. Katalin (szerk.): Romológia – Ciganológia. 43–52. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó

Neurath, Otto

- 1991 Gesundheitserziehung mit Isotype. In: Otto Neurath, Gesammelte bildpädagogische Schriften. Band 3. Wien: Verlag Holder-Pichler-Tempsky

Olzak, Susan

- 1993 Etnikai konfliktusok elemzési lehetőségei. In: Regio. 4. évf. 1. sz. 159–182.

Orosz László

- 2003 Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. In: Századok 137. 1. 43–99.

Ossenrügge, Jürgen

- 1984 Zwischen Lokalpolitik, Regionalismus und internationalen Konflikten: Neuentwicklungen in der anglo-amerikanischen politischen Geographie. In: Geographische Zeitschrift. 72. Jahrgang. 22–33.

Otto, Rudolf

- 1997 A szent. Budapest: Osiris Kiadó

Papp Richárd

- 2000 Magyar zsidó renaissance? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely
- 2004 Van-e zsidó renaissance? Budapest: Múlt és Jövő Kiadó

Park, Chris C.

- 1994 Sacred Worlds. An Introduction to Geography and Religion. London and New York: Routledge

Pataki Gábor Zsolt

- 1999 A geopolitikai módszertan. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Első magyar Politikai földrajzi konferencia. 277–281. Pécs: JPTE TTK Földrajzi Intézet

Patterson, Orlando

- 1975 Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (eds.): Ethnicity. Theory and Experience. pp. 305–349. Cambridge: Harvard University Press

Pápay Gyula

- 1980 A kartográfiai tér fogalmáról: Néhány megjegyzés a kartográfiai „tér” fogalmához. In: Földrajzi Közlemények. XXVIII. (CIV.) évf. 1–2.sz. 50–57.

Párdányi Miklós

- é.n. (1939–1942). Nép, nemzet, nemzetiség. In: Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar Művelődéstörténet V. 129–162. Budapest: Magyar Történelmi Társulat

Pásztor Lajos

- 1943 A máriavölgyi kegyhely a XVII-XVIII. században. Budapest: Stephaneum Nyomda

Pete József

- 2004 A magyarországi vallásföldrajzi kutatások történetéből. In: Barton Gábor – Dormány Gábor – Rakonczai János (szerk.): II. Magyar Földrajzi Konferencia Szeged: Szegedi Tudományegyetem TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék – CD kiadvány

Peti Lehel

- 2005 Szakrális térátélés és szimbolikus ellenőrzése egy csángó falu környezetében. In: Korunk III. 2. 62–67.

Petri Edit

- 1996 A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. In: Századok 130. 1. 69–104.

Popély Gyula

- 1991 Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Széphalom: Írók Szakszervezete – Széphalom Könyvműhely

Pozsony Ferenc

- 2000 Egy Szeben megyei magyar szórványközösség. In: Erdélyi Múzeum LXII. kötet 3–4. füzet 184–192.

Prinz Gyula

- é. n. Magyarország tájrajza. In: Magyar Föld Magyra Faj I. 15–313. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1942 Magyarország földrajza. Budapest: Renaissance Könyvkiadó Vállalat

Pritz Pál

- 1999 Pax Germacia. Budapest: Osiris Kiadó

Puskás Tünde

- 2003 Magyarnak lenni kisebbségben és szórványban. In: Fórum 5. 4. 104–124.

Reiterer, Albert F.

- 1998 Soziale Identität. Ethnizität und sozialer Wandel: Zur Entwicklung einer anthropologischen Struktur. Europäische Hochschulschriften Reihe XXII Soziologie Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH

Romsics Ignác

- 1998 Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest: Napvilág Kiadó

Roth, Klaus

- 1996 Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In: Roth, Klaus (Hrsg.): Mit der Differenz leben. 11–27. Münster, München, New York: Waxmann; München: Südosteuropa-Gesellschaft

Rónai András

- 1989 Térképezett történelem. Budapest: Magvető Kiadó

Rónai András (szerk.)

- 1993 Közép-Európa Atlasz. Budapest: Szent István Társulat Budapest, Püski Kiadó (faksimile kiadás)

Salat Levente

- 2001 Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Marosvásárhely: Mentor Kiadó

Samu Mihály

- 1995 A magyar kisebbségi törvény. Budapest: Püski Kiadó

Sawatzky, Harry L.

- 1976 Die Lebensfähigkeit geschlossener Volksgruppen am Beispiel der Mennoniten in Manitoba/Westkanada. In: Lenz, Karl – Schott, Carl (Hrsg.): Beiträge zur Geographie Nordamerikas. Marburger geographische Schriften. 66. 111–123. Marburg

Schenk, Annemie – Weber-Kellermann, Ingeborg

- 1973 Interethnik und sozialer Wandel. Marburg: Studienkreis für Europäische Ethnologie

Schippers, Thomas, K.

- 2001 The Fractal Nature of Borders and its Methodological Consequences for European Ethnologists. In: Liszka József (szerk.): Acta Ethnologica

- Danubiana 2–3. Az Etnológiai Központ Évkönyve 2000/2001. 173–180.
Dunaszerdahely–Komárom: Lilium Aurum
- Schlenger, Herbert**
1936 Die Volkskunde als Grundwissenschaft der Kulturgeographie. In: Zeitschrift für Volkskunde. Bd. 6. 186–197.
- Schlett István (szerk.)**
2002 A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868. Budapest: TTFK – Kortárs Kiadó
- Schneider, Ute**
2004 Die Macht der Karten. Primus Verlag
- Schreiber, Georg**
1930 Nationale und internationale. Düsseldorf: Verlag von L. Schwann
1934a Geleitwort. In: Schnürer, Gustav – Ritz, Joseph M.: Sankt Kümmernis und Volto Santo. VII–XIII. (Forschungen zur Volkskunde. Heft 13/15.) Düsseldorf: Verlag von L. Schwann
1934b Wallfahrt und Volkstum. (Forschungen zur Volkskunde. Heft 16/17.) Düsseldorf: Verlag von L. Schwann
1937a Die Sakrallandschaft des Abenlandes. Düsseldorf: Verlag von L. Schwann
1937b Deutsche Bauernfrömmigkeit in volkskundlicher Sicht. Düsseldorf: Verlag von L. Schwann
- Schulz, Michael**
1993 Ethniziy, Nationalism, and Religion in the State of Israel. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 256–292. Göteborg: Nordens&Padrigu
- Schweizer, Thomas**
1978 Methodenprobleme des interkulturellen Vergleichs. Kölner Ethnologische Mitteilungen. Band 6. Köln Wien: Böhlau Verlag
- Sebők László**
1994 Utószó. In: Jakabffy Imre: Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942. 85–91. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat
2002 A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái. In: Kisebbségkutatás 11. 2. 237–246.
- Sick, Wolf-Dieter**
1968 Die Siebenbürger Sachsen in Rumänien. In: Geographische Rundschau 20. Jahrgang Heft 1. 12–22.
- Smith, Anthony D.**
1991 National Identity. Reno, Las Vegas, London: University of Nevada
1995a A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): Eszmék a politikában: A nacionalizmus. 9–24. Pécs: Tanulmány Kiadó
1995b Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): Eszmék a politikában: A nacionalizmus. 27–51. Pécs: Tanulmány Kiadó
1999 Myths and Memories of the Nation. Oxford University Press
2000 Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.):

- Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 97–120. Amsterdam: Het Spinhuis
- Sopher, David E.**
1967 Geography of Religions. Engelwood Cliffs
- Stark, Joachim**
1988 Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. In: Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde. Band 31. 1–55. Marburg: Elwert
- Stavenhagen, Rodolfo**
1991 Etnikai konfliktusok és hatásuk a nemzetközi életre. In: Magyar Tudomány XCVIII. évf. 11. sz. 1281–1283.
- Stegena Lajos**
1998 Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Steinberg, Stephen**
1994 Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában. Budapest: Cserépfalvi Alapítvány
- Strömpl Gábor**
1922 A magyarság geográfiai öntudata. In: Földrajzi Közlemények 27–32.
- Suppan, Arnold – Heuberger, Valeria**
1991 Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südosteuropa. Österreichische Osthefte. 33. 2. 199–213.
- Süli-Zakar István**
1996 Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 97–106. Nyíregyháza: MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke
- Szabó István**
1937 Ugocsa megye. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
1941 A magyarság életrajza. Budapest: Magyar Történelmi Társulat
é. n. (1939–1942). A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Domanovszky Sándor (szerk.) Magyar Művelődéstörténet. IV. 109–136. Budapest: Magyar Történelmi Társulat
- Szabó Júlia**
2000 A mitikus és a történeti táj. Budapest: Balassi Kiadó
- Szabó László**
1993 Társadalomnéprajz. Debrecen: Ethnica Kiadás
1996 Társadalom, etnikum, identitás. Folklór és etnográfia 91. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
- Szabó Pál Zoltán**
1929 Az állam és a kisebbségek. In: Földrajzi Közlemények. LVII. évf. 30–40.
- Szarka László**
1995 Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. Pozsony: Kalligram
1997 Asszimiláció a 20. századi Magyarországon. In: Hanák Péter (főszerk.): Híd a századok felett. 397–408. Pécs: University Press
1998 Duna-táji dilemmák. Budapest: Ister

Szilágyi Orsolya

- 2005 Az egyenlet megoldása. In: Korunk III. 2. 49–54.

Sztankó Péter

- 2001 Etnicitás Körösszakálon. Szakdolgozat. DENIA 3341

Szuhay Péter

- 1993 Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. In: Regio. 3. évf. 4. sz. 31–54.

Suhay Péter – Barati Antónia

- 1993 Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum.

Tagányi Károly

- 1913 Gyepű és gyepűelve. In: Magyar nyelv. IX. évfolyam 97–104; 145–153; 201–206; 254–266.

Takács Imre

- 1994 Nemzetiségi statisztika, nemzetiségi jog. In: Klinger András (főszerk.): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990). 54–62. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Taylor, Peter J.

- 1991 Nemzet és nacionalizmus. In: Tér és társadalom. 2–3. sz. 1–15.

Teleki, Paul – Rónai, Andrew

- 1937 The Different Types of Ethnic Mixture of Population. Budapest: Athenaeum

Teleki Pál

- 1934 Európáról és Magyarországról. Budapest: Athenaeum Kiadás
1937 Egy néprajzi térképről. In: Földrajzi Közlemények LXV. évf. 60–70.
2000a Táj és faj. In: Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. 14–26. Budapest: Osiris Kiadó
2000b Nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből. In: Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. 133–155. Budapest: Osiris Kiadó

Tomka Miklós

- 1984 A vallásosság mérése. In: Tomka Miklós: Vallásszociológia. Szöveggyűjtemény. 89–108. Budapest: Tankönyvkiadó
1988 Elvesztett katolikusok? In: Teológia. XXII. évf. 2. sz. 113–118.
1993 Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. In.: Statisztikai Szemle. 72. évf. 4–5. sz. 329–343.

Tóth Ágnes

- 1993 Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét: Bács–Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 221 p.

Tóth Pál Péter

- 1999 Szórványban. Budapest: Püski Kiadó
2000 A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. In: Erdélyi Múzeum 62. 3–4. 251–258.

Török Zsolt

- 1987 A térképi modell dialektikája. In: Földrajzi Értesítő. XXXVI. évf. 1–2. füzet 143–152.

Turner, Victor

- 1997 Liminalitás és communitas. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. 51–63. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium

Ujvári Péter (szerk.)

- 1929 Magyar zsidó lexikon. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

Ujváry Zoltán

- 1994 Kapcsolatok és párhuzamok. Folklor és etnográfia 78. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

Új Magyar Lexikon 4.

- 1961 Budapest: Akadémiai Kiadó

Vajda Mihály

- 1989 Ki a zsidó Közép-Európában? In: Világosság. XXX. évf. 8–9. sz. 648–655.

Varga Anna

- 1940 Két szomszéd falu. In: Schmidt Henrik (szerk.): Germanisztikai Tanulmányok. 1. 87–182. Szeged: Universitate Litterarum Regia Hungarica Francisco–Josephina

Varga Károly

- 1999 Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Pázmány Szociológiai Műhely I. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológiai Intézet. 300 p.
2000 Megkövetem... (olvasói levél). In: Mérleg. 36. évf. 1. sz. 117–120.

Vargha László

- 1997 Kide és a Borsa-völgy népi építésze. Ház és ember 11. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Varsik, Branislav

- 1940 Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten. Bratislava-Pressburg

Vámos István

- 1947 Szentségi táj. In: Ethnographia. LVIII. 3–4. 274–275.

Vermeulen, Hans – Govers, Cora (ed.)

- 1994 The Antropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'. Amsterdam: Het Spinhuis

Vécsey Károly

- 1995 Cigányok a székelgyöldi Parajdon. In: Regio. 6. évf. 1–2. sz. 64–77.

Vogelsang, Roland

- 1983 Chinatowns und die chinesische Minorität in Nordamerika. In: Erdkunde 37. 212–226.
1984 Zur geographisch orientierten Untersuchung ethnischer Minoritäten, dargestellt am Beispiel der chinesischen Kanadier. In: Zeitschrift der Gesellschaft für Kanada-Studien. 4. Jahrgang. Band 6. 108–132.
1985 Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten – erläutert am Beispiel Kanadas. In: Geographische Zeitschrift 73. Jahrgang. Heft 3. 145–162.

Voigt Vilmos

- 2004 A Vallási élmény története. Budapest: Timp Kiadó

Watson, Peter

1985 Psycho-Krieg. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag,

Weber-Kellermann, Ingeborg

1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde”. In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. 62. 19–47.

1967 Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa. In: Ethnologia Europaea. Vol. I. 3. 218–231.

1986 A „nyelv–sziget–néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez. In: Kovács Emese (szerk.): Néprajzi Szöveggyűjtemény. II. 107–126. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem

Weber-Kellermann, Ingeborg – Bimmer, Andreas C.

1985 Einführung in die Volkskunde / Europäische Ethnologie. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung

Wilhelm Gábor

1996 Kultúra és egyebek: a lapok esete Észak-Európában. In: Regio. 7.évf. 1. sz. 26–43.

Yinger, J. Milton

1994 Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict? Albany: State University of New York Press

Zalatnay István

1991 Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára. In: Regio. 2. évf 3. sz. 3–14.

STATISZTIKÁK**A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei**

1871 Budapest: Az országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

A Magyarországon 1893 január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.

1895 Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat) IX. kötet. Budapest

1990. évi népszámlálás. A nemzetiségek népesség száma egyes községekben (1960–1990)

1991 Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Népszámlálás. 2001.

2001 Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

TÉRKÉPEK**Kocsis Károly**

1997 Erdély etnikai térképe – 1992

2000 Szlovákia mai területének etnikai térképe – 1991 1:400 000

2001 Kárpátalja mai területének etnikai térképe – 1999 1:266 000

A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve.

(1:360 000), Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

Teleki Pál

1920 Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján (1:1 000 000)

1942 Nationalitätenverhältnisse des ungarisch-slowakische Grenzraumes und der benachbarten Gebiete

RÖVIDÍTÉSEK:

DENIA: Debreceni Néprajzi Intézet Adattára

O.Sz.K.: Országos Széchenyi Könyvtár

K.A.–W.: Kriegsarchiv–Wien

évf. – évfolyam

sz. – szám

Szójegyzet

Forrás:

Berényi István: *A szociálgeográfia értelmezése*. 1997. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 108–117.

Nemes Nagy József: *Regionális elemzési módszerek*. 2005. Budapest:

ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport 261–284.

Belső homogenitás

Erős térségi, társadalmi, gazdasági fejlettségi szerkezeti azonosság, egyveretűség. Gyakori szempont a horizontális térfelosztások során. A térségi homogenitás elve az esetek többségében csak a kisebb térségek esetében érvényesül, bár az elemi területi egységek, a települések sem homogének önmagukban sem. Nagyobb terekben néha csak erőszakkal érvényesíthető (lásd etnikai alapú térfelosztások).

Etnikai földrajz:

A geográfia etnikai térszerkezetek szerkesztésével, etnikai statisztikai idősorok elemzésével, etnikai határok mibenlétével, térképi megjelenítésével foglalkozó ága.³⁸⁶

Élettér

Politikai-földrajzi és különösen geopolitikai értelemben az a terület, amely egy nép használatára, államalapítására rendelkezésre áll. A német és japán imperializmus erre az elvre építette fel expanziós politikáját. A fogalom ma kevésbé használatos, de felbukkan a biológiában, mint bizonyos élőlények élettere, vagy a szociálgeográfiában, mint az egyes társadalmi csoportok élettér, de nem politikai-földrajzi értelemben, hanem a szükségleteik kielégítése érdekében történő

igénybevétel értelmében. A fogalom használata a tudománytörténeti terheltsége miatt alapvetően mégis kerülendő.

Észlelt tér

A *szubjektív tér* egyik fajtája. Környezetét minden személy érzékeli, arról érzékszervein keresztül különböző információkat gyűjt be, majd ezeket az érzékszervi benyomásokat az észlelés folyamán jelentéssé szervezi, tehát az $\sim$ a *tér* azon része, melyet minden személy a környezetből felvehető információk rendszerezése, kategorizálása, szűrése alapján alakít ki. Az észlelést egy bizonyos fajta szűrőnek is tekinthetjük, az *objektív tér* bizonyos részei fennakadnak rajta, az ember azokat nem fogja fel, más részeket tudatosan, további részeket nem tudatosan megragad és elraktároz. A receptorok szerepét az érzékszervek töltik be, melyek lehetővé teszik a tér megismerését, érzékelését. A $\sim$ a tér tudati tükröződése, mely társadalmi, kulturális stb. vonatkozásokkal telített.

Fizikai tér $\rightarrow$ külső tér

Hely

Legáltalánosabban a *tér* egy pontja, amit valaki vagy valami elfoglal, amely koordinátákkal leírható, meghatározható. A legtöbb társadalomtudomány megegyezik abban – s ezzel bővíti, s egyben tagadja az előző meg-

³⁸⁶ Kocsis Károly (1996. 167.) nyomán.

határozást –, hogy a ~ egyedi, sajátos tulajdonságokkal rendelkező *térkategória*, amely legtágabban értelmezve nemcsak objektíve egyedi, hanem szubjektív, fenomenológiai értelemben is.

Hierarchia

Jellemzően a szervezetekhez, az irányításhoz kötődő belső térfelosztási fogalom. Ezen rendszerek legfőbb sajátossága a függés. A felosztás során létrejövő *színtek* között alá-fölérendeltségi viszony alakul ki; minden alsóbb szint függésben van a fölötte állótól. Egy-egy rendszer többféle hierarchikus tagoltság mellett is működőképes, ill. egy-egy szint nem teszi lehetetlenné (legfeljebb akadályozza) a rendszer hatékony működését.

Homogén

Egységes, egyveretű, nem tagolt. Egyenletesen terített elemek, jelenségek ~né tesznek egy területet. Minden tekintetben ~ terület nincs a *térben*, már csak az elemek eltérő *helyzete* miatt sem. A homogenitás a tagoltság ellentétpárjaként az *egyenlőtlenségek* szerkezeti dimenziójában jelenik meg. ~ lehet egy *térség* társadalmi, gazdasági fejlettségi, szerkezeti stb. szempontból. A társadalmi térségi szinteken, a nagyobbaktól a kisebbek felé haladva általában nő a *belső homogenitás*. Az egységesség, a homogenitás sok szempontból pozitív jellemző, hiszen általában nagyobb kohéziót jelent, ezért a belső homogenitás érvényesítése *térfelosztási* szempont is.

Kognitív geográfia

A földrajznak azon ága, mely az ember, mint információ-feldolgozó által észlelt *tér*,

avagy a *szubjektív tér* vizsgálatával foglalkozik. Az ember térbeli magatartásának, valamint az abból eredő folyamatoknak és struktúráknak a magyarázatát mind az ember, mind a tér felől megközelítve vizsgálja.

Kultúrföldrajz

A földrajz egyik tradicionális területe a természetföldrajz mellett. Általánosan elterjedt, hogy az emberföldrajz, a gazdaság- és társadalomföldrajz, valamint a kultúr- és társadalomföldrajzszinonimájaként használják. Az angol nyelvterületen általában „Humangeographie” a szinonimája. A ~ újabb irányzata, hogy a társadalmat, technikát, gazdaságot és politikát a térben összefüggésében mutatja be, az általános rendszerkapcsolatokat törvényszerűségek formájában fogalmazza meg és keresi annak általános területi érvényességét. Kutatási tárgya ezért a kultúrtáj.

Kultúrtáj

Az antropogén földrajzi tényezők legmagasabb integrációs foka. Szociálgeográfiai értelemben a ~ az eredetitermészeti tájnak a társadalom, ill. a társadalmi csoportok által létrehozott alapfunkciói kiépítésével jön létre. Az alapfunkciók térbeli kiterjedését nemcsak a természet befolyásolja, hanem azok is hatással vannak a természeti környezetre. A ~ területi megjelenésében különösen szembetűnőek az emberi településállomány, valamint a gazdasági tevékenység különböző formái. (mezőgazdasági hasznosítás, nyersanyag-kitermelés, üzemi telephelyek, közlekedés, stb.). A ~ ennek következtében állandóan változik, különösen a technikailag fejlett országokban. A ~ fogalmát általában az ember által

átalakított földfelszín egészére, de egyes résztájaira is alkalmazzák, pl. alpesi kultúrtáj, mediterrán kultúrtáj stb. Ebben az értelemben pl. a Dunántúl vagy az Alföld is egy-egy ~nak tekinthető.

Kultúrtáj-átalakulás

A kultúrtáj átalakulásának területileg eltérő folyamatát jelölő fogalom. E jelenség vizsgálatakor előtérbe kerülnek a társadalomnak, ill. a társadalmi csoportoknak az alapfunkciók létrehozása során kialakuló táji kapcsolatai, amelyek végeredménye a kultúrtáj.

Kultúrtér

Területi egység, amely az önálló történelmi fejlődés során sajátos anyagi és szellemi kultúrát hoz létre (pl. Erdély). A ~ az esetek többségében megegyezik a történelmi táj (*historische Landschaft*) fogalmával.

Külső tér

Az abszolutista térfelfogásból (*tér*) levezethető, háromdimenziós tér, földrajzi, földi tér, vagy környezet, amely tartályszerűen körülvesz, s minden anyagi létezőt magába foglal. Az egyes entitások a lokalizálás útján kapcsolódnak a ~hez, az egyes *helyek*hez. A ~ analóg fogalmának tekinthető a fizikai tér.

Kvantitatív forradalom

A tudományos ismeretszerzés radikális átalakulása, amely a földrajztudományban ment végbe az 1950-es és 60-as években. Gyorsan átjárta a tudományterület egészét, és széles körben elfogadottá vált a tudományos közéletben (először az angolszász országokban, később a világ más részein is). A ~ szorosan összekapcsolható a földrajztu-

dományban végbement pozitivista fordulattal, amelynek lényege a jelenségek tudományos módszerekkel történő magyarázata. Ennek következményeképp a korábban uralkodó idiografikus (egyedi helyeket leíró és ezek különbözőségét kiemelő) szemléletmódot felváltotta az általános törvényszerűségeket és a térbeli viszonyokat magyarázó elveket kereső nomotetikus megközelítés. A kvantitatív forradalom nyomán kerültek a földrajz és a *regionális tudomány* elemzési eszköztárába a ma is alkalmazott statisztikai és matematikai módszerek. Ezen módszerek elterjedését megalapozta a térbeli jelenségekhez köthető információanyag rohamos bővülése, valamint a számítógépek és a számítógépes adatfeldolgozás elterjedése.

Lokalitás

A településből, mint kiindulási egységből kialakuló új entitás. Egy kiindulási egységből (településből) akkor válik új entitás (lokalitás), ha a társadalomszerveződésben felerősödik a települések szerepe, ha tudatosan felismert s legalább tradícióként hat a helyi szellemiség, és ebből azonosságtudat és szervezett társadalmi aktivitás fakad, azaz lokalizálódási tendenciák érzékelhetők a reálfolyamatokban s a lokalizmus eszmérendszerében megjelenik a „fejekben”.

Makrorégió → nagytérség

Mental map

A *kognitív geográfia* alapvető kategóriája. Valamely személy belső képe, benyomásai az általa ismert világról. A ~ kutatás szellemi elindítója Kevin Lynch öt *térelmet* jelölt ki: path (utak, útvonalak); edges (*határok*, élek, szegélyek, peremek); districts (negyedek,

körzetek, kerületek); noks (*csomópontok*); landmarks (iránypontok, tájékozódási pont). A ~ kutatása három jellemző kérdéscsoportból áll: megkérlik a vizsgálat alanyát egyrészt, hogy jellemezzen egy bizonyos *bely*hez vezető útvonalat, másrészt, hogy rajzoljon térképet egy adott *területről*, harmadrészt, hogy egy meghatározott rövid idő alatt soroljon fel annyi helységnevet, amennyit csak tud. Ez a térkép általában a *tér* egy részének azon aspektusait hangsúlyozza, mely személyes okokból fontos, ismerős, hasznos, vagy érdeklődésre számot tartó az adott személy szempontjából. A ~ ritkán arányos, s kifejezetten eltér a hagyományos, topográfiailag pontos térképektől.

Makroszint

A makroszint pedig az állam politikai megnyilvánulásainak, ideológiai elképzeléseinek hatását elemzi.

Mezoszint

A közösségteremtő folyamatok helye. A kis és közepes közösségek (pl. vállalatok) a társadalmi szintek.

Mikroszint

A személyes identitás kialakulásának folyamatait modellező társadalmi szint. Az egyénre koncentrálnak ezek a típusú kutatások.³⁸⁷

Mikrotér → proxemika

Nagyterség

A regionális szerveződés felső szintje. Esetenként országhatárokon átvéelő, természeti adottságait tekintve összetartozó, jellemzően többközpontú egység, csak ritkán intézményesített irányítási funkciókkal, leginkább a nagytávlatú területi tervezésben kap szerepet. Nagyobb országok esetében az országos szint alatti egység.

Objektív tér

A *tételek* jellege (tartalma, minősége) szerint meghatározott *tér*, amely független az észlelő szubjektív megítélésétől.

Proxemika

Az élőlények, de elsősorban az emberek távolság- és térérzékelésével, az egyének közötti távolságtartással, nem-verbális kommunikációval, mindezek fiziológiai, pszichológiai, szociológiai és kulturális hátterével és következményeivel foglalkozó tudomány. A tudományos gondolkodásba való bevezetése E. T. Hall nevéhez fűződik. Az egyének közötti mikrotereket az ún. rejtett *dimenziók* tagolják, ezek a kulturális és civilizációs különbségek, a társadalmi státusz, az eltérő nyelvhasználat.

Régió

1) a hétköznapi fogalomhasználatban a *terség*, vidék, övezet, *táj*, körzet, államokon belüli területi egység szinonimája. 2) A *regionális tudományban* a *lehatárolt, a környezetétől elkülönülő területi egység a nemzeti és a települési szint között*, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős *társadalmi-gazdasági összekapcsoltság (kötés)*, lakosainak érzékelhető *regionális összetartozása (identitás-tudata)*, valamint érdemi irányítási hatáskörű és önállóságú *regionális intézmények rendszere*

³⁸⁷ A három szint meghatározása Barth, Fredrick (1996. 13–14.) nyomán.

fog tartós egységbe. A fejlett országok, illetve ezek integrációi *regionális politikájának* egyik központi fogalma. Különösen Európában erősödő politikai és szellemi irányzat a ~k szerepét, az országos szinttel szemben növelni kívánó *regionalizmus*.

Regionalizáció

A *horizontális térfelosztás*, térségelhatárolás egy típusa, a regionális – a települések is az országok közötti – szinten. A régióképződés egyik feltétele.

Rejtett dimenziók → *proxemika*

Szegregáció

Adott *térszerkezetben* az azt alkotó *tételek* közötti elkülönülés, a ~ folyamata során az egyik tételelem, vagy létező felülreprezentálttá vagy alulreprezentálttá válik a másik létezőhöz képest az adott *térrészen* belül. A ~ fogalma leginkább a településszociológiában használatos és az egyes társadalmi vagy népcsoportok területi elkülönülését jelöli.

Személyes tér

A *proxemika* egyik vizsgálati kategóriája. Az egyének körülötte „térburók”, amely megszabja az egyén másokkal szembeni távolságtartását, toleranciáját. Kiterjedésének nagysága függhet az iránytól, az adott szituációtól, történetstől, attól, hogy kivel szemben kell fenntartani a ~ sértetlenségét. Az a *távolság*, amellyel kiterjedését jellemezni lehet (bizalmas, személyes, társasági, és nyilvános) kultúrafüggő is egyben.

Szint

Hétköznapi értelemben a *tételek*nek a földi gravitáció iránya által kijelölt vertikális

(függőleges) kiterjedéshez és ezen *irány* menti inhomogenitáshoz, magassági tagoltsághoz kapcsolódó fogalom. A tudományos elemzésben azonban sokkal inkább a szervezetek, intézmények relációiban jelenik meg (*belső tér*). Ezekben a kitüntetett irányt nem a földi gravitáció határozza meg, hanem az adott szféra saját belső lényegi mechanizmusai, pl. irányítási rendszer, a függés.

Szubjektív tér

1) A ~ vagy észlelt, szemléleti *tér* struktúrája, szerkezete az észlelés mozzanatán keresztül képeződik le a megfigyelő számára. Objektíve meghatározott tér tehát más és más ~et alkothat különböző egyének, csoportok számára. 2) Az egyén nem a valós *térszerkezet*, hanem annak benne élő, szubjektív képzete alapján cselekszik a térben. El kell tehát különíteni a valós (objektív) térszerkezetet, másfelől pedig a valós térszerkezet egyénben leképeződött szubjektív képét. A ~t alapvetően három tényező, az egyén norma- és értékrendszere, pszichológiai beállítódása és a térről szerzett információ minősége és mennyisége határozza meg. Mivel e tényezők eltérnek, ugyanarról a térbeli képződményről az egyének más és más képzetet alkothatnak. Mivel e tényezők állandóan változnak, a ~ is állandóan változik.

Táj

Jellemzően természettudományok: természetföldrajz, (táj)ökológia, erdőszet stb., továbbá a tájföldrajz, *regionális földrajz*, néprajz által használatos térbeli alapkategória, amely a *régió* vagy a *bely* fogalmával rokonítható, a ~ egyik legjellemzőbb tulajdonsága az egyediség és a *határok* átmenetisége. Az említett

tudományágak összefoglalóan a földfelszín azon darabját értik alatta, amely a tájalkotó (abiotikus, biotikus és társadalmi) tényezők kölcsönhatásainak eredményeképp vizuálisan is elkülöníthető sajátos „arculattal” rendelkezik. A néprajz, az emberföldrajz, majd később a szociálgeográfia és a regionális földrajz az antropogén tevékenység által gyökeresen átformált ~akra bevezette, ill. használta a mű~ és a kultúr~ fogalmát.

Tér

A matematikai-fizikai értelmezés szerint a ~ *háromdimenziós* elvont vonatkoztatási rendszer, amelyben a tárgyak és események helye, mozgása és átalakulása leírható, a földfelszín különböző nagyságú térsége horizontális és vertikális értelemben. A ~ a filozófiának a létezés, az anyag, a mozgás, az idő fogalmával összekapcsolódó alapkategorijája. A leegyszerűsített filozófiai értelmezések alapján a ~ felfogása két úton lehetséges. Az abszolutista irányzat szerint a ~ saját struktúrával rendelkező objektív létező, a különvalóság és a *folhythonosság* egysége, amely mintegy „tartályként” magába foglalja, „hordozza” a dolgokat. A relativista irányzat szerint a ~ az objektív létezők közötti viszony, az együttlétezés rendje, tehát nem önmagában létezik, hanem a létezők viszonya, *rendezettsége*, struktúrája generálja a ~et. Számos tudomány – általában e két metódus alapján – megalkotta a maga fogalmát a ~ról. A két értelmezés alapján válik el a *külső* és a *belső tér*, s lényegében az *objektív* és a *szubjektív tér* fogalma is.

1. A földrajzban mint vertikális területet, földrajzi térként definiálják.

2. Az egyes földrajzi diszciplínáknak megfelelően beszélünk táj- (Landschafts-), ter-

mészeti (Natur-), gazdasági (Wirtschafts-), település- (Siedlungs-) és közlekedési (Verkehrs-) térről.

3. A területrendezés (Raumordnung) a fogalmat élettérként (Lebenstraum) fogja fel, azaz multifunkcionális és multistrukturális egységnek, amelyben az ember az alapfunkciókat megvalósítja.

4. A szociálgeográfiában a ~ fogalmán az emberi csoportok térben ható magatartását, ill. az általuk megvalósított alapfunkciók rendszerét értjük. A szociálgeográfiai tér magában foglalja a társadalmi tevékenység funkcionális telephelyeit, amelyeknek kiterjedése az őt létrehozó szociálgeográfiai csoportok magatartásától, hatótávolságától és funkcionális területeitől függ.

Térfolyamat

1) A *mozgás*, *áramlás*, *terjedés* stb. dinamikus fogalmának összefoglaló neve. 2) ~nak alapvetően a konkrét *tereket* összekapcsoló folyamatok, valamint az egyes terekben zajló folyamatok nevezhetők. Ezen kívül a térbeli mozgásokat, illetve a térbeli változást, arányeltolódást is szokás ~ként azonosítani. A mozgástól a folyamatot (jelen esetben a~ot) némileg megkülönbözteti az, hogy ez utóbbi nem egy egyszeri mozgás, hanem cselekvések és hatások, valamint a környezet megváltozásának láncolatává összekapcsolódó egysége.

Térhasználat

Mindazon társadalmi folyamatok, amelyek megváltoztatják az adott *terek* szerkezetét, a *térelemek*, a különböző *térkategóriák* minőségi vagy mennyiségi jellemzőit. Míg a (téralakítás jellemzően *külső* és *belső* terek esetén egyaránt használatos fogalom, és a tudatos

területfejlesztési beavatkozásokra is utal, addig a~ inkább csak a *külső tér* társadalmi igénybevételét jelöli, s jellemzően nem tudatos, nem célorientált cselekvés.

Térszerkezet

A térbeli objektumok (*modellekben*: pontok) és a közöttük lévő kapcsolatok, viszonyok (*modellekben*: élek, tengelyek) alkotta, működőképes konfigurációként, illetve nagyobb téregységeknek lehatárolt *térrészekre* bontásával, s általában egy-egy kiemelt jellemző szerinti értékelésével, térképezésével feltáruló („regionális”) egyenlőtlenségi és rendezettségi sajátosságok összegeként értelmezhető térkategória.

Vallásföldrajz

A kultúrföldrajz részterülete, amely a vallás vagy a vallási tanítások térbefolyásoló szerepével foglalkozik. Szociálgeográfiai szempontból olyan összefüggéseket vizsgál, mint pl. hogy a vallás milyen hatással van a gazdasági tevékenységre, a demográfia alakulására (házasság, a generációk magatartására stb.), a kultikus helyek látogatása (Religionsverkehr), a vallás által motivált közlekedés, pl. a búcsújáróhelyek, amelyek az utóbbi időben attraktív idegenforgalmi tényezővé is váltak. Ennek az érintett településeken igen jelentős gazdasági hatása is lehet (Lourdes, Maria Gare, Czesztochowa, Mariazell stb.).

